

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Імені М.П. ДРАГОМАНОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Імені М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЗНЮК Оксана Василівна

УДК 37.013.2:[274:2-774](477)"1850/1940"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД
У КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬО-ВИХОВНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Вознюк

Науковий керівник: Вовк Людмила Петрівна

доктор педагогічних наук, професор

Київ - 2017

АНОТАЦІЯ

Вознюк О. В. Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017. - Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

Зміст анотації

Дисертація присвячена дослідженню педагогічної діяльності протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні середини XIX – початку XX ст. Проаналізовано тенденції освітньої діяльності протестантських громад на етапі їх духовної інституалізації у вітчизняному та зарубіжному суспільному просторі, як складника вітчизняного освітньо-виховного процесу регіонів України. На основі архівних джерел, світської і духовної періодики зібрані та систематизовані факти участі громад у морально-духовному вихованні, поширенні загальної освіти, професійних знань, педагогічному просвітництві, збереженні самобутності національної культури в контексті європейського цивілізаційного процесу.

Систематизовано оцінки досвіду європейських знань, цінностей, зокрема, свободи, гуманізму, толерантності в інваріанті протестантської педагогічної діяльності, місця і ролі педагогіки протестантських громад у рецепції відомих діячів європейської Реформації та представників української думки. Виявлено, що на становлення і розвиток протестантських освітньо-виховних ідей впливали реалії європейської Реформації та вітчизняних пошуків XVI – XVII ст. Як наслідок, започатковувались заклади нового типу, де пріоритетним ставало увага до особистості дитини, розвитку її здібностей, формування морально-духовних цінностей. Проаналізовано процес реформування протестантських закладів, якій мав тенденції: - зміст освіти набував світського, загальнонаукового характеру, обґрунтовувалась необхідність використання

наукових знань, не вдаючись до руйнації релігійного світогляду. Виховання розглядалось у контексті Свободи, як цивілізаційної цінності, як «формування моральних, християнських принципів розуму». Освіта набувала статусу доступної для всіх. Розглядалась обов'язковість використання рідної мови, як інструментарію знань. Переклади і вивчення Біблії на місцевих говірках надавали останнім статусу національних мов. Використовувались конструктивні заходи перекладу та друкування творів рідною мовою.

Уточнено зміст понять «педагогічна діяльність протестантських громад», «громадсько-педагогічна діяльність протестантських громад», «педагогічна діяльність протестантських етноконфесій як складник історії освіти і думки».

Вітчизняна наукова і освітня інтелігенція XIX ст. схвалювала педагогічні ініціативи протестантських громад, зокрема, щодо практики рідної мови, поширення елементарної освіти, друкованої літератури українською мовою. Дослідники вітчизняних історико-педагогічних етапів розглядали Реформацію у співвідношенні до діяльності братств, письменників-полемістів, Острозького науково-освітнього центру, просвітителів, друкарів, прогресивно мислячих православних діячів. М. Грушевський вважав Реформацію дотичною до національного, просвітницького, морально-духовного відродження кінця XVI - першої половини XVII ст.

Виявлено та проаналізовано спільності і відмінності педагогічного впливу світської та релігійної освіти й виховання. Доведено, що набуло подальшого розвитку окреслення принципів виховання, етноконфесійного педагогічного показника в контексті вітчизняних і європейських цінностей, зміщення завдань розвитку духовності, як якості особистості.

З'ясовано, що педагогічна діяльність протестантських громад полягала також в широкій роботі серед дітей та молоді, з молодими батьками. Генезис освітньо-виховної діяльності етноконфесій, зокрема, протестантських громад, соціальна і педагогічна активність зумовлювались певними особливостями змін суспільного стану регіонів, специфікою світоглядних позицій, які увібрали в себе риси національних традицій колоністів (німців, голландців) і тенденцій

вітчизняної культури. Громадсько-педагогічна діяльність протестантських представництв, які позиціонували себе з частиною суспільного процесу, намагалась слідувати різноплановим освітнім ініціативам української інтелігенції. Наприкінці XIX ст. протестантські лідери створювали молодіжні гуртки, дитячі недільні школи, курси для дорослих з метою поширення загальноосвітніх і додаткових (медичних, господарських, педагогічних та ін.) знань.

Встановлено, що у навчальній та виховній роботі важливою була мораль, яка проголошувала головними чеснотами працю, ініціативність, залучення до активного суспільного життя, усвідомлення власної гідності, поваги до ближнього, готовність допомогти, любов до рідної землі.

Протестантська періодика «Віра і наука», «Сіяч», «Українська Реформація», «Примиритель», «Благовісник», «Стяг», «Євангельський голос», «Євангелист», «Післанець Правди» узагальнювала внесок протестантів у канву розвитку народної освіти і національного виховання. Аналіз публікацій про педагогічну тематику дав змогу дослідити погляди на освіту та виховання у середовищі протестантських громад, де превалювали тенденції заохоти та наполегливої рекомендації батькам приділяти належну увагу до освіченості молоді, як до імперативу успішного індивідуального розвитку та загально людської культури. У рекомендаціях по вихованню дітей автори зверталися до спадщини класиків світової і вітчизняної педагогіки.

З'ясовано аспекти сучасної освітньо-виховної діяльності протестантських громад в Україні та за її межами як ретроспективу тривалого становлення її в умовах різних політичних формацій і державних утворень, участь сучасних протестантських громад у створенні морально-духовного середовища для розвитку дитини, допомога проблемним сім'ям, утримання дитячих будинків сімейного типу; обмін досвідом фахівців-педагогів різних країн; організаційно-педагогічні засади, зміст і методи формування морально-духовних цінностей.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані у підготовці курсів з історії педагогіки, історії культури, історії релігії, історії антропології, релігієзнавства, у тому числі і при розробці спецкурсів з проблем діяльності та освіти протестантських громад, у просвітницько-інформаційній діяльності громадянського спрямування.

Ключові слова: громадсько-педагогічний рух, освітньо-виховна діяльність, педагогічна діяльність протестантських громад, морально-духовні цінності.

ABSTRACT

Vozniuk O. V. Pedagogical activity of protestant communities in the context of educational processes in Ukraine (the middle of the XIXth – 1930th of the XXth century). – On rights for a manuscript.

The Dissertation is submitted for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences on speciality – 13.00.01 is General pedagogics and history of pedagogics. – National Pedagogical Dragomanov University, Kiev, 2017.

The research is «Pedagogical activity of protestant communities in the context of educational processes in Ukraine (the middle of the XIXth – 1930th of the XXth century)» considers the consistent process of domestic protestantism, not only for spiritual «skrips» but also for spiritual, national socialization, establishment and distribution of laborious pedagogical activity. An educative potential of protestant societies was realized in an answer for the different calls of history.

The analysis of an educational activity of protestant societies on the stage of their spiritual institutalization allowed to draw a conclusion, that reformation religiously public motion in the European countries of XVI century stipulated reformation of surrounding reality and attitude toward a person. Among the conceptual ideas of reformatory pedagogy are selected: 1) obligatoriness of elementary, and later a universal education; 2) introduction of knowledge bases from a scientific and spiritual sphere by the mother tongue; 3) pedagogical activity with accentuation on individual capabilities; 4) introduction of principles, methods, forms of studying; 5) combination of education with bringing in to active public life.

The looks of the known figures of European Reformation and domestic publicly pedagogical motion of the XIXth century are systematized in relation to a place and role of protestant pedagogics in the context of civilization consideration of common to all mankind culture, values and pedagogical property.

European reformation motion of the XVI-XVIIth century in Ukraine purchased the signs of the phenomenon of continuation of European education and culture, became the separate factor of spiritual history, general with the searches of renaissance-humanism maintenance of domestic fraternities, writers-polemicists, Ostroz'kogyi scientific and educational center, enlighteners, printers, progressively intellectual orthodox figures. In the end, M. Grushevskiy exactly saw Reformation such in Ukraine, doing justice it in the domestic cultural and national revival of end XVI - the first half of the XVII century. Accordingly, such cognation allowed to examine activity of domestic protestetoin, in particular, elucidative, in the context of general issues of development of education and culture of regions of Ukraine.

Introduction for example of representatives of European Reformation of humanism tendencies by societies of protestants-migrants and domestic protestant formations of both confessions, was the mean of assistance development of education and original European cultures.

In a civilized manner, educative tendencies of European humanism and Reformation, out of institutialized activity of early protestants, became payment to bases of domestic pedagogical tradition. An acquaintance with the programs of organization of educational establishments of protestant societies allows to select the tendencies of activity. Transformed in innovative forms and complex programs, they find continuation in socially public motion XIX – XX item.

On the basis of realizable analysis the facts of opening and activity (XIX century) of protestant establishments of education and education on territories of Zaporizhzhia, Kherson, Odessa, Kyiv, Chernigiv, Volynskiyi and other modern areas are set, participating of protestants in activity of universities, in introduction of medical, naturally ecological scientific knowledges, professional preparation.

Theoretical and methodological considering the problem due to bringing in of ideas of T. Shevchenko, M. Dragomanov, I. Zinkivskogyi, K. Ushynskyi, M. Pyrogomov, V. Antonovych, M. Grushevskyi, I. Ogienko, S. Siropolk allowed to understand a depth, system, scientific objectivity of socio – educational achievement of regions of Ukraine, payment of which was an educational activity of protestant societies.

Finding out tasks of research proves that in search of model of education, where the proper place will get religion and church, it follows to move by the creative recreation of own cultural and historical experience in his organic combination with the newest achievements of modern science, culture and social practice.

Account of features of establishment of pedagogical activity of protestant societies, in which the democratic ideas of freedom of choice of period of European humanism and Reformation and domestic searches nationally of educational ideal were integrated will allow to choose modern directions and retrospective view of public motion for education, consolidations of efforts of all of society on the idea of civil education, to activate creation of non-state establishments which through education and education would engage new generations in public life, approached to perception understanding of ideas of Freedom which became the main European civilization value presently.

At the same time, this research does not apply on exhaustive illumination of all of questions of pedagogical activity of protestant societies in the context of educationally educate processes in Ukraine (the middle of the XIXth – 1930th of the XXth century) and their retrospective view. On the modern stage, when world society and our state is acknowledge the contribution of protestation to development of philosophical, ethics, cultural and educational traditions, confessional and inter-confessional educational establishments of different types come into a question and begin, protestant societies activate activity in an out-of-school educate work, organization of summer camps for children, young people, young families, grown man different categories, and consequently, there is a necessity not to abandon these practical parameters out of scientific generalizations of researchers.

Keywords: public-pedagogical motion, educational activity, pedagogical activity of protestant societies, morally spiritual values.

Список публікацій збудувача

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Вознюк О.В. Українсько-російський словник навчально-педагогічних понять і термінів / Л. Вовк, В. Гончаров, О. Падалка, О. Вознюк та ін. ; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. Пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 99 - 102; 257 - 260.

2. Вознюк О. В. Моральний аспект загальної і професійної культури педагога ХХІ ст. / О. В. Вознюк // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць. Вип. 27 (31) : в 3-х ч.- Ч.3 – Харків : НТУ „ХПІ”, 2010. С. – 312 - 315.

3. Вознюк О. В. Значення концепту «добро-зло» у формуванні моральних стандартів особистості / О. В. Вознюк // Наукова сесія, присвячена 175-річчю Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : у двох книгах / упор. : Л. П. Вовк, О. С. Падалка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Книга друга. С. 372 - 377.

4. Вознюк О. В. Освітньо-виховні завдання в системі духовної інституалізації протестантських громад України / О. В. Вознюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи. – Випуск 55 : збірник наукових праць / за науковою редакцією акад. В. І. Бондаря ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. - С. 57 - 62.

5. Вознюк О. В. Просвітницька діяльність громад релігійних меншин в Україні у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. / О.В. Вознюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки : реалії та перспективи. – Випуск 53 : збірник наукових праць

/ М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 40 - 44.

6. Вознюк О. В. Освітньо-виховне питання регіонів України на сторінках протестантської періодики (кін. XIX – I пол. XX ст.) / О. В. Вознюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал. Педагогічні науки / [гол. ред. П.Ю. Саух, відп.ред Н.А. Сейко]. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка, 2017. – Вип. 1(87). – С. 54 - 60.

7. Voznyuk Oksana. Genesis of pedagogical tendencies of Protestantism in the world and national cultural history / Oksana Voznyuk // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 306 - 309.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Вознюк О. В. Ініціативна духовно-громадська діяльність протестантських громад в Україні (XIX – поч.. XX ст.) / О. В. Вознюк // Матеріали наукової конференції викладачів кафедри теорії та історії педагогіки; за наук. ред. Л.П. Вовк, О.С. Падалка. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – Серія „До 180-річчя університету”. - С. 133 - 139.

9. Вознюк О.В. Духовно-моральні ідеали М. Драгоманова і визначних сучасників-українців епохи сер. XIX ст. / О.В. Вознюк // Матеріали IV Міжнародних Драгоманівських читань до 180-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - С. 70 - 72.

10. Вознюк О.В. Етноконфесійні громади у поширенні знань в добу Української революції (1917-1921р.). / О.В. Вознюк // Матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти / НАПН України, Державна науково-педагогічна бібліотека імені В.О. Сухомлинського. – Київ, 2017. – С. 56-57.

11. Вознюк О. В. Духовні і громадянські педагогічні імперативи в діяльності протестантських громад XIX ст. / О. В. Вознюк // Матеріали наукової конференції викладачів кафедри теорії та історії педагогіки; за наук. ред. Л.П.

Вовк., В.Б. Вишківська – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. - С. 109 - 115. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14214>

12. Вознюк О.В. Виховання цінностей особистості за участі протестантських громад. / О. В. Вознюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю від дня заснування кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2017. – С. 11-12.

Наукові праці, які додаткова відображають

наукові результати дисертації

13. Вознюк О. В. З історії наукових студій викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (до 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова) / за наук. ред. проф. Л. П.Вовк, О. С. Падалки ; упор.: Л. П. Вовк, О. С. Падалка, О. В. Назаренко, О. В. Вознюк. (Серія: Наукова діяльність професорсько-викладацького складу НПУ імені М. П. Драгоманова: історія і сучасність). – К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – С. 227-240.

14. Вознюк О. В. Духовно-моральні пріоритети у педагогічній спадщині Т. Шевченка / О. В. Вознюк // Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 47 - 48.

Зміст

ВСТУП	13
РОЗДІЛ I. ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	
1.1 Супідрядність становлення і розвитку Реформації, як національно-релігійного руху та громадсько-педагогічна діяльність.....	20
1.2 Історіографія проблеми участі протестантських громад у розвитку освіти і виховання молоді в Україні II пол. XIX – XXIст.....	37
1.3. Генеза педагогічного простору на етапі пропедевтики інституціалізації вітчизняного протестантизму XV - поч. XIXст.....	53
Висновки до першого розділу	71
РОЗДІЛ II. СПРЯМОВАНІСТЬ ЗМІСТУ, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД СЕРЕДИНИ XIX – 30-тих РР. XX СТ. У КОНТЕКСТІ ПОСТУПАЛЬНОГО РУХУ ЗА ОСВІТУ І ВИХОВАННЯ	
2.1. Науково-теоретична спадщина класиків вітчизняного і зарубіжного суспільного руху про характер, зміст і педагогічний внесок протестантизму (середина XIX – 30-тих рр. XX ст.)	74
2.2. Освітня діяльність протестантських громад в Україні середини XIX – 30-тих рр. XX ст.....	86
2.3. Громадсько-педагогічна діяльність протестантських громад.....	110
Висновки до другого розділу.....	134
РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ	

3.1. Педагогічні ідеї протестантських громад в контексті сучасного суспільного процесу України.....	137
3.2. Спільності і відмінності педагогічної діяльності протестантських громад вітчизняного, світового співтовариства та духовних закладах української еміграції.....	147
Висновки до третього розділу.....	154
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	155
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	160
ДОДАТКИ.....	189

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасні соціокультурні реалії України зумовили активізацію наповнення освітньо-виховного потенціалу історично вивіреном морально-духовним компонентом, що складає невід'ємну частину загально людського надбання. Педагогічна наука і виховна традиція єдині в розумінні того, що формування особистості відбувається шляхом взаємодії закладів освіти із зовнішнім середовищем, сім'єю, громадою, національними, духовно орієнтованими та ін. спільнотами. Однією з таких історично (XVI ст.) вивіраних суспільних інституцій є релігійні громади протестантського спрямування, які інтегруються в релігійне середовище більш ніж 100-та країн світу. Серед пріоритетних сфер їх позаінституційної діяльності - громадсько-педагогічна, в аспекті забезпечення вільного розумового, творчого, патріотичного, соціального (проголошення головними чеснотами праці, ініціативності залучення до активного суспільно життя), морального, самобутнього європейського культурного розвитку особистості, а в глобальному сенсі спрямована на забезпечення взаєморозуміння між людьми, збереження миру між країнами, на проголошення ідеї Свободи, як європейської цінності.

Закони України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), відзначення в Україні у 2017 році 500-річчя Реформації на державному рівні (Указ Президента України №357/2016 від 26 серпня 2016 року) свідчать про визнання взаємовпливу різних культур, в тому числі, реформаційного руху.

Реформація сприяла систематизованій, статутній, освітньо-виховній діяльності не лише в Європі, а й вплинула на розвиток суспільного педагогічного напрямку в Україні, зокрема, у середовищі вітчизняних протестантських громад.

Християнська педагогіка, як складова української духовної спадщини, набула ознак національної автентичності, власного онтологічного, гносеологічного, аксіологічного підґрунтя. Протестантські традиції запровадження знань, збереження цивілізаційних цінностей, морально-духовного, родинного виховання

мають свою історико-педагогічну генезу, знаходяться серед тієї спадщини, яка спрямовується на засвоєння дитиною Добра, цінностей у вселюдському значенні цього слова, і має повне право на комплексне вивчення і реалізацію через введення у загально-педагогічний дослідницький дискурс.

На важливості врахування тенденцій українського церковного руху, як складника культури, громадсько-педагогічного досвіду окремих конфесій у процесі вивчення історії освіти, педагогіки етносів, краєзнавства, освіти регіонів України вказували філософи, історики, культурологи, релігієзнавці, педагоги та ін.: В. Андрущенко, В. Антонович, Б. Андрушин, М. Бердяєв, В. Бондаренко, В. Вернадський, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Зіньківський, В. Зоц, М. Максимович, О. Косянчук, М. Пирогов, С. Сірополко, В. Соловійов, В. Ульяновський, К. Ушинський та ін.

Питання характеру, змісту поширення освіти і виховної діяльності у контексті загальних, педагогічних, історико-педагогічних праць розглядали: Л. Березівська, О. Биковська, В. Василенко, Л. Вовк, Н. Демяненко, М. Євтух, М. Корець, О. Падалка, В. Паламарчук, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін. Аналізу загальнолюдського виховного показника релігійної діяльності в Україні та його впливу на суспільно-культурний процес присвячені праці істориків, істориків педагогіки: А. Кислого, О. Костюка, В. Омельчука.

Освітній діяльності окремих етноконфесій і, зокрема, протестантських громад, у регіонах України присвячені розвідки Ю. Довженко, О. Правдюк, Н. Стоколос, Н. Тхоржевської та ін.

Важливими в частині методології дослідження є праці психолого-педагогічного змісту: І. Беха, В. Бондаря, С. Максименка, Г. Падалки, В. Сиротюка, О. Тимошенка, О. Шапран, М. Шеремет, а також релігієзнавчий аспект філософських праць: М. Заковича, О. Онищенка, О. Поповича, П. Яроцького та ін.

Проблему виховних тенденцій у контексті з'ясування становлення і діяльності протестантських громад та їх впливу на громадське життя опрацьовували: В. Любащенко, М. Черенков, Ю. Решетніков.

Таким чином, вибір тематики дисертаційної роботи зумовлений відсутністю комплексних досліджень проблеми, об'єктивної історико-педагогічної оцінки характеру освітньо-виховних ініціатив протестантських громад, зокрема, морально-духовного концепту, громадсько-педагогічного внеску протестантських громад у вітчизняний напрям суспільно-педагогічної діяльності і цивілізаційного гуманітарного творення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, є складовою комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії педагогіки «Проблеми історії педагогіки і педагогічної думки України в контексті завдань підготовки вчителя».

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №12 від 29 травня 2014 року) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки та психології в Україні (протокол №4 від 20 червня 2017 року).

Об'єкт дослідження – історія позаінституційної освітньо-виховної діяльності духовних об'єднань і етноконфесій в регіонах України середини ХІХ- 30-тих рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні засади, характер і зміст діяльності протестантських громад у контексті вітчизняних освітньо-виховних процесів та громадсько-педагогічного руху середини ХІХ- 30-тих рр. ХХ ст.

Мета дослідження полягає в тому, щоб в контексті історичного висвітлення цивілізаційного процесу, культурно-освітнього і релігійно-суспільного світового та вітчизняного руху вивчити і комплексно проаналізувати осмислення педагогічної діяльності протестантських громад в Україні середини ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст. і їх внесок у загальну канву розвитку вітчизняного історико-педагогічного процесу.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження:**

1. Виявити причинно-наслідкові зв'язки освітньо-виховних ідей протестантизму та проаналізувати пропедевтику і розвиток діяльності на етапах етноконфесійної інституалізації у ретроспективі європейського і вітчизняного суспільного руху.

2. Дослідити теоретичні засади про місце, спрямування і роль протестантської педагогіки у рецепції представників суспільної і педагогічної думки.

3. Розкрити системність тенденцій освітньо-виховної діяльності протестантських громад в Україні середини XIX – 30-тих рр. XX ст.

4. Виокремити тенденції морально-духовної і загально педагогічної діяльності протестантських громад у різних періодах й суспільно-історичних умовах світового та вітчизняного цивілізаційного процесу, можливості їх ретроспективи.

У відповідності до поставлених завдань використано комплекс **методів дослідження**: загальнонауковий – вивчення і аналіз пропедевтики та освітньо-виховної діяльності протестантських громад; моделювання (при обґрунтуванні критеріально-комплексного підходу до аналізу об'єкту дослідження); понятійно-термінологічний аналіз; індуктивний метод, завдяки якому було виявлено основні тенденції розвитку теорії та практики протестантської освіти і виховання; дедуктивний метод, який дозволив розкрити співвідношення теорії та практики протестантської педагогіки загальноєвропейському і вітчизняному аспекту; традиційний та контекстний аналіз документів первинної інформації; порівняльний аналіз можливостей педагогічної діяльності громад в різних регіонах України, виданні друкованої літератури; персонально-біографічний; історико-типологічний; ретроспективний.

Теоретико-методологічною базою дослідження є фундаментальні загальнонаукові принципи єдності та наукової об'єктивності, системності, історизму, прогностичності, основні положення теорії пізнання, фундаментальні праці філософів, істориків XIX – XXI ст., здобутки історико-педагогічної науки, архівні джерела, сучасні дослідження з педагогіки, історії суспільної діяльності.

Базовими стали ідеї, положення про освіту і виховання представників світової та вітчизняної думки М. Бердяєва, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Зінківського, Ж. Кальвіна, Я.А. Коменського, М. Лютера, Ф. Меланхтона, Т. Мюнцера, Р. Нібура, І. Огієнка, М. Пирогова, Е. Роттердамського, С. Сірополка, Г. Сковороди, П. Сорокіна, У. Тінделя, К. Ушинського, Т. Шевченка, І. Франка та ін. Теоретичним підґрунтям дослідження є праці щодо змісту освіти, цінностей виховання, формування особистості в педагогічному процесі, розвитку національної системи освіти, цілісного загальнолюдського виховання та педагогічної традиції: Т. Адорно, В. Андрущенко, І. Аносова, І. Беха, М. Богуславського, Л. Вовк, М. Грищенко, О. Джуринського, І. Зязюна, Г. Костюка, С. Литвинова, А. Макаренка, Г. Маркузе, А. Маслоу, Д. Ніколенка, К. Роджерса, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Я. Чепіги, П. Юркевича, М. Ярмаченка та ін.

Джерельною базою дослідження стали історичні документи та архівні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО); фонду Інституту рукописів, Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України; Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського; матеріали української діаспори. Враховано внесок ліберальної преси другої половини ХІХ ст. Важливими для дослідження стали матеріали протестантської періодики, які виходили в окремих регіонах та містах України вкінці ХІХ – І - пол. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження - нижня межа визначається особливістю вітчизняного напрямку суспільно-громадського процесу з середини ХІХ ст. і педагогічними ініціативами європейських протестантських громад колоністів на теренах України, що уможливило появу перших євангельських громад в регіонах, їх легальної, практичної участі у поза інституційній освітньо-виховній діяльності; верхня межа визначена політико-державними і суспільними парадигмальними

змінами, деструктивним впливом на освітній та етноконфесійний процеси та обранням протестантськими громадами нелегальних форм діяльності.

Наукова новизна полягає у комплексному дослідженні історії педагогічної діяльності протестантських громад як складника вітчизняного освітньо-виховного процесу регіонів України. На основі архівних джерел, світської і духовної періодики зібрані та систематизовані факти участі громад у морально-духовному вихованні, поширенні загальної освіти, професійних знань, педагогічному просвітництві, збереженні самобутності національної культури як складника європейського цивілізаційного процесу. Систематизовано оцінки досвіду європейських знань, цінностей, зокрема, свободи, гуманізму, толерантності в інваріанті протестантської педагогічної діяльності, місця і ролі педагогіки протестантських громад у рецепції відомих діячів європейської Реформації та представників української думки. Уточнено зміст понять «педагогічна діяльність протестантських громад», «громадсько-педагогічна діяльність протестантських громад», «педагогічна діяльність протестантських етноконфесій як складник історії освіти і думки». Виявлено та проаналізовано спільності і відмінності педагогічного впливу світської та релігійної освіти й виховання. Доведено, що набуло подальшого розвитку окреслення принципів виховання, етноконфесійного педагогічного показника в контексті вітчизняних і європейських цінностей, зміщення завдань розвитку духовності, як якості особистості.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані у підготовці курсів з історії педагогіки, історії культури, історії релігії, історії антропології, релігієзнавства, у тому числі і при розробці спецкурсів з проблем діяльності та освіти протестантських громад, у просвітницько-інформаційній діяльності громадянського спрямування.

Вірогідність наукових положень та висновків, сформульованих у процесі дослідження, забезпечується його цілісною теоретико-методологічною концепцією, використанням джерел та їх системним аналізом; застосуванням комплексу методів дослідження, адекватних меті, предмету та завданням роботи; відповідним обговоренням концептуальних положень.

Апробація роботи та впровадження одержаних результатів. Основні результати дисертаційного дослідження викладалися автором на: засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2013 - 2017 рр.); на Міжнародній науковій конференції «Педагогіка вищої школи XXI століття та формування національної гуманітарно-технічної еліти» (V Кримські педагогічні читання, Харків, 2010); щорічних звітно-наукових конференціях викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова за 2011 - 2016 рр. «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ); на IV Міжнародних Драгоманівських читаннях (до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ, 2015); на Науково-методологічному семінарі з історії освіти (НАПН України, Державна науково-педагогічна бібліотека імені В.О. Сухомлинського, Київ, 2017); на Науково-практичному семінарі «За духовність, моральність та здоров'я України» (міжфракційне депутатське об'єднання Верховної Ради України, ДВНЗ Університет менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України, Київ, 2016); на Міжнародній науково-практичній конференції Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд в майбутнє» (Ніжин, 2017).

Авторські дисертаційні матеріали використовувались при читанні лекцій та проведенні семінарських занять з історії педагогіки та суміжних курсів і спецкурсів, написанні студентських наукових і магістерських робіт, дисертаційних робіт у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 14 праць, серед них: 1 словник, 5 статей у наукових фахових виданнях, 1 стаття у зарубіжному фаховому виданні, 7 статей у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (325 найменувань), 8 додатків. Обсяг роботи – 206 сторінок, основна частина дисертації – 160 сторінок.

РОЗДІЛ I

Освітньо-виховна діяльність протестантських громад як науково-педагогічна проблема

1.1. Супідрядність становлення і розвитку Реформації, як національно-релігійного руху та громадсько-педагогічна діяльність.

Період XIV-XVI ст. у країнах Західної та Центральної Європи відзначився динамічним розвитком виробництва, науки, техніки, освіти, культури, мистецтва. Однією з головних подій епохи Середньовіччя стала Реформація - громадсько-релігійний рух пізньоренесансного суспільства. Зростання активності в економічному, культурно-духовному та інших проявах життя реформаційної доби, спонукало всіх і кожного діяти енергійно, самостійно, наполегливо, творчо; акцентувало на визначальності потреби особистого цілепокладання.

Педагогіка Реформації через інструменти освіти й виховання відкривала для людини нові форми співіснування, тенденції і погляди, що сприяли усвідомленню людини людиною. Реформація привнесла у європейську спільноту прагнення до захисту духовної свободи, свободи вибору, свободи особистості. Виразалось це у вивільненні людини від усталених різного роду приписів, особливо церковних. Свобода трактувалась у двох вимірах – зовнішньому і внутрішньому. Зовнішня свобода декларувала рівність людей, право людини обрати спосіб поведінки у певній ситуації, зумовленій навколишнім середовищем, визначеній оточуючим суспільним світом. Внутрішньою свободою, незалежною від обмежень, проголошувалась спроможність людини самостійно осмислювати і визначати цілі

власного буття, жити у відповідності із внутрішнім рішенням і прагненням, наповненим вищим, аніж суто прагматичним змістом [286, с.111].

З часу появи протестантизму ідея свободи особистості відігравала ключову роль у формуванні педагогічних тенденцій.

Сучасними вченими, державними діячами визнано, що нинішній успіх, економічні, наукові, політичні та державницькі здобутки Європи, США та ряду інших розвинених країн світу – досягнуті великою мірою завдяки Реформації. Вона зрушила процеси, що змінили світ, стала початком періоду, названого істориками Новим часом. Країни Європи (Англія, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди, Франція, Італія, Чехія) де розвивався протестантизм, розширювали горизонти педагогічного пошуку. Повернення до істинних християнських цінностей лягли в основу реформування педагогічних концепцій. Менш ніж за пів століття в Європі сформувалась нова освітня система. Це дало поштовх розвитку наукових дисциплін, без яких неможливо уявити сучасну цивілізацію. Найвідоміші вчені епохи Реформації: Ян Амос Коменський (1592-1670), Тихо Браге (1546-1601), Йоган Кеплер (1571-1630), Френсіс Бекон (1561-1626), Готфрі Лейбніц (1646-1716), Ісаак Ньютон (1643-1727), Вольфганг Ратке (1571-1635), Франсуа Рабле (1494-1553), Еразм Роттердамський (1466-1536), М. Монтень (1533-1592) та ін. (додаток 2).

За часів Реформації виникли поняття, відомі сьогодні як вселюдські цінності, свобода совісті, свобода слова, право на життя, право на освіту тощо. В добу Реформації бере свій початок ринкова економіка, в основі якої покладені положення протестантської етики праці, коли професійність визначається якістю. Такий підхід до праці став основою сьогоденішнього добробуту західної цивілізації. Протестантизм дав поштовх цивілізованому напрямку розвитку суто світської держави, незалежної від церкви. Оскільки носієм і державної і церковної влади є народ (тобто, громада), він може і навіть повинен направляти і коригувати діяльність обох інституцій [296, 112-113].

У XVI-XVIII ст. протестанти пріоритетними визнавали свободу і демократію, що радикально вплинуло на історичний розвиток Європи, започаткувавши сучасні

форми структури держави. Реформатори-теоретики Ольдендорп, Гуго Гроцій (1583-1645) заклали основи новоєвропейської концепції, згідно якої суспільство і держава повинні регламентувати свої відносини відповідно до незмінного природного закону, встановленого Богом.

Дослідження започаткування та функціонування громади, і як територіального об'єднання, і як релігійної громади, і як культури формуючого компоненту, дає змогу прослідкувати тенденції загального історичного процесу суспільств, зокрема, історії всіх сфер діяльності (виробничої, освітньої, духовно-моральної). Релігійна громада у сучасній релігієзнавчій літературі розглядається з різних позицій, зокрема, як добровільне об'єднання з метою колективного задоволення релігійних потреб та здійснення культових дій (додаток 1). Цілісність релігійної громади забезпечується в контексті вертикального зв'язку «людина – Бог», горизонтального «людина – людина», «людина – суспільство». Конкретні моральні приписи регулюють взаємовідносини та визначають сферу діяльності. У протестантських громадах, а саме вони знаходяться у полі нашого дослідження, виховання дітей та молоді, дотримання моральних, братських відносин між дорослими, визначення взаємовідповідальності, взаємодопомоги, пріоритетів громадського життя базувалось на основах загальнолюдських та біблійних цінностей.

Пізнання оточуючого світу в епоху XVI ст. вплинули на формування нового світогляду, підвищення інтересу до реального життя, а значить вимагали наукових знань про саму людину. Поява філософських систем (Ф. Бекон (1561-1626), Р. Декарт (1596-1650)), релігійних реформ (М. Лютер (1483-1546), Ж. Кальвін (1509-1564), У. Цвінглі (1484-1531)), педагогічних концепцій (Е. Роттердамський (1466-1536), В. Ратке (1571-1635), Я.А. Коменський (1592-1670), Й. Штурм (1507-1589), Ф. Меланхтон (1497-1560)), які в ідеї природовідповідності освіти вбачали навчання рідною мовою, необхідність знань як умову щасливого життя кожного стали рушійною силою прогресу тогочасного суспільства [228, с.4].

Релігійні переконання та наукові відкриття знаходили площину для порозуміння, наприклад, в позиції, що людський розум даний Богом і здатний

осягти закони навколишнього світу. Передумови визначення інерції і прискорення, уява про рівномірне прискорення вільно падаючих тіл, гіпотетичне положення про обертання Землі – все це стало основою для того, щоб наука, починаючи від М. Коперника (1473-1543) і Г. Галілея (1564-1642) розпочала вибудовувати свою парадигму [286, с.18].

Завдяки винайденню книгодрукування стало можливе багаторазове копіювання і відносно швидке розповсюдження нових знань. Особливо це було значимо для таких наук, як природознавство та астрологія, які були основною складовою квадріума.

З середини XV ст. в країнах Європи поширюється прогресивний ідейний напрям культури епохи Відродження – гуманізм, який певною мірою був каталізатором Реформації. Рух за знання, формування загальнолюдських цінностей позитивно впливав на статусність людини у суспільстві, протистояв її приниженню. Відповідно, гуманістична педагогіка пріоритетним розглядала повагу до дитини, заперечення фізичних покарань, прагнення до вдосконалення особистісних здібностей.

Визначаючи взаємозв'язок і взаємовплив реформаційних і гуманістичних ідей, можна сказати, що реформатори були “біблійними гуманістами”. Відстоюючи науку і особистість вільними від духовного та політичного поневолення, гуманізм через поширення освіти проголошував ідеал сильної духом і тілом людини; виховання, засноване на поєднанні знань і всебічного розвитку (школа Вітторіно Рамбольдіні да Фельтре 1424 р.).

Оновлена релігійна свідомість (“devotion moderna” – сучасна набожність (лат.)), що у XV ст. характеризувалась поглибленою теологічною освіченістю мирян, вимагала перегляду «земних» засад особистісного життя. Підвищення інтересу до освіти та поєднання її з мирським благочестям сприяло появі нових релігійних громад, братств. Особливо стратегічне місце в історичному і теологічному сенсі зайняло так зване Братство спільного життя. Перше таке чоловіче братство було засноване у Нідерландах Герардом Грооте у місті Девентер наприкінці XV ст. Члени братств, не пориваючи зі світом і не

пов'язуючи себе чернецькими обітницями, добровільно відмовлялися від майна на користь громади, жили разом і майже в усьому дотримувалися статутів чернецького ордену. Їхнім ідеалом була ранньохристиянська Церква і "наслідування Христу". Брати спільного життя опікувалися лікарнями, доглядали за хворими, допомагали сиротам, поширювали релігійну літературу.

Шкільна освіта і виховання дітей були особливою сферою піклування братів. Для шкіл збиралися гроші, друкувалися книжки, наймалися вчителі. У навчальному процесі переважала орієнтація на ідеали раннього християнства та використання гуманістичних надбань, що корінілися в античності [171, с.4].

Ідея сучасної набожності, представником якої був Еразм Роттердамський, знаходила своїх послідовників у таких інституціях, як університети Парижу чи Тюбінгена. Релігійна духовність і педагогіка йшли поруч, часто взаємо інтегруючись. Активізація освітніх пошуків і вправлянь світськими представниками стимулювала духовенство вдосконалювати власні здобутки та підвищувати інтелектуальні здібності. Священик уже не задовольняв свою паству одним служінням меси. Він мусив мати у своєму розпорядженні свіжі, логічно впорядковані, розумні настанови. Середньовічна набожність і релігійність ставали дедалі більше світськими, апелюючи не до відчуттів, а до розуму [47].

Теза про розум, як центральну складову людської душі, виступала основоположною у представників релігійної реформації М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі. Формувалось переконання, що надрозумовий світ сприймається через призму ментального (внутрішнього світу) – вірою, тоді як матеріальний світ людина пізнає за допомогою інтелекту (розуму).

Ідея апеляції до розуму сприймалася і розглядалася реформаторами у трьох відмінних, хоча й пов'язаних між собою характеристиках. Це освітньо-культурний компонент, спрямований на вміння добре писати і розмовляти (красномовне письменство); релігійний компонент, спрямований на відродження християнства; політичний компонент, спрямований головним чином на встановлення миру у країнах Європи. Реформа церкви вбачалася у першу чергу, як реформація суспільного життя і морального ладу [191, с.62].

У напрямку відмежування від релігійного і наближення до світського почало розвиватись мистецтво. Творчість зосередилась не на церковно-релігійних мотивах, а на відображенні щоденного життя народу. Художники-протестанти, слідом за теологами, педагогами, філософами, відокремили мистецтво від релігії, заклавши фундамент світської культури. Центральне місце у тематиці зайняли зображення побутових сцен, портретів, натюрмортів. Поруч з тим, протестанти шукали шляхів збереження пам'яток культури і мистецтва, якими були наповнені церкви. Місцем розташування витворів мистецтва стали музеї – просторі, світлі приміщення [286, с.68].

Відповідно до педагогічних поглядів Відродження, перебудувались початкова, середня і вища школа. Школи елементарної освіти стали ареною суспільно-політичних змагань між католицькими і протестантськими організаторами та ідеологами. Протестанти набували переваг і пріоритетів у самій організації. Статус вчителя зростав за рахунок вимог і оплати його праці громадою.

У XVI ст. в Європі поширилися гуманістичні школи. Їх організатори активно спрямовували зусилля на підготовку громадськості до сприйняття світських та релігійних реформ і участі в них. Цільові установки раннього капіталістичного суспільства знайшли своє логічне завершення в ідеалі особистості, здатної вирішувати реальні завдання, сприймати світ як цілісність всього суцього. Прогресивні ідеї щодо покликання людини на землі були складовою змісту гуманізму, головного ідеологічного руху цієї епохи. Маючи в собі потенціал світського і раціоналістичного, гуманізм відкривав шлях до пізнання природи людини [24, с.11].

Європейські реформаційні процеси викликали потребу формувати освітню концепцію відповідно до вимог часу та християнських гуманістичних цінностей. Основоположними у впровадженні нових методів навчання стали: загальна ґрунтовна освіта рідною мовою, врахування вікової періодизації у процесі навчання, поняття вищої освіти, педагогічна діяльність з акцентуацією на індивідуальні здібності [197, с.14].

Трансформовані і доповнені діями протестантизму погляди на виховання та навчання сприяли реформуванню вже існуючих освітніх систем. Головним чином це відобразилось в орієнтації на особистісну свободу, новий спосіб життя, етику взаєностосунків і здійснювалась через громаду, як одну із суспільних структур. Реформаторська ідея обов'язкової початкової школи для дітей усіх станів рідною мовою, що мало значно полегшити засвоєння і осмислення знань, була суттєвим зрушенням у напрямку запровадження загальної грамотності. Початкова школа вирішувала просте завдання елементарної освіти, а середня, завдяки організованій системі навчання і виховання, готувала чиновників, які мали слугувати інтересам протестантських держав Європи [288, с.124].

Соціальні запити, розширення наукових знань про людину і світ приводили до неодмінної перестановки акцентів у вирішенні педагогічних проблем. Теорія освоювала зміст знань: якою має бути людина, яким має бути об'єм і характер знань, шляхи одержання знань, можливості використання їх на практиці. Це склало основні проблеми, які більшою чи меншою мірою поставали перед тогочасною педагогікою.

Гуманісти ідейно збагатили протестантську педагогіку. Еразм Роттердамський у своїх працях «Про виховання дітей», «Бесіди», "Про свободу волі" (1524 р.) виклав сутність нового християнського навчання та пріоритетність гуманістичної педагогіки. Виховання трактувалося як процес становлення, формування та розвитку людини: "Якщо природа дала тобі сина, то вона дала тобі не більше, ніж сирий матеріал, твоє завдання - у чутливу до всякого навчання матерію внести кращий дух. Не зробиш цього - отримаєш тварину; подбаєш - створиш в деякій мірі божественну істоту [202, с.20]. Книга "Зброя християнського воїна" (1503) відіграла важливу роль в обґрунтуванні свідомого мирського благочестя. На думку Еразма, мудрість полягає не в багатознанні, до якого прагне людський розум, але в поверненні до Доброї новини (Євангелія). З цього переконання і народжується ідея "християнського гуманізму", яку проповідував "король гуманістів". У цій філософії Еразм Роттердамський прямо пов'язав гуманістичні погляди своїх попередників з християнським віровченням,

вважаючи, що справжній сенс гуманізму Епохи Відродження - оновлення людської природи шляхом відродження Христових заповідей у душі кожної людини. Найбільш яскраво філософський дух концепції "християнського гуманізму" прочитується в "Похвалі дурості". Тут автор зі сократівською іронією показує всю багатомірність і неоднозначність поняття "дурість" [250].

У педагогічних поглядах Е. Роттердамський обґрунтовував необхідність рівної за правами й обсягом жіночої освіти, акцентуючи на класичних, гуманітарних знаннях. Як і представники Відродження, мислитель вбачав необхідність освіти з раннього віку. Гійом Бюде (1468-1540), Франсуа Рабле (1494-1553), П'єр Рамус (1515-1572), Мішель Монтень (1533-1592) виводили мораль із природи життя. Ренесансний погляд Томаса Мора (1478-1638) і Томазо Кампанелли (1568-1638) в тому, що загальна освіта – передумова міцності людської спільноти. У праці «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878 р.) І. Франко характеризував XVI ст. як передвісника культури знань. Він писав, що саме в період середньовіччя було розчищено ґрунт “під засів майбутньої освіти”, зроблено низку культурних переворотів, які потрясли “основи стародавнього життя і розуміння”. Це був час, коли винайдено порох, прокладено морський шлях до Індії, відкрито американський континент, доведено існування Сонячної системи. Величезну роль у розвитку освіти і культури відіграв також винахід книгодрукування [261, с.143].

Останнє стало чинником поширення освіти і на території України. У 1491 році у Кракові Ш. Фіоль (мати його була українка) за участю українців, які навчались у Європі, зокрема, П. Русина, видав церковно-словянською мовою «Часословець», «Осьмигласник» та ін. В епоху філософії Нового часу, зокрема, Ф. Бекона та Р. Декарта, поява Реформації спонукали її представників М. Лютера, Ж. Кальвіна орієнтуватися на наукові відкриття [184].

Філософсько-релігійна доктрина протестантизму опиралась на певну теологічну обізнаність мирян і будувалась на основі раціоналістичного пояснення Святого Письма, з позиції розуму. Протестантський теолог Ж. Кальвін обґрунтував доктрину “пристосування”, тобто Бог відкриває себе через

об'явлення у формах, пристосованих до реальних пізнавальних можливостей людей. Цей загальний принцип пристосування найкраще відобразився у доктрині про боговтілення [286].

Англійський філософ Ф. Бекон, відомий чеський педагог Я.А. Коменський ґрунтували свої погляди на теорії сенсуалізму, а процес пізнання розглядали крізь призму двоїстої (дуалістичної) ідеї. Розуміння світу та істини повинно виходити не лише з сутності розуму, а й з сутності речей, тобто, шляхом дослідження законів природних явищ. Тоді воно буде змістовним і об'єктивним, відкриватиме і виражатиме те, що робить природа. Дослідження законів природних явищ дозволяє зробити розум адекватним природним речам, а це і є головна мета пізнання [143, с.156].

Епоха Реформації несла ідею про те, що неперервна копітка праця в царині різних галузей: виробництва, мистецтва, науки, освіти, релігії є частиною духовної сфери. Ці думки віддзеркалювались у діяльності і висновках богословів М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі; педагогів Я. Коменського, Й. Штурма, Ф. Меланхтона, В. Ратке. Я.А. Коменський, наприклад, виділяв у людині три вищих начал: розумове, моральне, релігійне [54, с.70].

Принципи гуманізму та антропоцентризму зумовили пошук нових методів виховання. Уважно вивчалось питання формування особистості з метою поглиблення знань про його закономірності. Німецький педагог Вольфган Ратке (1571-1635), обґрунтовуючи ідею всепроникаючої гармонії, відводив важливе місце двом педагогічним аспектам. Перший – важливість педагогічних знань, як складової формування людської особистості та її пізнання навколишнього середовища, душевної рівноваги, правильного розуміння подій, що відбуваються навколо. Другий аспект полягав у застосуванні найпрогресивніших методів пізнання і способу мислення як критеріїв, що повинні бути основоположними у педагогіці, оскільки вони наукові. У його праці «Наука про навчальну послідовність» відображені всі науково-теоретичні положення про структуру дисциплін, що входять у педагогічну науку. Педагог розробив систему правил навчання у формі педагогічних афоризмів: - все має відповідати

природним законам; - все вивчається спершу рідною мовою; - спершу приклади, потім - правила; ніщо не слід завчати напам'ять; - нічого нового, поки не буде зрозуміле попереднє; - одне й те саме має повторюватись; - все, чого вчать у школі, не має заперечуватись вдома [97, с.82-83].

Ратке створив методологію освіти. В працях «Всеобщее наставление» і «Франфуртський меморіал» він виділив критерії педагогічного дослідження, обґрунтовував потребу педагогічних знань для кожного. Ідеї В. Ратке про природовідповідність навчання рідною мовою отримали широке філософське обґрунтування у педагогічній концепції Я.А. Коменського. Їх ідеї стали основою «Готського статуту» («Schulmethodus»), виданого в 1642 році у герцогстві Саксен-Гота німецьким педагогом, ректором гімназії Андреасом Рейєром (1601-1673). Цей документ встановлював обов'язкову елементарну освіту на всій території герцогства та знаменував поширення початкового навчання у країнах Європи.

Вже тоді в закладах Німеччини вивчався катехизис методом залучення рідної мови. «Світські знання» означали з'ясування звичаїв, географії краю, природознавства.

Призначення Я.А. Коменського ректором братських шкіл у Пшерові (1614) та Фульнеку (1618), а також священиком, переконали, що навчальні завдання можливо успішно реалізовувати в контексті поєднання світського і релігійного, духовно-морального і громадянського виховання. Він присвятив свою діяльність не лише пошуку змісту та методу запровадження знань.

Я. А. Коменський передавав знання про оточуюче середовище, про свій край, навчав новим, незнайомим ні дітям, ні дорослим, видам праці, зокрема, бджільництву. Підручники Коменського „Правила легкої граматики”, „Відкриті двері до мов і всіх наук”, „Астрономія”, „Огляд фізики”, головні науково-педагогічні твори „Велика дидактика”, „Материнська школа”, „Світ чуттєвих речей у малюнках” за педагогічним спрямуванням відповідали ідеї міцного успіху, за духовно-моральними правилами Реформації, зокрема, життя протестантської громади – „більше світла, порядку, миру та спокою” [54, с.129].

Гармонія, цілісність знання, доступного кожній людині і необхідного для її благополуччя, виводяться Я. Коменським з аналогії «дерева пізнання», з єдиного джерела пізнання природи, життя суспільства, технічного прогресу. У теорії вченого відображена народна чеська педагогіка, особливо демократичні, етнічно-педагогічні традиції протестантських общин, антична спадщина, ідеї однакового для всіх виховання, зорієнтованого на працю, на підготовку до практичної діяльності. Все життя людини – з моменту народження і до смерті повинно бути постійним вдосконаленням особистості через засвоєння універсального, пансофічного знання. Це і є процес загальної освіти та виховання. Він лише тоді правильний і дієздатний, коли будується згідно законів світу. Йдучи таким шляхом, людина, навчаючись мислити, робити і говорити, досягає тієї «всемудрості», яка робить особистість громадянином справедливого вселенського ладу. У центрі того монументального храму людського духу знаходиться наука про пансофічне зібрання людей – «панпедія» [181, с.55].

Зміст знань реформатори асоціювали із змістом природознавства, етики, хронології (літочислення). Я.А. Коменський про це говорить, зокрема, у 30-му розділі „Великої дидактики”. Зростання і виховання у середовищі членів общини Чеських братів, навчання у латинській (на той період багато в чому консервативній) школі, спонукали 22-річного юнака Яна Коменського до пошуку нової педагогічної концепції. Полягала вона в ідеї про доступність освіти для всього народу; про успішність формування особистості в середовищі громади (братства); про навчання рідною мовою, а отже з’ясування основоположного завдання – запровадження гуманістичних методів навчання.

Ідея материнської школи мала велике значення для протестантської громади. А розширення її педагогічної і фізичної можливості до пошуку єдиної початкової, середньої, вищої школи мала історичне значення. Рекомендації про вірші морального змісту рідною мовою для наймолодших поколінь та про початки історії, співу, релігії наповнювали водночас змістом і духовне і світське виховання.

Я.А. Коменський, філософ і педагог, переймався рівнозначно справами і конкретної громади, і проблемами миру та співпраці між народами. У творах „Загальна порада про виправлення справ людських”, „Ангел миру” він закликає до міжнародної справедливості, дружби народів, незалежно від їх ознак та конфесійної приналежності. В основі демократичних ідеалів свободи, гуманізму Я. Коменський вбачав освітньо-виховні завдання [94, с.32].

У XXIV розділі „Великої дидактики” („Метод виховання благочестю”) Я. Коменський розкриває правила формування в молоді релігійно-християнського змісту особистості. До проблеми духовно-морального виховання і релігійної свідомості педагог звертається також на сторінках творів „Закони добре організованої школи” („Правила поведінки”).

Як автор наукової і демократичної педагогіки Я.А. Коменський закликав вчителя творчо ставитись до педагогічної діяльності, пробуджувати у дітях інтерес до знань, бути уважним, доброзичливим, чесним. Педагог вважав, що і освіта, і доброчинність, і „благочестя” в людині присутні генетично. Поряд з іншими загальними основами виховання він розглядав і релігійно-християнське. Ознайомившись з Біблією (Святим письмом), він трактував її не лише як основу релігійних знань, але як скарбницю всіх філософських наук і мистецтв.

Християнську мораль, як основоположну у вихованні, розглядав видатний німецький педагог Ф. Меланхтон. Громада, на його думку, могла б бути своєрідною моделлю великого суспільства, а також найкращим виховним середовищем, де пріоритетними визнаються загальнохристиянські засади, а не релігійні відмінності. Ф. Меланхтон, як педагог, формувався у рідному Віттенбергу – невеликому містечку Німеччини з авторитетним університетом. Без сумніву, ідеї всіх наукових праць з різних галузей знаходили відображення у діяльності університетських професорів та магістрів, в тому числі і Ф. Меланхтона. Дух часу відобразився в його „Агсбурзькому віросповіданні” статті 18 „Про свободу волі”, де проголошується, що людина володіє до певної міри волею, яка дає змогу жити показним пристойним життям і здійснювати вибір, що охоплюється розумом; всі люди мають свободу волі, тому що володіють

природнім вродженим глуздом і розумом, можуть вибирати між добром і злом. Людині притаманна відносна свобода реалізовувати вибір, продиктований розумом. Але можливість вибору не передбачає права чинити щось на шкоду ближньому чи Богу: «Одна справа говорити про свободу волі і зовсім інша – про результати, або успішні дії волі» - акцентує мислитель. Воля людини оперує свободою протистояти будь-яким негативним проявам, а сила людського розуму значно більше впливає на долю, аніж певне розташування зірок чи планет. Ідея свободи волі, віра у природне виокремила як цінність саме життя [283, с.6].

Ф. Меланхтон, як вчений, філософ-педагог мав значний авторитет серед реформаторів-протестантів. Саме він переконував М. Лютера, що не можна відокремлювати науку від релігії, християнський світогляд від філософії, праці св. Августина від праць Арістотеля. Духовне осмислення дійсності має включати в себе науково-філософські аспекти, віра і розум повинні мати логічне поєднання. Впоратися з таким завданням може лише збагачена знаннями, різносторонньо розвинена особистість, а тому не елементарне навчання, а повноцінна освіта має стати основою педагогічної діяльності протестантських громад [96, с.25].

Безпосередньо процес організації шкільної справи реформатори здебільшого зосереджували у „братських общинах”. Традиційне в таких громадах виховання включало в себе оволодіння грамотністю, формування навичок спільної діяльності та поваги до фізичної праці. Школи, засновані громадами, мали постійний склад вчителів, чітко визначені методи навчання. Особливою рисою було одночасне навчання великої кількості дітей з допомогою малих (до 10 учнів) груп, кожна з них очолювали більш здібні учні. Ф. Меланхтон та Й. Штурм особливо переймалися вдосконаленням навчального процесу. Суть полягала у виробленні раціонального змісту освіти і виховання, який забезпечував би послідовний зв'язок між середньою школою та університетом. З цією метою Ф. Меланхтон у 1528 р. розробив навчальний план для закладів „Євангелічний церковний і шкільний порядок, з передмовою доктора Мартина Лютера”. Передбачалося розділення дітей на класи, посилення вивчення латинської мови, римської поезії і прози, знання Закону Божого, співи.

Першим навчальним закладом, заснованим за участю протестантів, еталоном європейської школи, була гімназія Й. Штурма, заснована у Страсбурзі на базі латинської середньої школи. Система навчання і виховання у закладі будувалась на принципах благочестя, красномовства і знань, ввібравши в себе більшість ідей гуманістичної педагогіки [225, с.125]. Гімназія Й. Штурма забезпечувала високий рівень знань і була авторитетною навіть серед іноземців. До останніх належав українець Микола Осторог, який після закінчення навчання у Страсбурзі, протягом року виконував обов'язки ректора академії у Альтдорфі (Нідерланди). А повернувшись в Україну, на зразок європейського закладу заснував п'ятирічну школу у Крилові (Побужжя) 1593. У ній, подібно до європейських протестантських закладів, існувала класно-урочна система, регламентація навчального режиму, початку та закінчення навчального року, контроль відвідування учнями школи. Діяльність вчителя і учнів мала форму уроку з усіма властивими йому елементами: – клас складався з учнів приблизно однакового рівня розвитку; - був визначений час навчання; - чергування занять із перервами; - одночасна робота вчителя з усім класом; - наявність орієнтовного навчального плану та програм; - поетапний характер засвоєння навчального матеріалу. Виникнення уроку як форми організації навчання була зумовлена вимогами суспільства, яке потребувало широкого, масового поширення прикладних знань [183, с.88].

Жан Кальвін (1509-1564), як і Мартін Лютер, не дотримувався потреби світських знань, все ж був перекладачем Біблії французькою мовою. В Англії поширенням світських знань рідною мовою займався У. Тіндель.

Прагнення реформаторів мати повноцінні навчальні заклади, які суттєво впливали б на економічний, культурний, духовний розвиток суспільства відобразились у відкритті Марбурзького протестантського університету у Німеччині (1527р.). Активно сприяв цьому гессенський ландграф Філіпп Великодушний. Серед викладачів був Джордано Бруно (1586-1588 рр). Відомим випускником цього закладу був Михайло Ломоносов. Протягом майже 5-ти років (1736-1741рр) він вивчав філософію, фізику та механіку.

На українських землях подібним прикладом було відкриття Острозької академії князем Василем-Константином Острозьким у 1576 році. Спільною метою в діяльності цих закладів була підготовка грамотних теологів для успішного протистояння освіченим католицьким богословам.

у період XVI – XVII ст. був етапом, коли більшого авторитету набували світські науки, що ґрунтувались на раціональності. Ф. Меланхтон та його вихованці (Р. Агрікола, Й. Рейхлін, У. фон Гуттен) сприяли протестантському реформуванню університетів у Віттенберзі, Фрайбурзі, Марбурзі, Гейдельберзі, Кенінберзі, Ієні. Їх гуманістична, демократична думка вплинула на освітні та культурно-етнічні процеси і в Україні. Ще з кінця XV – поч. XVI в університетах Праги, Болоньї, Віттенберга, Лейдена зростає кількість студентів, вихідців з України. Юрій Дрогобич (Котермак), Павло Русин, Станіслав Оріховський, Андрій Вишоватий, Юрій Немирич, Микола Острог та інші закінчували по декілька європейських закладів, працювали там ректорами та викладачами. Їх закордонний досвід навчання і педагогічної діяльності яскраво відображався та втілювався у розповсюдженні раціоналістично-гуманістичної вітчизняної культури [243, 14-20].

Створюючи заклади, реформатори уклали низку статутних документів, які регламентували їх діяльність. Серед них були „Навчальний план Айслебена” (1527, Р. Агрікола), „Саксонський навчальний план” (1528, Ф. Меланхтон), „Вюртемберський навчальний план” (1559, І. Бернц).

У XVI столітті Віттенбергський університет став центром просвітництва і науки північної частини Європи. Найпопулярнішим залишався богословський факультет. Професори-теологи Ф. Меланхтон, Ю. Йонас, Й. Бугенхаген, К. Круцигер реформували як зміст, так і стиль викладання, використовуючи раціоналістичні методи, утвердивши заклад як центр гуманістичної науки. В той період серед вчених університету утворився гурток вивчення астрономії. Члени гуртка почали детально вивчати теорію Коперніка, і з допомогою одного з них (Георг Йоахім фон Лаухен, математик) була опублікована праця „Про обертання небесних сфер” (1543). Авторитетність Віттенберзького університету (заснованого у 1502 р), підтверджується ще й тим, що деякі класики світової літератури саме

туди „відправляли навчатися” своїх героїв, наприклад принца Гамлета. Цей та інші протестантські університети XVI в. вийшли з-під контролю Ватикану в підпорядкування світській владі. Німецькі протестанти по-новому формулювали статус університету. За допомогою вищої освіти стала реальною життєва кар'єра, яка давала можливості соціального просування і ламала станові обмеження.

В Англії центром впливу Реформації на університетську освіту стали Кембриджський та Оксфордський університет, в останньому професором працював Еразм Роттердамський. Здійснені У. Тінделем зміни привели до демократизації студентства, у соціальному складі якого стійке і помітне місце зайняли представники третього стану. Прикладом навчального закладу, діяльність якого була співзвучна ідеям Реформації, був Страсбурзький університет (1621). Університет вийшов з гімназії, а потім академії Й. Штурма. Вогнищами гуманістичної освіти виявилися й інші німецькі університети: у Фрайбурзі (+1457), Вюртемберзі (1502), а також в Англії.

Протестантські педагоги Е. Роттердамський, Я. Коменський, Й. Штурм, Ф. Меланхтон наповнили освітньо-виховної практику демократизмом, гуманізмом, любов'ю до людини, вірою в її пізнавальні, духовні можливості, гармонію душі, тіла і розуму. Наукове пізнання виступало головним засобом морального і соціального оновлення суспільства, утвердження гідності і могутності людини, джерелом її свободи і щастя. Кожна школа відрізнялась глибиною викладання тих чи інших наук. Це зумовлювало певну міграцію з одного закладу до іншого як учнів, так і викладачів різних предметів. Мобільність студентів та викладачів сприяло покращенню якості освіти, а також розширювало певну наукову свободу [138, с.4].

Реформаційний релігійно-суспільний рух у європейських країнах XVI ст. зумовив переосмислення навколишньої дійсності та ставлення до людини. Церква перестала бути головною керівною інстанцією. Її місце у цій ролі зайняла громада. Особистість отримала право і можливість реалізовувати свої власні бачення і цілі. Звільнившись від диктатури церкви, наука набула світського,

логічно обґрунтованого, інтелектуального спрямування. Відкриття фізичних законів та технічні винаходи регламентувались не церковними приписами, а обґрунтованими аргументами і фактами. Втрата Ватиканом політичної влади зумовила становлення національних держав країн Європи. Досі розрізнена культура селян, ремісників, землевласників-феодалів набувала тенденції до формування спільної національної культури, мови. Громадсько-педагогічна діяльність протестантів спрямовувалась на поширення грамотності, виданні книг народними мовами. Тенденція читання Біблії поступово сформувала традиційну книжкову культуру. Систематичне читання різного роду книг орієнтувала людину на раціоналістичне сприйняття дійсності.

Отже, виховний процес зосереджувався на формування творчої, вільно мислячої особистості, що усвідомлює власну унікальність, свободу вибору, здатність бути корисною всьому суспільству. Світське реформування протестантських закладів віддзеркалювалось впродовж історії культур світового та вітчизняного поступу тенденціями:

- зміст освіти відходив від суто духовного та набирав світського, загально людського характеру;
- обґрунтовувалась можливість і навіть необхідність поєднання наукового та релігійного, духовного та матеріального імперативів;
- виховання розглядалось як формування моральних, християнських принципів розуму;
- освіта набувала статусу доступної для всіх людей, незалежно від вікової, соціальної чи гендерної приналежності;
- посилення національних ідей у широких масах через поширення елементарних знань, друкування та переклад творів рідною мовою.

Педагогічній теорії і практиці Європи впродовж XVI ст. довелось пройти крізь ідеали Відродження та Реформації, пережити складні реальні умови освіти і виховання і бути впровадженими не лише на рівні елітаної педагогічної практики, а в окремих регіонах, в окремих закладах, у середовищі окремих релігійних і світських громад.

Педагогічні ідеї Відродження, зокрема, рух за гуманістичну освіту, як програму духовного, суспільного, фізичного становлення, який у I-й пол. XVI ст. обмежувався здебільшого класичною літературою, вивченням латини, з'явився в окремих державах в умовах відчуття самотійності прояву національної самосвідомості. Ідеї Відродження, демократизація навчання, природо відповідність, енциклопедизм знань, гармонійне виховання та ін. позитивно впливали на розвиток педагогіки і освіти, хоча місцями більше декларувались чи деформувались ніж проявлялись у практиці.

Першою сходинкою виховання цих чеснот (цінностей) мала бути родина, де батьки зобов'язувалися забезпечити дітям засоби формування духовних і світських імперативів, а отже, освіту (М. Лютер – трактат «Про побажання віддавати дітей до школи» - 1530 р.). Автор вважав, що лише освіта забезпечить істинну доброчесність, добropорядність. Навіть римо-католицька церква (1545-1563 рр. – Тридентський собор) вбачаючи у Реформації ворога в питаннях віри, намагалась вивчати і наслідувати, нерідко консервативно, педагогічний досвід протестантизму. Виховання єзуїтів мало на меті формувати сильних духом слуг церкви з мораллю честюлюбства, суперництва, егоїзму. Школа елементарної (початкової) освіти була ареною боротьби за певні світоглядні конструкції.

1.2. Історіографія проблеми участі протестантських громад у розвитку освіти і виховання молоді в Україні II пол. XIX – XXІст.

Відтворення зв'язків української науки з європейською робить актуальним звернення до надбань світового громадсько-культурного, історичного, філософського, педагогічного досвіду. З огляду на це, аналіз джерельної бази вивчення освітньо-виховної діяльності протестантизму здійснювався відповідно до обґрунтованих для історико-педагогічних та історичних досліджень методологічних засад: об'єктивності, єдності соціально-педагогічного, історичного, логічного; пріоритетною спрямованістю наукових досліджень на

реалізацію потреб суспільства і особистості; суспільно-політичної та освітньої зумовленості наукової діяльності.

Історіографію проблеми ми структуруємо за етапами її розгляду в історичній, історико-педагогічній, педагогічній, релігієзнавчій науках. Дослідження різносторонньої діяльності протестантських громад, зокрема, освітньо-виховний компонент, можна поділити на хронологічні періоди: XVI – XVII – становлення пропедевтики педагогічних ідей протестантизму; друга половина XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.; 30-ті рр. – кінець 80-х рр. XX ст.; кінець 1980-х рр. до сьогодення. Більшість накопиченої інформації носила часто розрізнений характер і містила суттєві прогалини у висвітленні окремих аспектів діяльності протестантських громад. Стосовно членів протестантських громад вживався термін «сектанти». Частина сучасних науковців, витримуючи історичну достовірність, звертаються до цього терміну. Вважаємо, що такі поняття, як «секта», «сектантство», нав'язані офіційним режимом умов XIX – поч. XX ст., в подальшому вживанні у радянській ідеології, не можуть використовуватись, як достовірні, з властивими їм негативними оціночними компонентами. Наукова об'єктивність і толерантність зумовлює звертатись до таких визначень, як: «протестантський рух», «раціоналістичні течії», «євангельські громади». По суті, у процесі дослідження створюється тезаурус проблематики.

Історіографія першого періоду представлена роботами світських та церковних дослідників. Спроби проаналізувати значення і вплив протестантизму на громадський суспільно-педагогічний рух в Україні були здійснені науковцями середини XIX – початку XX ст. Здебільшого вони стосувалися вивчення науково-педагогічних поглядів чеського педагога Я.А. Коменського (К. Грот [81], М. Демков [99], В. Францев [289], Д. Цветаєв [293]). У працях цих авторів розкриваються педагогічні погляди Я.А. Коменського крізь призму пансофічних ідей, значення його навчальних посібників для удосконалення методів навчання і виховання вітчизняної системи освіти.

Спорідненість поглядів деяких прихильників православної церкви (С. Полоцького (1629 - 1680), Ф. Прокоповича (1661 - 1736), І. Гізеля (1600 - 1683)) з

протестантським вченням дозволяє розглядати педагогіку вітчизняного протестантизму як фактор культури, внесок в історію освіти і виховання у контексті загальних проблем розвитку регіонів (В. Родніков [246], Я. Шульгін [305], А. Яреш [310])

Дослідники наступних етапів розглядали Реформацію у співвідношенні до діяльності братств, письменників-полемістів, Острозького науково-освітнього центру, просвітителів, друкарів, прогресивно мислячих православних діячів. За оцінкою М. Грушевського, реформаційний рух в Україні був пов'язаний із західним відродженням, розвинув “животворну силу громадської ініціативи, суспільну силу самооновлення”, “викресав” з українського громадянства “поступові демократичні, громадські течії”. Звідси і випливає його значимість як чинника першого українського національного відродження. Серед таких “повівів”, “рефлексів”, які вплинули на еволюцію української культури, М. Грушевський виділяє чеський національно-культурний рух, гуситство і покаєництво. Найважливіше значення першого в тому, що без нього не можна зрозуміти звернення української суспільності до народної, світської мови. Окрім того, вчення гуситів спричинилося до поширення ідей критицизму, соборності чи громадськості Церкви тощо [83, с.67].

Спробою об'єктивного висвітлення розвитку протестантизму як багатогранного, складного і закономірного процесу в українській історії відзначилась робота О. Пругавіна (1850-1920), відомого російського публіциста. Основні його погляди на протестантський рух сформульовані у праці «Значення сектантства в російському народному житті». Автор намагається дати неупереджену оцінку протестантству, з'ясувати причини його поширення, окреслити межі внутрішньої та суспільної діяльності: «Расколъ обусловливаетъ и взаимныя отношенія своихъ приверженцевъ, какъ членовъ извѣстнаго общества, и всѣ наблюдатели народного быта указываютъ на замѣчательную солидарность, которая проявляется въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ, и которой такъ часто не достаестьвъ кругу ихъ православныхъ собратьевъ» [237, с.24]. О. Пругавін

обґрунтовує думку про те, що поширення протестантських освітньо-виховних ідей пов'язане з правовим, економічним становищем народу.

Важливими для історіографії є праці відомих місіонерів того часу І. Айвазова [1], М. Висоцького [39] на сторінках журналу «Місіонерський огляд». У своїх статтях автори нерідко порушували питання щодо підвищення рівня освіти як священиків, так і народу, щоб таким чином запобігти поширенню «штундиської єресі». Подібну тематику містили і публікації в «Журналах Міністерства народного просвещения» [136, с.59]. Таким чином, освітньо-виховна та просвітницька діяльність протестантських громад частково потрапляла в поле дослідження релігійних діячів і науковців того періоду.

Окремі діячі Києво-Могилянської академії вже у XVIII ст. висловлювали ідеї, суголосні протестантським, зокрема, у богословських і суспільно-політичних питаннях (Ф. Прокопович), орієнтації на зрозумілість, доступність, формування дослідницьких вмінь [299, с.78].

Частина української інтелігенції другої половини XIX – поч. XX ст. вважали протестантську конфесію тісно пов'язаною з формуванням української культури, мови, освіти на всіх перехідних етапах вітчизняної історії. М. Драгоманов аналізував позитивний вплив протестантського руху у європейських країнах на суспільний, політичний, національний, освітній процес [113]. Ця християнська конфесія одержала схвальну оцінку в працях мислителя. Він вказував на прогресивне значення, яке міг би зіграти в житті українського народу ранній протестантизм, який послужив фактором соціально-економічного поступу цілого ряду європейських країн [112, с.6].

Спадщина Т. Шевченка є історіографією нашої історії, освіти, культури, морально-духовного процесу. Поет приділяв увагу поширенню протестантських течій в Україні, породжених Відродженням, Реформацією, Просвітництвом та реаліями XIX ст [126].

В працях І. Франка зроблено філософсько-світоглядне опрацювання цілісної концепції історії української культури від найдавніших часів (передхристиянської Русі) й до кінця XIX ст. Вся культура розглядається в єдиному процесі розвитку

матеріальних та духовних складників і у зв'язку з соціальною боротьбою за ідеали справедливості та рівноправності [261].

Протестантизм, як окрему цивілізаційну культуру, здатну внести позитивні корективи у загальний суспільний процес розглядав М. Грушевський. У своїх працях “Історія української літератури” і особливо “З історії релігійної думки на Україні» вчений прослідковує внесок протестантів у громадсько-освітній рух XVI-XVII ст., підкреслює значення їх шкіл та друкарень у справі просвітництва [84, 87].

С. Маргаритов (директор народних училищ м. Сімферополя 1912-1916 рр), будучи представником охоронно-православного напрямку, зауважував про доступність, безкоштовність ряду протестантських видань, які роздавалися на пароплавах, у залізничних вагонах. На початку XX ст. значна частина періодики протестантського напрямку видавалася національною мовою, що забезпечувало її популярність і зумовлювало необхідність розширення тематики світського характеру. Н. Бортовський (протоієрей Таврійської губернії поч. XX ст.), досліджуючи стосунки православної і протестантської конфесій не обмежувався критикою на адресу останніх, а намагався проаналізувати динаміку цих стосунків [146, с.20]. Оцінюючи ставлення протестантів до державних інституцій, одні автори (А. Введенський [44], М. Белогорський [20]) доводили антидержавний характер діяльності цих громад, інші (С. Маргаритов, М. Бортовський) робили висновки про лояльність протестантів до державного устрою Російської імперії. С. Маргаритов і М. Бортовський були членами Церковного історико-археологічного Товариства Таврійської єпархії, заснованого у лютому 1913 року. Одним із пріоритетних завдань Товариства було вивчення церковно-релігійного життя Таврійської губернії минулого і тогочасного.

Позитивно оцінював протестантський рух в кінці XIX – на початку XX ст. дослідник церкви, професор Київського університету М. Дашкевич. Він вважав, що протестантизм слугує чинником збереження культурної самобутності слов'ян, оскільки є провідником народної церкви. Дослідник вказував на спільні риси православ'я та протестантизму, оскільки тільки в них богослужіння проводиться

національними мовами, що сприяє формуванню ідеї наближення церкви до народу. Схвальний відгук у нього знаходило і протестантське бачення завдань навчального процесу і методик викладання предметів [297, с.28-29].

Дослідник історії сектантства В. Бонч-Бруєвич вважав, що виникнення сектантства є своєрідною формою соціального протесту та пошуку альтернативної організації економічного життя. Часто автор акцентував увагу на освітніх і політичних аспектах протестантського руху [192].

Для вивчення позицій церкви на традиції християнського виховання в Україні особливе значення має творчий доробок православного богослова І. Огієнка. У праці «Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви» вчений зазначав, що Реформація принесла українському народові багато нових ідей, впровадження яких підвищувало духовну культуру, хоча не всі ідеї були новими, але їх широке становлення й швидке поширення принесли загальне зацікавлення питаннями свободи, освіти, мови [214]. Автор зробив історичний огляд розвитку різних напрямків педагогічної науки; основ християнської антропології, розгляд її у світлі проблем педагогіки; формування української духовної національної культури в результаті синтезу української народної та християнської культур.

Визначальною спільною рисою всіх робіт періоду 30-тих рр. – кінець 80-х рр. ХХ ст. була ідея несумісності релігійного світогляду та радянського громадянина. Праці здебільшого обґрунтовували негативний вплив релігії на свідомість людини. Про протестантів друкувалися лише брошури та статті неконструктивного характеру. Наприклад, ідеолог атеїзму В. Вельмін активно критикував євангельські громади за те, що вони релігійним вченням звужують світогляд і гальмують різносторонній розвиток дітей та молоді. [44]. Атеїстична пропаганда негативно представляла не лише протестантизм, але й християнство загалом. У праці Є. Геркулова «Православна інквізиція в Росії» (1962) Церква звинувачується у протистоянні просвітництву [66]. Автор доводить думку, що свобода совісті неможлива у несоціалістичному суспільстві.

Окремі праці відрізнялися об'єктивнішим дослідженням релігійних громад і їх освітньо-виховних аспектів. Зокрема, О. Клібанов дотримувався думки, що протестантських громадах більшість становили бідні селяни і серед пріоритетних завдань виховання була не освіта, а господарська діяльність. Особливої уваги заслуговує праця О. Клібанова «Історія релігійного сектантства в Росії (60-ті роки XIX ст. – 1917р.)» [157]. Автор на основі аналізу різних джерел з'ясовував причини поширення протестантських громад, їх діяльність, звертався до питання протестантської системи освіти і виховання. Поряд з цим, автор розглядав протестантство, як прояв соціального і політичного протесту народних мас, який через несвідомість його учасників відбувався у релігійній формі.

Інформацію щодо розвитку баптизму та євангельського християнства, зі згадуванням їхнього освітньо-виховного компоненту, містила праця Б. Тихомирова [276]. Спроби узагальнення фактичного матеріалу про протестантську діяльність, у тому числі і педагогічну, проводила завідувач агітпропвідділу ЦК КП(б)У, член антирелігійної комісії Політбюро В. Уласевич [45]. Методичні рекомендації протистояння релігійній агітації, для Спілки безвірників (СБ) подавали А. Іванівський [132], працівники агітпропвідділу ЦК ВКП(б) [209, с.17-18].

Історію становлення та основи віровчення п'ятидесятників, громади яких виникли на початку 20-х рр. XX ст. на Одещині та поширилися в Україні, а згодом – Росії та Білорусії, досліджував М. Гурич [91, с.118]. Іноді відходячи від об'єктивного розгляду, автор все ж спирався на першоджерела, у тому числі – публікації журналу «Евангелист», частково висвітлював роль І. Воронаєва і членів його родини у формуванні журналу. Визначав, що велику частину розміщених у журналі матеріалів подавав сам І. Воронаєв, серед яких були настанови щодо виховання дітей, молоді, впливу на формування їх моральних якостей. Праці М. Гурича, незважаючи на відверто негативні оцінки сутності ідеології та діяльності християн віри євангельської, на початку 30-х рр. були ґрунтовним вивченням діяльності п'ятидесятників у різних аспектах.

В узагальнюючих дослідженнях ідеології протестантизму на теренах СРСР та його ролі у суспільному житті помітним був внесок Ф. Путінцева [238]. Його найбільш ґрунтовна робота мала назву «Політична роль і тактика сект» [239]. Він досліджував політичні позиції лідерів протестантських об'єднань, участь віруючих у громадському житті, освітньо-виховні аспекти, роботу протестантів з молоддю, у тому числі – в Україні.

Частина досліджень торкалася освітніх аспектів українського протестантизму, здебільшого у контексті вивчення спадщини Я.А. Коменського. Б. Мітюров систематично досліджував діяльність та педагогічні погляди Я. А. Коменського та їхнє значення для розбудови національної системи освіти, розкрив суспільно-політичну, просвітницьку й релігійну діяльність педагога [197]. Дослідник історії української педагогіки Є. Мединський вивчав освітній взаємовплив шкіл Заходу і Сходу, рівень культури України, її здатності ефективного використання здобутків інших культур у прогресі свого власного народу [198]. М. Даденков у праці: «Великі словянські педагоги XVII-XIX ст.» [94] визначив Я. Коменського як основоположника виховуючого навчання. Вчений аналізує погляди чеського педагога стосовно того, що школа може досягти справжнього успіху лише коли стане громадським закладом. Тут проглядається протестантська традиція започаткування шкіл саме громадами.

Погляди на морально-релігійну освіту і виховання висловлювали вітчизняні і зарубіжні автори різних періодів. Пітірім Сорокін, російський соціолог в еміграції, у своїй відомій книзі «Головні тенденції нашого часу» (1956) [266] докладно вивчав такий морально-духовний компонент, як «неегоїстична любов». Сфера альтруїстичної любові була для нього одним з найважливіших об'єктів, яким можна запобігти політичним, релігійним, економічним, військовим конфліктам. Християнство могло б бути одним із засобів поширення і утвердження альтруїзму, гармонійним пристроєм людського універсуму.

На сучасному етапі в умовах незалежності питання місця і ролі протестантизму досліджувалось релігієзнавцями, істориками, культурологами, соціологами, філософами, педагогами, істориками педагогіки. Оскільки історія формування і

ствердження ідеалів протестантської педагогіки в українських землях невіддільна від історії, щонайменше, загальноєвропейської, то розгляд подій у більшій чи меншій мірі буде торкатися загальноєвропейських процесів.

Історики досліджували питання передумов та поширення протестантизму в Україні загалом, та в окремих регіонах. Становленню та діяльності пізньо протестантських громад Правобережної України приділяє увагу І. Опря [217]. Автор аналізує їх суспільно-громадський потенціал, зокрема у сфері освіти і виховання. Правове і суспільне становище протестантських громад Волинської губернії досліджує Г. Павлюк [218]. Розташування німецьких поселень у регіоні зумовила специфічну атмосферу взаємодії між колоністами і місцевим населенням, зокрема, в питанні освіти. Функціонування вітчизняних баптистських громад на Півдні України досліджувала Є. Голощапова [71]. У роботі висвітлено основні напрямки діяльності протестантських громад, серед яких: освітньо-організаційна (підготовка кадрів, участь у місцевих та всеукраїнських заходах), культурницько-волонтерська (благодійна, гурткова, суспільна). Дослідженню специфіки започаткування та поширення протестантизму на Сумщині приділена увага О. Сотник [263]. Серед інших аспектів виокремлюється освітня діяльність, яку організовували окремі члени громади у власних помешканнях. Функціонування різних християнських конфесій Донбасу вивчала Л. Моїсеєнко [203]. Автор акцентує на яскравості та складності зв'язку міжетнічних та міжконфесійних відносин у регіоні, що, серед іншого, відобразилось в освітньо-виховних питаннях, спрямованих на збереження національної і релігійної ідентичності. Я. Вовк у праці «Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (19018-1926 рр.)» [56] з'ясовувала динаміку і зміст політики держави стосовно християнських конфесій. Автором узагальнено і конкретизовано взаємини Польської держави та етнічно-конфесійних меншин (зокрема, української), досліджено протестантські релігійні об'єднання, їх устрій та управлінські органи.

Н. Стоколос у монографії «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX - перша половина XX ст.)» [270] висвітлила особливості релігійно-церковних

процесів в Україні у XIX - першій половині XX ст., зокрема, конфесійно-етнічні трансформації в Правобережній Україні, яка знаходилась у той час під владою Російської імперії. Проаналізувала етноконфесійні відносини в II Речі Посполитій (1918 - 1939 рр.), а також особливості релігійно-церковних трансформацій в державі під час Другої світової війни (1939 - 1945 рр.).

Значення європейської Реформації ґрунтовно досліджує Алістер Мак-Грат, оксфордський історик і теолог у праці "Інтелектуальні витoki Європейської Реформації". Автор прослідковує початки релігійних ідей М. Лютера і У. Цвінглі, досліджує зв'язок Реформації з Ренесансом. Пошук інтелектуальних коренів Реформації, на думку автора, вимагає аналізу тяглості та неперервності між історичними епохами, аж до сучасності. І хоча Україна не зазнала масового поширення протестантизму, він став суттєвим чинником її суспільного та релігійного життя [188].

Діяльність інтелігенції по запровадженню позашкільної освіти в Україні (XIX ст.) збігається у часі з появою і розвитком неперервної освіти в Європі, динамічних змін у науці, соціально-економічних відносинах. Українська інтелігенція підтримувала діяльність позашкільних інституцій, в тому числі протестантських громад, у справі поширення знань. Дана проблематика широко розкрита і проаналізована Л. Вовк у праці «Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості)» [54], де освіта виокремлюється як важлива галузь духовної культури України і розвивається відповідно консолідації суспільства, наявності політичних, національно-визвольних процесів, спрямованості інтелігенції на пошук додаткових можливостей поширення знань.

З позиції релігієзнавців визначальним у дослідженні є характер підходу до релігії та загальне розуміння природи, цінності та її функцій, що побутують в культурній свідомості тієї чи іншої епохи. А. Колодний у 10-ти томній праці «Історія релігій в Україні» детально розглядає феномен релігій, в тому числі, протестантизму, та особливості його появи і функціонування на території нашої країни [140; 141]. Подаючи коротку історію, вчений розкриває і аналізує

специфіку віровчення, обрядової практики та суспільного значення релігійних конфесій на різних етапах їх розвитку. У колі наукових інтересів М. Черенкова - питання ідентичності віросповідних засад та особливостей соціокультурних трансформацій європейської Реформації і українського євангельського протестантизму [294]. В. Бондаренко у монографії «Релігійне життя в сучасній Україні: тенденції та проблеми розвитку» [33] висловлює думку, що сучасні релігійні процеси в Україні неможливо зрозуміти поза контекстом феномена перехідного суспільства. Автор виокремлює загальні соціальні тенденції та процеси, що визначають релігійне життя у посткомуністичних країнах, та специфічні соціальні процеси, які властиві саме українському суспільству, котрі набули унікальності під впливом ряду економічних, геополітичних, національних, культурних, конфесійних чинників. Б. Андрусишин у монографії «Церква в Українській державі 1917-1920 (доба Директорії УНР)» [8] розкрив позицію Уряду УНР за часів Директорії стосовно релігії та Церкви, проаналізував закон 1919 р. про автокефалію УПЦ, реконструював на підставі архівних матеріалів діяльність Комісаріату - Міністерства культів, розглянув внутрішньо церковне життя.

З 1994 р. широкомасштабна дослідницька робота проводилася у межах довгострокового проекту «Історія євангельсько-баптистського руху в Україні», Одеською богословською семінарією разом з відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, за підтримки Центрального Менонітського комітету. Поряд із зібраними матеріалами й документальними публікаціями учасники проекту видали огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні [144].

Позиції діячів українського національного відродження поч. ХХ ст. щодо ролі громадської, культурної, педагогічної діяльності громад протестантського напрямку вивчає дослідник Л. Кондратик [155]. Протестантська течія адвентистів сьогомого дня привернула увагу дослідника Р. Сітарчука [255, 256]. Автор звертається до дослідження діяльності конфесії як загалом, так і регіонально:

Волинська, Таврійська, Харківська, Катеринославська, Київська, Херсонська, Бессарабія, Полтавська, Подільська губернії. Досліджується формування церковної структури, діяльності регіональних осередків, зокрема, їх освітньо-виховні тенденції, які залежали від відносин з державними органами.

В. Любащенко в монографії "Історія протестантизму в Україні" вперше в сучасній українській історіографії зробила спробу систематизувати весь фактичний матеріал про розвиток протестантських конфесій в Україні від часу їх появи і до сьогодення. Висвітлюється їх участь у громадсько-суспільному, освітньо-виховному русі, видавничій справі [182, 183].

Нові тенденції в становленні та диференціації українського протестантизму відзначають у своїх роботах Ю. Решетніков та С. Санніков [245]. Визначено передумови поширення євангельського руху, серед яких: - специфічний етнопонаціональний склад населення України; - поширення Біблії серед місцевого населення; - суспільно-економічні зміни після 1861 року; - криза офіційної церкви. У праці П. Яроцького «Український протестантизм учора і сьогодні» [312, 313] відзначено головні тенденції розвитку протестантизму, зокрема, в аспекті церковної і світської освіти, підкреслено позитивний вплив державно-політичних змін другої половини 80-х початку 90-х рр. ХХ ст.

Актуальними у вивченні проблем протестантизму є конфесійні видання українських протестантських церков ("Євангельська нива", "Слово віри", "Стяг", "Богомыслие", "Братский вестник" та ін.) [135]. Євангельський релігійно-просвітницький часопис «Віра і Наука» виходив у Станіславі (Івано-Франківськ) протягом 1927-1939 рр. за головною редакцією Володимира Федіва. У 60-тих роках виходив у США за редакцією: І. Беркута, Г. Домашовець, В. Домашовець. Однією з головних тем часопису було українське питання, оскільки у перший період видання було на території України, що підпорядковувалась Польщі, а другий період видавався у діаспорі. Соціально-культурні, національні, політичні питання зумовлювали тематику і спрямування публікацій. На його сторінках звучали думки щодо використання української мови у богослужіннях, ще більше у різних громадських спільнотах. Природно, значну увагу приділено вихованню

дітей у національному дусі в умовах етнічної окупації. Часопис мав на меті всіляко сприяти підвищенню рівня освіченості своєї аудиторії, навчання манер поведінки, культури спілкування, норм виховання і навчання дітей. У цьому плані наголошувалось, що молоде покоління обов'язково повинне засвоїти національні надбання та чітко усвідомити своє коріння та належність до українського етносу, незалежно від оточуючого середовища [47].

Хоча освітньо-виховна діяльність громад протестантської конфесії предметом аналізу В. Франчука [290] (професора євангельської теологічної семінарії, пастора і місіонера) не стала, все ж складає цінність, оскільки спирається на широку джерельну базу з конфесійних архівів. Загальній історії християнства присвятив роботу, у співавторстві з К. Сомовим, відомий діяч євангельсько-баптистського руху О. Карєв [151]. Працю було видано співавтором у Німеччині майже через 20 років після смерті О. Карєва у 1971 р. У ній знаходимо цінні відомості про внутрішньоконфесійні проблеми, які супроводжували становлення протестантської преси в СРСР та УСРР зокрема.

Важливим джерелом у нашому дослідження є праця Т. Тхоржевської, присвячена дослідженню православної системи виховання, як педагогічного явища [277]. Авторка розглядає православне виховання у комплексі загального розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні, українські православні освітньо-виховні традиції. Також аналізуються проблеми морально-релігійного виховання минулого і сьогодення, хоча до питання педагогічної діяльності протестантських громад автор звертається побіжно. Немає сумніву, що християнське виховання, яким воно постало в українських землях, стало безумовним переворотом у виховній практиці у плані світоглядного, морального його наповнення.

Питання можливостей релігійних громад у сфері поширення освіти та виховної діяльності в умовах XIX ст. досліджувала О. Правдюк [233]. Авторка провела системний аналіз розвитку освіти та педагогічної думки етноконфесійного поселення протестантів на Півдні України як своєрідного феномену у контексті вітчизняних педагогічних і соціокультурних детермінант. У праці досліджено

єдність взаємовпливів світового, вітчизняного та конфесійного педагогічного досвіду. Можливості взаємодії світського і релігійного в освітніх аспектах досліджував А. Кислий [156]. Автор проаналізував значення релігійної освіти на формування суспільної моралі, вивчив стан навчально-виховного процесу у духовних закладах різних конфесій (православ'я, католицизму, протестантизму). Визначив тенденції використання освіти як ефективний засіб морального виховання на основі християнської етики та поширенні віровчення. Прослідкував узгодження світської та релігійної освітніх систем у сучасній Україні як закономірний процес розвитку демократичного суспільства. В. Вихрущ у праці «Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): проблеми розвитку теорії» [49] досліджує дидактично-педагогічну літературу другої половини XIX ст. В. Вихрущ аналізує становлення і розвиток дидактики як теорії навчання. Цікавою є частина дослідження, присвячена формуванню основних категорій та понять дидактики, їх тлумаченню. Проте, за словами автора, лише наприкінці XIX століття вітчизняна дидактична думка набула нового спрямування з подальшим створенням наукових дидактичних посібників, зокрема С. Миропольського, М. Олесницького та ін.

Особливості етнорелігійної культури, духовної освіти досліджувала Ю. Надольська у праці «Тendenції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX століття» [206]. Дослідниця вивчає Південь України як окремий регіон зі значною кількістю представників різних національностей (німці, греки, болгари, вірмени, гагаузи, татари тощо), які відкривали свої школи, церкви, культурно-просвітницькі організації, друкували газети та формували інтелігенцію.

Аналізуються позиції мислителів стосовно ролі освіти та місця релігії у формуванні філософсько-світоглядних аспектів суспільств різних епох і окремих особистостей. В. Омельчук «Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав» [215] досліджував моделі розвитку державної релігійної політики в різних регіонах світу, які розглядаються з позиції постійного розширення ойкумени та розвитку управлінських парадигм. Простежуються засади і

механізми реалізації діяльності держави у цій сфері, її нормативно-правове забезпечення, безпосередня державотворча роль релігії, релігійних та державно-релігійних інститутів.

Важливим для дослідження діяльності протестантських громад інших національностей є наукова робота С. Шульги “Чеська община на Волині в 20-30-ті рр. XX століття». Автор проаналізував політичні та соціально-економічні передумови чеських еміграційних рухів на Волині у другій половині XIX ст., передумови виникнення та діяльність культурно-освітніх товариств чеської спільноти на Волині [304]. Питанням етноконфесійних відносин в регіонах України, зокрема, на Волині присвячені дослідження М. Костюка “Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)” [161] і О. Суліменко “Німці Волині (кінець XVIII – початок XX століття)” [271]. Зроблена спроба проаналізувати суспільно-політичні, економічні-культурні чинники впливу на становлення освіти в німецьких колоніях на Волині. Німецька протестантська громада волинських міст представлена з міцним матеріальним становищем, високо освічена та активна в культурно-громадській діяльності. Висвітлення релігійних процесів в українському суспільстві знаходиться у колі наукових досліджень О. Бойкова. Праця «Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст» [28] розкриває проблеми релігійного світогляду і місця церковних відносин у соціумі.

Успішне розв’язання поставлених у роботі завдань потребує опрацювання документальних джерел, серед яких законодавчі документи стосовно правового становища протестантів у другій половині XIX – поч. XX ст., можливостей освітньо-виховної діяльності їх громад. Фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві містять акти, важливі для з’ясування предмета дослідження. Це фонди Київської духовної консисторії, що дають можливість визначити правове і фактичне становище протестантських громад. Справи з листуванням священників, благочинних та місіонерів з консисторією, Київським митрополитом висвітлюють окремі аспекти діяльності протестантських навчальних закладів, їхню просвітницьку та громадську активність. У цьому ж

фонді знаходяться матеріали щодо зв'язків євангельських громад України із зарубіжними протестантськими організаціями, участі в міжнародних конференціях, навчанні у європейських закладах [322, 323, 324, 325].

Серед джерел важливими для дослідження є й ділові документи. Основна частина їх знаходиться у ЦДІАК України у фонді 442 (Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора). Здебільшого це листування губернаторів з генерал-губернатором, листування з департаментом поліції та духовних справ. Вони висвітлюють такі малодосліджені аспекти євангельського руху, як релігійна освіта, ставлення до національного питання, організація громад в окремий союз. Деякі документи ділового характеру ДАКО розкривають напрямки діяльності протестантів, зокрема, освітньо-виховні: функціонування шкіл, взаємодопомогу у громадах, місійну та благодійну працю серед робітників м. Києва: поширення знань, догляд за дітьми, надання медичної допомоги. У записці київського митрополита Флавіана аналізуються чинники привабливості протестантських ідей, наголошується на моральних чеснотах євангельських віруючих, характеризується увага до молоді та дітей через влаштування спеціальних гуртків та курсів. У фонді зберігаються листи керівників правобережних губерній до Департаменту духовних справ. Вони відображають стан шкільної справи у протестантів, їх місіонерську діяльність, поширення періодичних видань. У збірнику, виданому С. Головащенком [70] опубліковані матеріали ЦДІАК України, зокрема, у фондах 127 і 442 міститься листування київського губернатора з генерал-губернатором, звіти генерал-губернатора за 1910 рік тощо. У матеріалах констатовано, що євангельських рух цього періоду був представлений головним чином корінними українцями, також йдеться про заснування протестантських шкіл у м. Києві на початку ХХ ст.

Основним здобутком цих робіт стали нові концептуальні підходи до визначення ролі релігії загалом, і протестантизму, зокрема, у процесі розвитку суспільства. Визначившись з загальними питаннями історії протестантизму, дослідники перейшли до окремих її аспектів. Аналіз зазначених наукових праць свідчить про те, що більшість з них присвячені вивченню протестантизму в

історичному, релігійнознавчому, суспільно-політичному контекстах. Освітньо-виховна діяльність протестантських громад потрапляла у поле зору вчених лише у проблематиці дослідження або національних меншин, або певних особливостей окремого регіону.

Стан історіографії проблеми спонукає нас до комплексного вивчення освітньо-виховної діяльності протестантських громад в регіонах України у період ХІХ – поч. ХХ ст. Об'єктивне вивчення освітньо-виховних процесів, пов'язаних з діяльністю протестантських громад, сприятиме неупередженому погляду в минуле, поповненню історіографії становлення та розвитку релігійних громадсько-педагогічних ініціатив новими дослідженнями, що підтверджує зростання інтересу науковців до пошуку в цьому напрямі.

1.3. Генеза педагогічного простору на етапі пропедевтики інституціалізації вітчизняного протестантизму ХV- поч. ХІХ ст.

В історії європейських суспільств Реформація стала своєрідною точкою відліку, де поняття особистість, моральність, відповідальність, духовність, ініціативність набували нового прочитання, не заперечуючи і не відкидаючи, певна річ, ідей смирення, покірності. Раціоналістичні рухи стали суголосними переходу до Нового часу, коли здійснювався критичний аналіз виховної традиції і способи її актуалізації відповідно до вимог європейської цивілізації. Епоха характеризувалась формуванням національних держав, де в основу стосунків покладалися гуманістичні цінності, неієрархічні відносини. У свою чергу це викликало потребу нової педагогічної концепції формування особистості.

У ХV – на початку ХVІІ ст. Україна переживала складний етап свого культурно-політичного розвитку. Частина тогочасних українських земель входила до складу Речі Посполитої, і відповідно, зазнавала соціального, національного та релігійного тиску. Не сприяло справі суспільної чи державної цілісності ідейне протистояння між різними релігійними конфесіями. Обставини громадянського життя, які диктувалися змінами у Європі, викликали необхідність пошуку і

створення українськими просвітниками власної системи освіти, яка б об'єднувала у собі всі її складові (початкову, середню та вищу) і не ідентифікувалась через спрямування чи зміст релігійного показника. Початкові навчальні заклади, як правило, обмежувалися вивченням Закону Божого, читанням та співами і забезпечували тільки елементарний рівень знань. Поряд із церковно-приходськими, одно- дворічними школами в Європі існували середні заклади – католицькі і протестантські. Відсутність вітчизняних шкіл, які б мали рівень викладання вище елементарного, сприяло популярності на наших територіях закладів неправославних конфесій [175, с.47].

Перші європейські середні та вищі навчальні заклади, зокрема, протестантські, структурували освітній процес спираючись на раціональність, прагматизм, запровадження знань рідною мовою, чітку організацію навчання, ерудицію, педагогічний такт.

Реформаційні ідеї, серед іншого, мали дві визначні тенденції: 1) національна: протестантизм пропагував вільнодумство, самостійність мислення, поліконфесійність, етнічну незалежність; 2) педагогічна: процес навчання і виховання наблизився до інтересів дитини. Повага до особистості, спрямування на формування самодисципліни, волі, почуття відповідальності за власні вчинки, апеляція до розуму спонукала розвиток логічного, послідовного, аргументованого мислення. Поширення світської та релігійної літератури національними мовами сприяло становленню культури загалом.

Протестантизм, починаючи з XVI ст., розмежував суспільну і релігійну сторону життя. Суть першої становила щоденна діяльність, громадянська позиція, держава. Становлення віри відбувається тільки за допомогою аргументів розуму, тобто завдяки внутрішньому процесу, а не зовнішнім обставинам [242, с.198]. Тому першочерговість вирішення освітньо-виховних питань зумовлювалось значенням, яке надавалось розуму як у суспільному житті, так і у питанні віри. У середовищі протестантизму апеляція до розуму, збагаченому знаннями, переконаннями і поглядами, була важливим фактором у формуванні особистості. В подальшому це зумовлювало свідомі вчинки, моральну впевненість у суспільній

необхідності й особистісній корисності поведінки. У протестантів навчання грамоті та вивчення християнських догматів здебільшого відбувалось синхронно, а в разі потреби практичної діяльності загальноосвітні тенденції в місцях проживання етнорелігійних конфесій переважали над релігійним. Навіть у періоди, коли державно-правові реалії не спонукали до налагодження власної системи освіти, увага до цього питання у протестантів не послаблювалась.

Поява в Україні вчених, які розвивали ідеї Відродження та Реформації на ґрунті вітчизняних традицій засвідчило початки залучення України до загальноєвропейського культурного процесу. Помітно вплинув на українську суспільно-релігійну думку чеський протестантський рух гуситів. Недостатня кількість джерел, що збереглися з тих часів, не дає можливості повноцінно прослідкувати ці впливи. Гуситський рух впливав на представників наших західних земель, на тих, хто відвідував європейські країни, а відповідно, стимулював інтерес до біблійних текстів. Послідовно активізувалось запровадження у церковній діяльності розмовної мови. Ці тенденції (хай і не досить виразно) все більше поширювались в українському суспільному житті. Одним із наслідків Реформації була поява Святого Письма живими європейськими мовами. Так, у другій половині XV — першій половині XVII ст. в Україні з'являються переклади біблійних книг, мовою, наближеної до використовуваної у повсякденному житті. Серед згаданих були: «Пісні пісень», «Книги Товіта», книг пророків. На характері і спрямуванні літератури відчувався вплив чеських перекладів, а отже, перших ідей протестантизму [230, с.4].

У XV ст. в Україні створюються умови для появи авторів, здатних до секуляризації науки й філософії як незалежної від релігії сфери знань. Поміж визначних вітчизняних представників науки XV – початку XVI ст. були П. Русин та Ю. Дрогобич, ідеї яких за характером і змістом спрямування співвідносились з ідеями Відродження. П. Русин, навчаючись в Грайфсвальдському університеті, знайомився з європейськими гуманістами, філософами, поетами, зокрема, Петром з Равенни, переймався ідеями свободи, можливості вільного розвитку особистості. Вітчизняні літературознавці вважають його першим гуманістичним поетом

України. Ю. Дрогобич навчався в гуманістичних центрах Європи, зробив внесок у розвиток освіти і науки в Україні і за кордоном, відводив знанням провідну роль у розвитку людини. У 1561 році з'явилося Пересопницьке Євангеліє, основане на лютеранському перекладі Біблії. Іван Франко у своїй періодизації (1856-1916) української літератури починає її новочасний період з «Катехизису» Симона Будного (1562) - першого слов'яно-руського біблійного перекладу, який, як відомо, був протестантським твором [182, с.32-41]. Симон Будний був один із засновників кальвіністської друкарні у Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь), окрім згаданого «Катехизису» видав Біблію, Новий Завіт в перекладі на білоруську книжну та польську мови.

Протестантські ідеї звучать в такому фундаментальному полемічному творі, як "Апокрисис" (1597) Христофора Філалета (II-пол XVI – поч. XVII ст.), українського письменника-полеміста з Волині, вихованця Острозької академії, філософа. Відомо, що Філалет був представником князя К. Острозького у взаєминах з протестантами. Твір спрямований проти Берестейської церковної унії 1596 року, папства. У ньому проводилась думка про рівність священнослужителів та мирян у церковному житті. Ідея про рівність стала показником і педагогіки протестантизму. У творі положення набуло раціоналістичного обґрунтування. Вимагаючи дотримання "правдивої" віри, Христофор Філалет акцентував увагу на тому, що підґрунтям віри має бути розум: "без розсудку быті не может". Розвиваючи свою думку далі, автор "Апокрисиса" доводив, що оскільки розум — не привілей священнослужителів, а притаманний всім людям ("розсудок и свѣткимъ людемъ належить"), то не посада за церковною ієрархією, а освіченість є пріоритетним при з'ясуванні релігійних питань. "Треба, — писав Фристофор Філалет, — не на голые титулы смотрети, але на щирую и правовѣтную науку" [141, с.301].

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. в Україні серед відомих протестантів зазначимо Самійла Припковського (1592—1670) та Андрія Вишоватого (1608—1678). С. Припковський — видатний соцініанський філософ, київський шляхтич, секретар польського короля Владислава IV (1632-48 рр.),

маршалок житомирського сейму (1643 р), один з найвідоміших людей в Речі Посполитій та в Україні, автор близько 50 творів. В основному це богословські трактати, полемічні статті, апології, біографії, панегірики, гімни, елегії тощо. У 1638 в Голландії виданий автором трактат "Про мир та згоду в церкві". Трактат набув поширення завдяки обґрунтуванню ідеї про віротерпимість. У ньому захищалася думка, що теологічні дискусії не мають відігравати суттєвої ролі як у розвитку християнської церкви, так, тим більше, і при вирішенні державних справ. С. Припковський був прихильником відокремлення церкви від держави. На його думку, державні справи цілком можуть бути над церковними інтересами [177, с.53].

Андрій Вишоватий - один із відомих вітчизняних протестантських філософів, полемістів XVI ст. Отримав блискучу філософську і теологічну освіту в університетах країн Європи (Франція, Швейцарія, Голландія). У 1643 році був призначений головним пастором протестантів-соціан в Україні, часто зустрічався зі своїм другом Юрієм Немиричем. У 1644 він переїхав на Волинь, де тісно співпрацює з Юрієм, Андрієм та Олександром Чапличами у справі діяльності школи в Киселині (тепер - село в Рожищенському районі Волинської області). У 1660 році Андрій Вишоватий переїхав до Амстердама, де панувала атмосфера толерантності і віротерпимості і став редактором відомої «Бібліотеки польських братів». На сторінках філософської праці „Про релігію, співвідносну з розумом” або “Релігія раціональна” (Мюнхен 1665р) автор демонструє шанобливість і захоплення особистістю, поціновує її розум, природні здібності людини. Автор обґрунтовує думку про те, що збагнути істину, самого Бога, без розуму неможливо. “Хто стверджує, що вірить у те, чого зовсім не розуміє, той не знає, що значить вірити, і внаслідок цього не вірить, а лише вигадує”. Наголошувалось, що формувати власний світогляд людина може самостійно, на основі практичного досвіду та наукових узагальнень, за допомогою „великої книги самої природи”. При тому, це означатиме, що цінності незаперечні, хоча в основу їх не повністю покладено Святе Письмо. Філософ стверджує, що будь-яка праця і професія достойна поваги. Фізичну діяльність автор розглядає одним із факторів

морального виховання. Працьовита людина досягає успіху не лише у вдосконаленні своїх умінь, а й у вдосконаленні самого себе. Автор продовжує гуманістичну думку протестантської антропології. Використовуючи засоби формальної логіки, а також висновки, котрі впливали із вчення Р.Декарта про вроджені ідеї, автор трактату "Про релігію, відповідну розумові" обґрунтував концепцію "натуральної релігії", яка відповідає "здоровому людському розумові" [265, с.338-343].

Вагомого значення у культурно-просвітницькому русі XVI – XVII ст. в Україні зайняла родина Немиричів, члени якої активно сприяли поширенню протестантських освітніх ідей. Особливо знаковою була діяльність Юрія Немирича. Члени родини опікувались питанням розвитку особистості, свободи волі, доступності освіти. Світогляд Юрія формувався у демократичних умовах протестантів. Чотири роки він навчався у Європі, а в 1635 повернувся в Україну у родове містечко Черняхів на Київщині. У 1657 році вступив на службу до Богдана Хмельницького, пізніше став одним із близьких соратників гетьмана Івана Виговського. Як державний діяч, Юрій Немирич був одним з авторів Гадяцького трактату (1658р), яким проголошувалась самостійна українська козацька держава на чолі з виборним гетьманом. Погляди Ю. Немирича відобразились у підготовленому ним ще в 1632 р. трактаті "Роздуми про війну з московитами", промовах на сеймі та віршованих творах, де він виступив противником будь-якого абсолютизму і диктату, сваволі і рабства, узаконених державним устроєм тиранії і деспотизму. Порівнюючи суспільно-політичні порядки Речі Посполитої з голландськими, він довів перевагу останніх завдяки демократизму, а російський державний лад уподібнюється турецькому, як розсаднику деспотизму і тиранії.

Ідеальним Ю. Немирич вважав республіканський устрій держави, який сформувався у нього ще за часів студій в західноєвропейських університетах та під впливом знайомства з державним правлінням Голландії, Італії, Англії. Він пропонував створити нове державне утворення на зразок конфедерації трьох республік-частин: Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (України). В цьому утворенні передбачалось заснування

конфедеративного сейму рівно пропорційно до всіх трьох республік, виборність короля. Україна мала ввійти у союз на правах самостійної держави з власним урядом, трибуналом, державною скарбницею, військом, правом карбувати монету, вести самостійну зовнішню і внутрішню політику. Відповідно до цього передбачалась широка культурна автономія, проектувалося створення двох академій з університетськими правами, значної кількості шкіл з викладанням різними мовами та цілком вільним книго друкуванням, свобода віросповідань. Оцінюючи погляди Ю. Немирича, насамперед необхідно відзначити розробку ним ідеї суверенітету, розбудови української національної держави з урахуванням досвіду державних республікансько-федеративних утворень Західної Європи того часу, реальних потреб України [88, с.308].

У XVI-XVIII ст. визначними явищами суспільного життя України стають братства. Вони виникли і реорганізовувалися як громадсько-релігійні товариства ще до появи на українських землях протестантських громад. Проте М. Грушевський вбачав, що саме принцип соборної організації церковного життя значною мірою був натхнений європейськими протестантськими взірцями. Вчений також зазначав, що «зав'язки українського євангелицтва виступають у братській реформі», яка полягала у регулярних зібраннях братчиків для читання Святого Письма, стеження за моральним життям своїх товаришів, контроль братської громади над духовенством та ін. [86, с.88]. Подібно до протестантів, братчики акцентували увагу на внутрішній релігійності, а погляди деяких їх ідеологів були практично ідентичні ідеям реформаторів. До таких діячів належить, зокрема, Стефан Зизаній (1550-1624) – релігійний і культурний діяч, активний член Львівського братства. У своїх працях, зокрема, у "Казання св. Кирила, патріарха Єрусалимського про антихриста і знаки його..." (1595) автор зробив спробу модифікувати православну доктрину в руслі реформаційних ідей. Про це свідчить обстоювання ним принципу соборності, згідно з яким не верховні пастирі, а віруючі миряни повинні контролювати священиків, брати участь в управлінні церквою й мати право голосу в справах віри. Як представник демократичних кіл братського руху, Зизаній був прихильником активної протидії

соціальному, національному і духовному гнобленню українського народу. Подібно до реформаторів, критикував католицьку церкву за духовний занепад, намагання за допомогою схоластики обґрунтувати істини віри [285, с.80-81].

Протестантських поглядів дотримувався і брат Стефана Лаврентій. Він був учасником братського руху в Україні, автором богословсько-полемічних творів, активним культурно-релігійним діячем. Важливим у спадщині Л. Зизанія було обґрунтування використання рідної мови та поширення початкової освіти. Загалом творчість Л. Зизанія мала ренесансно-гуманістичну і реформаційну спрямованість, проявившись, зокрема, в його філологічних студіях. Він обґрунтовував ідею перетлумачення книжної церковнослов'янської мови народомовними засобами, розробив в українському мовознавстві основи лексикографічних правил і методів укладання словника, втіливши їх у своєму "Лексисі" - першому церковнослов'янсько-українському словнику. Праця передувала використанню рідної мови, зокрема, для занять для заняття наукою і філософією [210]. Л. Зизаній обстоював ідею самоорганізації, самовиховання - "самовладдя людини". Відповідно, вважав особистість творцем своєї долі. Від волі і розуму людини залежить той шлях, який вона обирає у житті, а всі вчинки як добрі, так і погані, залежать від неї самої. Автори – аналітики спадщини вважають віру в людину, її чесноти, можливості саморозвитку модерними для типово-православного світосприйняття.

Подібно до античних авторів, Л. Зизаній вважав, що життя людини має бути сповнене активною творчою працею і добрими вчинками. Певною мірою поцінював світські ідеали. Л. Зизаній пов'язував процес самовдосконалення з розвитком індивідуальності через усвідомлення особистої значущості на користь суспільства. При осмисленні проблем громадського життя він наголошував на рівності всіх людей перед Богом, не засуджуючи ні багатих, ні бідних. Щодо багатства, власності, то Л. Зизаній зазначав, що багатство може бути і добрим, і злим залежно від того, як воно використовується [142].

Керівники православних братств об'єднувалися з протестантськими громадами протидіючи католицизму та польській шляхті. Співпраця полягала

зокрема і у вдосконаленні організаційних форм та методів навчання, наповнення їх принципово новим змістом. У 1599 році у Вільні відбувся спільний з'їзд православних, лютеран, кальвіністів, чеських братів. Метою зїзду було укладення унії для спільної діяльності та протистояння католицизму, зокрема, і шляхом запровадження та поширення навчальних закладів. На з'їзді було організаційно проголошено «Конфедерацію православних і євангеліків» на протипагу проголошеній тоді Берестейській унії [141, с.88].

Схожість між педагогічними положеннями шкільних братських статутів та організацією педагогічного процесу у протестантських школах, зокрема, закладах Я.А. Коменського, неодноразово визначали відомі історики педагогіки, зокрема М.Ф. Даденков, Є.М. Мединський, Б.Н. Мітюров. Зокрема, Б. Мітюров у праці «Ян Амос Коменський» (1970) зазначав: «...з метою прискорення навчання Коменський запропонував використати класно урочну систему, елементи якої спостерігаємо у роботі братніх шкіл Чехії, України, Білорусії» [197, с.25]. Досліджуючи діяльність протестантських та православних навчальних закладів історик І.Соколов вбачав спільні риси не лише у формі і засобах навчання, а й у самому змісті, тематичному спрямуванні навчальних програм всіх наук. Виняток складали хіба-що курси державного права і німецької мови, які не вивчалися у православних закладах. «Вплив протестантської педагогіки і літератури найочевидніше відчутній в устрої трьох шкіл: львівської, віленської та київської, а також у діяльності луцької греко-слов'янської школи» - висноував І.Соколов [264, с.60].

Спадщина православних просвітителів, полемістів, викладачів братських шкіл засвідчує непоодинокую близькість їх ідей до реформаційних. Погляди просвітника і публіциста Івана Вишенського на проблему рівності людей були співзвучні з поглядами протестантів. Ідею загального навчання народу, розроблену Я. Коменським застосовував білоруський першодрукар Франциск Скорина, який також зазнав впливу демократичних ідей чеських таборитів. Про необхідність запровадження грамотності і загальноосвітніх знань писав професор і ректор Острозької академії Герасим Смотрицький. Реформаційні ідеї Г.

Смотрицького поєднувалися з гуманістичними. Важливими чеснотами людини визнавалась мужність, талант, активна діяльність, спрямування на досягнення вищих цілей – блага рідного краю, розвитку освіти, культури свого народу [88, с. 35].

Православний осередок Острога підтримував зв'язки з кальвіністськими і соціанськими освітніми центрами Підляшшя, Волині, реформаторськими громадами в Острополі, Староконстантинові. Як одні, так і інші школи мали високий тогочасний рівень організаційної структури, загальний освітній вплив на суспільство. Взаємозв'язок різних за релігійним напрямом шкіл є свідченням самобутності та оригінальності української педагогіки XVI-XVII століття.

Протестантські школи засновувались майже при кожній створеній громаді. При деяких школах існували навіть друкарні. М. Грушевський у своїй праці «З історії релігійної думки в Україні» склав приблизний реєстр протестантських громад в Україні періоду XVI-XVII [86].

Досить відомою серед протестантських навчальних закладів була кальвіністська школа, відкрита Станіславом Стадницьким у Дубецьку (Галичина), в якій у 1560 році нараховувалось 300 шляхетських дітей та п'ять викладачів. Її першим ректором став Григорій Оршак (відомий на той час вже літератор і вчений, знавець латинської, грецької та давньоєврейської мови, випускник і доцент Краківського університету, один з перекладачів Радзивіллової Біблії), а учителями - Петро Статорій та Іван з Батурина. У школі навчали читання, письму, латинської граматики. Учні вивчали також діалектику і риторику. Важливе місце у навчальній програмі займали оволодіння майстерністю проповіді та проведення обряду. У 1558 році сюди прибуває італійський гуманіст Франціск Станкар для роботи над новою програмою. З викладачами школи, передусім, з її ректором Оршаком співпрацював Андрій Тржецеський, Станіслав Сарницький, Станіслав Орізовський-Роксолан. Серед випускників дубецького закладу був відомий філософ-арістотеліст, уродженець Львова Христофор Пшехадка [183, с. 48-50]. У Панівцях (на Поділлі) з 1590 року також діяла школа ще відома, як академія (крім семи вільних наук вивчалися філософія, теологія і право), а з 1611 року вона

набула статусу культурно-освітнього центру і мала при собі друкарню. Її ректором став Балтазар Панкратіус Палятин. Перелік навчальних предметів, а це, крім семи вільних наук, ще й філософія, теологія і право, засвідчує вищий рівень школи. В ній існувала своєрідна спеціалізація: учні, які готували себе до церковної служби, після катехітичного класу переходили в теологічний, хто прагнув продовжувати освіту за кордоном, навчався переважно у класах філософії та права. До свого переїзду в Литву у школі працювали Андрій Добрянський та Ян Зігровський. [43, с.11].

Шкільна освіта протестантських осередків ґрунтувалась на передовій західноєвропейській науці, водночас прагнучи використовувати і національні традиції не лише у шкільній, а й у всій культурно-освітній практиці. Свідченням того є відкриття школи Миколою Осторогом, який навчався у Віттенберзі і Стразбурзі і був учнем німецького гуманіста, відомого вченого-педагога Й.Штурма. В Альтдорфі (Нідерланди) Микола Осторог впродовж року виконував навіть обов'язки ректора академії. Тому не дивно, що повернувшись на Батьківщину він прагнув заснувати заклад на зразок європейських. Школа відкрилася у 1593 році у Крилові (на Побужжі) і мала п'ятикласний курс навчання. У цій та інших протестантських школах існувала класно-урочна система, що допомагала регламентації навчального режиму, засвоєнню знань, методиці навчання. Діяльність вчителя і учнів мала форму уроку з усіма властивими йому елементами: – клас складався з учнів приблизно однакового рівня розвитку; - був визначений час навчання; - чергування занять із перервами; - одночасна робота вчителя з усім класом; - наявність орієнтовного навчального плану та програм; - поетапний характер засвоєння навчального матеріалу. Виникнення уроку як форми організації навчання була зумовлена вимогами суспільства, яке потребувало широкого, масового поширення прикладних знань [182, с.36].

Успішно функціонувала вже згадана вище школа у Слуцьку. Її учнями було чимало українців та вихідців з України, хоча сама школа знаходилась на території Білорусі. Фундатор школи Христофор Радзивіл був відомий культурно-освітній

протестантський діяч, відкрив у Бересті (Бресті-Литовському) друкарню, у якій 1563 року була випущена Радзивілівська Біблія польською мовою. За його життя почав будуватися у 1551 р. перший дерев'яний замок в Несвіжу. Заснував чимало шкіл у своїх маєтках, найбільш відома – Слуцька, в якій слов'яно-руська мова була введена в навчальний процес як окремий предмет. Для цього він запросив учителів з тодішніх українських територій. Школа мала свій статут – ґрунтовний шкільний посібник з програмою, навчальним планом, методикою викладання окремих предметів, розробкою позакласних занять. Слуцька школа відверто заперечувала конфесійну спрямованість, прагнучи, передусім, збагатити учнівство світськими знаннями, виховати їх гідними громадянами, майбутніми політиками, вченими. Основну увагу приділяли гуманітарним наукам; математику вважали допоміжним предметом, необхідним у практичному житті людям різних професій, а опанування мовами, переважно латинською і грецькою, – універсальним засобом для оволодіння культурною спадщиною та сучасними науками, формуванням власної думки та вмінням її відстоювати. В статуті, автором якого був Андрій Добрянський було підкреслено необхідність переконливо доводити свою думку з актуальних політичних тем. У передмові зазначалося: "У школі прилучаємо не тільки до зовнішніх благ життя, а, головним чином, до внутрішнього, духовного розвитку. Приходьте ж усі, кому дорога Батьківщина, хто правильно оцінює цілеспрямованість своїх вчинків. Розкрито двері, які ведуть до наших грацій і муз, для всіх чесних і щирих людей» [243, с.106].

Культурний осередок місцевої протестантської громади, школи і друкарні тісно співпрацював з острозькими освітніми діячами (тут, наприклад, займався публіцистичною діяльністю священик Андрій Мужилівський, автор творів "Отпис на лист уніатов віленских" та "Антидотум" (1629)). У цих працях він висловлюється проти унії 1596 р., вважаючи, що православним українцям, які в Речі Посполитій користувалися конституційними правами, в тому числі свобода віросповідання, слід докладати зусиль для збереження національної культури. У зв'язку з цим А. Мужилівський звертався до людей світського стану,

представників української шляхти. Саме вона, на думку автора «Антидотуму», має сконсолідувати націю у протистоянні з польсько-католицькій експансії. У праці розробляється традиційна для православних книжників тема людського самовладдя, високо підноситься людська й національна гідність. «Антидотум» А. Мужилівського є важливою пам'яткою української суспільно-політичної думки першої третини XVII ст [176].

Значним внеском у справу поширення освіти була діяльність школи-академії у Ракові (1602-1638). Провідне місце у навчальній програмі виділялось предметам гуманітарного циклу. Примітно, що латинську мову тут вивчали за підручниками Яна Амоса Коменського. Дотримуючись традицій європейського спрямування, школа готувала майбутніх діячів громадського, а передусім політичного життя. Випускниками цієї школи були Андрій Вишоватий та Юрій Немирич.

Після закриття раківської академії одним із осередків просвітницького руху XVII ст. стало містечко Киселин на Волині (тепер - Локачинський район Волинської обл.). У 1614 році за активної підтримки Юрія Чаплича-Шпановського тут був створений навчальний заклад середнього типу. Очолив його Остап Кисіль (Євсатій Гізель), теолог та письменник, імовірний автор полемічного твору «Антапологія...», в якому критикувалась ідея унії православних із католиками. Гізель належав до високоосвічених людей, володів багатьма мовами. Йому приписують переклад грецькою мовою книжки Томи (Фоми) Кемпійського «Про наслідування Христу», що побачила світ 1926 р. у Франкфурті-на-Одері (Німеччина). Завдяки соцініанським педагогам Матвію Твердохлібу, Якову Гриневичу-Гіжановському (Яну Трембіцькому) та Луці (Юхиму) Рупневському Киселинська школа перетворилась у вищий навчальний заклад (академію) з філією в Береську (тепер - село в Рожищенському районі Волинської області). Як свідчать документи, тут навчалися молоді люди різних станів. Рівень студій у академії був достатньо високий; окрім класів поетики й риторики, в ній існував ще один вищий клас, у якому вивчалася філософія й теологія. У Киселині народився один із найбільш відомих протестантських поетів Якуб Теодор Трембіцький (1643 — 1720). Він уклав об'ємну збірку поетичних текстів

польських авторів XVI — XVII ст., зокрема, протестантів. Цю збірку можна вважати антологією поезії польського ренесансу й раннього бароко. До цієї ж антології ввійшли твори й самого Я.Трембіцького [163].

Навчальні програми протестантських шкіл склалися так, щоб знання з теології не домінували над загальноосвітніми предметами. Навчання мало переважно історико-філологічне спрямування. Однією з особливих тенденцій навчання було запровадження фізичного виховання та високої дисципліни. Для цього розроблялися численні настанови про те, як вести здоровий спосіб життя, правильно вживати їжу і напої, а також укладалися посібники з гімнастики і легкої атлетики.

Протестантські школи були в пошані серед українського населення. Все більше молоді, не тільки українці, а й білоруси, переходили до цих закладів з католицьких. Деякі русини самі ставали викладачами не тільки руської мови, а й інших наук [270, с.72]. Поширеною була також практика виховання юнаків з шляхетських сімей при домівках протестантських вельмож, де молодь здобувала освіту й водночас готувалася до майбутньої суспільної діяльності. Іов Борецький, маючи двох синів, старшого Степана і його товариша Михайла Білаша, віддав на виховання у двір князя Радзивіла, щоб вони навчалися там всяких наук для світської кар'єри [183, с.137].

М. Грушевський вважав, що пріоритетними завданнями протестантизму були культурно-освітні аспекти, зокрема, прагнення наблизити церковну мову і вчення до щоденних потреб народу через використання живої мови, які спонукали православну церкву, у свою чергу, шукати тісніших зв'язків з народною мовою і народним життям. На його думку, саме нові реформаційні течії змогли б провести українську школу і письменство до нової європейської науки [85, с.101].

Із концепції М. Грушевського можна зрозуміти, що він вважав протестантські ідеї духовною основою кардинальних зрушень у соціальному, політичному, культурному, релігійному, національному процесах серед українства у XVI-XVII століттях. Само по собі це свідчить про вкорінення протестантизму в українське суспільство, і про набуття ознак консервативної релігійної інституції [86, с.13].

За його оцінкою, реформаційний рух на Україні, який був пов'язаний із західним відродженням, розвинув “животворну силу громадської ініціативи, суспільну силу «самооновлення», “викресав” з українського громадянства “поступові демократичні, громадські течії”. Звідси і випливає його значимість як чинника першого українського національного відродження. Неспроможність українського громадянства провести церковну реформу, тобто створити Церкву “на нових громадських євангелицьких підвалинах”, на думку вченого, була однією з причин занепад у першого українського культурно-національного відродження. Звідси такий висновок: “Український корабель плів повними вітрилами під вітром Реформації і спустив вітрила, коли сей вітер спав...” [83, с.80].

М. Грушевський припускав, що вчення гуситів спричинило поширення ідей критицизму, соборності або громадськості Церкви. Вчений також висловлював думку, що організація православних братств із вимогами чесної християнської поведінки, нагляд над моральністю своїх братів, опікування хворими й безпомічними перегукувалась із нормами, усталеними у протестантських громадах. Таким чином, реформаційні ідеї вже знаходили у духовній культурі України певне підґрунтя для свого поширення, впливали на культурний процес і до певної міри були його виразом. Саме тому, обґрунтовує М. Грушевський, що серед українства ідеї стригольників, богомолів, гуситів ставали чинниками соціальної, національної, релігійної дії, протестантизм знаходив в українському середовищі благодатний ґрунт. Трансформація цих ідей та їх «одомашнення» сприяли потужному національному і громадському руху. Він виявив себе в самоорганізації різних українських верств, у підвищенні громадської ініціативи й національної свідомості та, що найважливіше, у витворенні поняття “Русі”, як суспільного утворення. Під цим гаслом, – підсумовує М. Грушевський, – проходить громадський, національний (культурний, соціальний і політичний) рух...” [86, с.9].

У розвитку культурно-духовного життя України II половина XVII ст. - період формування світогляду Просвітництва. Це час активного засвоєння і осмислення

вікових досягнень західноєвропейської культури, створення власних наукових традицій для розвитку філософії науки Нового часу. У цей період Києво-Могилянська академія стає головним центром культури й освіти, концентрації наукових сил, що відстоювали національну і релігійну незалежність. Найбільш визначними діячами академії у різні роки XVII ст., були Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Йоасаф Кроковський, Лазар Баранович та Стефан Яворський. Найвидатнішими викладачами філософії у першій половині XVII ст. були Феофан Прокопович, Сильвестр Поповський, Іларіон Левицький, Амвросій Дубневич, Ієроним Миткевич, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Георгій Кониський. В епоху Просвітництва розвивається ідея про позастанову цінність людини, пробуджується самосвідомість і гідність особи, а також почуття патріотизму і вболівання за долю Вітчизни [286, с.253].

Виразною постаттю в духовній історії України цього періоду був Феофан Прокопович, безпосередньо знайомий з протестантською наукою. У 1701-1702 роках Прокопович пішки мандрує з Риму по Європі, на досить тривалий час зупиняється у протестантських країнах і близько сходиться з вченими-пієтистами. Однак протестантизм Прокоповича - це модель ренесансно-гуманістичної традиції, що на зламі XVII-XVIII ст. акумулювали пієтисти-просвітники. Прокопович, наприклад, актуалізував погляди соцініан, вимагаючи обов'язкового аналітичного вивчення текстів Святого Письма. Він і сам демонстрував приклади такого аналізу окремих положень Біблії, продовжуючи лінію Симона Будного і Фауста Социна. Вплив на світогляд Феофана Прокоповича справив видатний голландський філософ Бенедикт Спіноза та інші протестантські просвітники [176, с.114].

Праця Феофана Прокоповича „Молоток на Камінь віри”, на думку Миколи Костомарова, українського історика, публіциста, особливо чітко відображає тяжіння до протестантизму її автора. Богослов та церковний історик Ф. Тихомиров визначає очевидний вплив на Ф. Прокоповича ідей швейцарського протестантського теолога Армана Полянського. Спостерігається використання Ф. Прокоповичем протестантських зразків для більш змістовного передання істини

православного віровчення. Раціоналізм, неформальність, зрозумілість, доступність, апелювання до свідомості особистості, збудження духу дослідництва стають пріоритетними у викладі духовних істин Прокоповича. Наприклад, проблематика і навіть структурування лекційного курсу з логіки Ф. Прокоповича була подібна до „Логіки” (1520) протестантського теолога Ф. Меланхтона. Курс з теології будувався за методикою нового самостійного шляху дослідження догматичних питань, що відповідало протестантським системам, де критичне мислення було пріоритетним. Протестантське бачення завдань навчального процесу і методик викладання Ф. Прокопович покладав в основу реформування богословської освіти в період діяльності у Києво-Могилянській академії. Через таку діяльність одна частина сучасників вважала його духовним реформатором, інша – гостро критикувала [299, с.68].

Своєрідна концепція Г.С. Сковороди (1722—1794) ґрунтувалася на теорії трьох світів. Перший світ — це природа, або "макрокосмос" (всесвіт), другий світ — це суспільство і людина, або "мікрокосм", третій світ — це Біблія, або "світ символів". Кожний із світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, "дві натури" — зовнішню, видиму, або "матеріальну натуру", і внутрішню, або "духовну натуру". Аналізуючи культурно-історичний процес, мислитель вдавався до аллегоричного пояснення біблійних оповідей і міфів. Внаслідок цього вчений створює теорію "світу символів", або третього світу. Значення символів може бути різним, навіть протилежним щодо їх справжнього смислу. Наприклад, Біблія може символізувати добро і лукавство, спасіння й загибель, істинність і хибність, мудрість і безумство. Все залежить від того, який принцип береться за основу тлумачення. Сковорода вважає, що все в світі, включаючи Біблію, має подвійну природу: "Все миры состоят из двух естеств: злого и доброго". Людина також включає в собі два протилежні начала — "вічність" і "тлінність", піднесене й нище. У ній живе два ангели або демони — світлий і темний, добрий і злий, мирний і буйний, хранитель і губитель. На думку вченого, філософська наука повинна розкривати істинний смисл предметів і явищ символічного світу, допомагати людині пізнати саму себе, свою духовність. На основі еорії "трьох світів" і "двох

натур" Сковорода дійшов висновку, що вся природа "макросвіту" переломлюється і продовжується в "мікросвіті", в людині. Для філософа Бог — це внутрішня сутність речей, закономірність світобудови, тому шукати "новийсвіт" і "нову людину" необхідно в самій людині, "в плотській нашій тіні", тому що "він в тобі, а ти в ньому". Все неживе і живе на небесах і на землі підпорядковане єдиним природним закономірностям. В історії країнської науки Г.С. Сковорода вперше заклавав основи розуміння культури як окремої, специфічної сферибуття, в якій все божественне перебуває у символічних формах. Принцип символізму й інтерпретації Біблії філософ поширив на сферу духовної культури, її історію та форми прояву, зокрема, дохристиянську, християнську та світську [288, с.181-209].

Зростаюча католицька реакція, яка підтримувалась владою, спричинила занепад протестантизму та й всього духовного життя на території України. Про це свідчить митрополит Іларіон у своїй книзі «Українська церква» [214, с.102-145]. На початок XVIII ст. подальше функціонування протестантських шкіл поступово припинилось. Інституційно (за винятком іноземних громад лютеран, кальвіністів, менонітів) у цей період протестантизм втратив свій статус. Але реформаторські ідеї продовжували впливати на освічену еліту в Україні протягом усього XVIII ст. Цей вплив спостерігався у прошарку інтелектуалів, які, з одного боку, успадкували реформаційну традицію братчиків, полемістів, острозьких гуртківців, з іншого - продовжували культурні зв'язки з Європою [140].

Маніфест Катерини II (1763 р.) про заснування канцелярії опікунства іноземних переселенців, їхні права й пільги та Маніфест Олександра I (1804 рік) про виділення 214 тисяч десятин землі переселенцям, створили юридичний фундамент іноземної колонізації вільних земель на півдні імперії. Цими указами також гарантувались усім переселенцям свободу віросповідання, будівництва церков та задоволення освітніх потреб. Важливо, що завідування сільськими школами й нагляд за вчителями в колоніях царський уряд дозволяв покладати на парафіяльних священиків і консисторії кожного віросповідання. Початкова освіта для протестантів була обов'язковою, мала чітко виражену практичну

спрямованість, забезпечувала загальну грамотність [206, с.12].

На теренах України освітня діяльність лютеран і реформаторів (до XIX ст. – кальвіністи) не обмежувалась громадами свого віросповідання, а залучала до знань населення різних етноконфесій. Населення українських провінцій працювало у господарствах протестантів і безпосередньо спостерігало та наслідувало їх звичаї та вірування. Занурюючись в особливості системи продуктивного господарювання (обробки землі, зберігання врожаю, застосування спеціальних ручних і механічних приладів), наймані працівники не сторонились і педагогіки, виховних традицій, усталеної духовної і світської моральності. Окремі освітньо-виховні тенденції колоністів, як і господарські, віддзеркалювалися на щоденному житті, побуті спілкування, побудові організації життєдіяльності місцевого населення.

Висновки до I розділу

В Європі розгорнувся суспільний рух Реформації, який набув релігійної форми боротьби з католицькою церквою. Нові педагогічні ідеали віддзеркалювали поєднання античної і християнської традицій. Опонент релігійного фанатизму Еразм Роттердамський схилявся до вільного віросповідання, відстоював природну рівність людей.

Реформація, як і гуманісти, не відкидала середньовічного світогляду. Започаткувавшись з центру суспільного, релігійного життя, поцінювала благочестя (*pictas*), а не догматизм католицизму, зовнішні, обрядові частини християнства. В основі духовного життя за Реформації вважалося внутрішнє, релігійне стремління, порив душі до Бога. Такий стан душі Лютер називав «вірою» (умовою спасіння). На перший план виступило не дотримання зовнішніх обрядів, а потреба в молитві і читанні Святого Письма. У країнах протестантського спрямування Біблія стала обов'язковим атрибутом не лише віри, але й грамотності, освіти, виховання. Метою протестантського виховання відомі діячі Реформації вважали благочестя, красномовство, мудрість.

Реформація в Україні стала, передусім, явищем культурним, фактором духовної історії. Не можемо не погодитись із дослідниками, які розглядали вітчизняну Реформацію спільно з об'єктом наукових пошуків ренесансно-гуманістичного змісту у діяльності братств, письменників-полемістів, Острозького науково-освітнього центру, просвітителів, друкарів, прогресивно мислячих православних діячів. Зрештою, і М. Грушевський саме такою бачив Реформацію в Україні, віддаючи їй належне у вітчизняному культурно-національному відродженні кінця XVI - першої половини XVII ст.

Навчання молоді з українських територій в університетах Кенінсберга, Лейпціга, Гельдерберга, сприяло поширенню європейського гуманізму, протестантських педагогічних ідей на вітчизняному ґрунті. На думку М. Грушевського, весь національний рух XVII ст., а він складав і педагогічну ідею про освіту, виховання поваги до землі, готовність захищати свій край, був підготовленим протестантськими рухами попередніх століть і «трансформованим у другій половині XVI в.» на Західних землях України. З його концепції випливає, що протестантські ідеї становили духовну основу кардинальних зрушень у соціальному, політичному, культурному, релігійному, національному процесах серед українства у XVI-XVII століттях. Само по собі це свідчить і про процес укорінення морально-духовного показника в українській суспільності.

М. Драгоманов вважав ранній протестантизм фактором соціально-економічного поступу цілого ряду європейських країн, міг би прогресивно вплинути і на життя українського народу. У праці "Кругова втеча українців від віри батьків" вчений пише: "В той час, як більш енергійна меншість серед українського простолюду навпомацки прагне на дорогу релігійної реформації, на яку було почала виходити Україна у XVI столітті і з якої вона була збита унією і політичними чварами XVII століття, маса українська ... зітхає за старовинними церковними порядками, за церквою менш панською і чиновницькою, більш дешевою, громадською церквою з виборним духовенством" [119].

Ідеї Реформації в регіонах України поширювались також з появою Святого Письма в перекладах на «живі європейські мови». У другій половині XV - першій

половині XVII ст. з'являються переклади біблійних книг: «Пісні пісень», «Книги Товіта», книг пророків. На характері і спрямуванні літератури (чеських перекладах) відчувався вплив перших ідей протестантизму.

У ході дослідження виявлено тенденції педагогічного зближення (зміст, форми, методи навчання) православних братств (XVI ст.) і протестантських громад з метою протидії католицизму, польській шляхті. У 1599 році у Вільно відбувся з'їзд православних, лютеран, кальвіністів, чеських братів, на якому було установчо означено можливості спільної громадської та освітньо-виховної діяльності.

Дозволи урядів з XVIII ст. на поселення колоністів німецького, голландського, словацького та ін. етносів у регіонах Півдня, Сходу України, на Волині та ін. позитивно впливали на модернізацію освіти на засадах полікультурності, позначились інтеграцією знань про агропромислове виробництво.

РОЗДІЛ II

Спрямованість змісту, організаційно-педагогічної діяльності протестантських громад середини XIX – 30-тих рр. XX ст. у контексті поступального руху за освіту і виховання

2.1. Науково-теоретична спадщина класиків вітчизняного і зарубіжного суспільного руху про характер, зміст і педагогічний внесок протестантизму (середина XIX – 30-тих рр. XX ст.).

До пошуку шляхів духовно-морального відродження, національно-освітнього становлення, починаючи ще з кінця XVI ст., долучались теоретики і пропагандисти різних віросповідань; відбувалися порушення тотожності православної конфесії та слов'янської мови. Відомий серед постатей українського громадянства І. Вишенський (близько 1539 - 1670) не заперечував, що реформаційний рух позитивно позначився появою Євангелії слов'янською мовою з додатком слів розмовної мови. Відомі діячі православної школи і освіти – Сільвестр Костів, Йов Борецький, Памва Беринда, Єлисей Плетенецький, Петро Могила були представниками ідеології нового часу (за М. Грушевським, розвитку раціоналізму та громадянської активності «Історія Укр-Руси. с.405, 416, 417). Поруч з латиною, якою викладалися шкільні предмети, особливою пошаною з середини XVII ст. разом з ідеалами Я.А. Коменського у шкільній практиці стала користуватися (і не лише в протестантів), рідна мова. Свідома українська інтелігенція XIX ст., зокрема, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі гімназій, схвалювали будь-яку ініціативу (товариств, спілок, земств, громад, в тому числі, релігійних) у справі просвітництва і поширення знань для народу, брала на себе організаційне, змістовне і нерідко фінансове забезпечення програм [54, с. 47].

Стан освіти та шкільництва в українських землях не відповідав на потреби забезпечення поширення знань ні в контексті суспільних, ні історичних реалій XIX ст. Наукове мислення – це той ґрунт, на якому примножується інтелектуальний потініал, духовна еліта будь якої нації. На всій території України вітчизняна школа була в занедбаному стані – на Підросійській частині –

превальновали російські школи, у Галичині – польські, на Закарпатті – мадярські. Відсутність рідномовних закладів призводила то того, що та невелика частина українських діятей, які могли отримати освіту – мусили навчатись іноземною мовою.

Прогресивна частина української інтелігенції робила спроби запровадити українську мову як навчальну, зокрема, через діяльність недільних шкіл (1859-1862 рр.). з цією метою Т. Шевченко підготував та видав «Буквар Південноруський», П. Куліш – «Граматyku», О.Кониський та Ю. Степовик – арифметичні збірки «Шотниця». М. Костомаров у 1862 році ініціював видання українських шкільних підручників.

Вітчизняні діячі ХІХ ст. зверталися до реформаторських наукових підходів у педагогіці, психології, фізіології, філософії, а також підтримували участь у реалізації цих завдань широкої громадськості. Будь-яка просвітницька робота товариств, організацій, громад, особливо, якщо вона базувалась на використанні рідної мови, отримувала схвальну оцінку інтелігенції. У цьому контексті розглядались важливість освітніх ініціатив і релігійних громад, за умов пріоритетності поширення знань, а не конфесійних вчень. Діяльність протестантських громад зосереджувалась, головним чином у просвітницькій, культурній, духовній сфері. Віросповідання і національність втрачали свою тотожність, про що писав М. Драгоманов у листах до І.Франка, зазначаючи, що побібна ідентифікація є «абсурд принциповий і практичний» [113, с.53].

На значенні і впливі релігійних структур у національному, духовному, соціокультурному житті акцентували М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський. Серед численних ідейних, національних проблем, які порушував у своїх працях М. Грушевський далеко не другорядними були дослідження «функціональної значимості» релігії та її ролі у національному розвитку України. В процесі розгляду пропонувались можливості і шляхи спрямування різних «релігійних інституцій» на служіння інтересам рідного народу [86, с.25].

До середини XIX ст. поотестантизм інституційно утвердився у багатьох країнах Європи та Америки в якості світоглядних, національних, економічних, політичних імперативів. Вибудовувалась чітка позиція у особистісних, суспільних, трудових відносинах. М. Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» аналізував співвідношення професійної діяльності і покликання, як фактору раціоналізації господарського та політичного життя на заході [41].

У контексті дослідження позиції української інтелігенції щодо змісту і педагогічного внеску протестантизму у вітчизняний суспільно-культурний рух, доречно буде дослідити детальніше ставлення відомих представників української ідеї до цієї конфесії загалом. Здебільшого схальну оцінку вона отримала у 3 основних аспектах – суспільно-політичному; - національно-орієнтованому; - освітньо-виховному.

Суспільно-політичний аспект протестантизму виразився у процесі становлення європейських націй, як окремих держав із власними законами, економікою, традиціями, формуванням освітніх пріоритетів.

Українські діячі М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, М. Дашкевич незважаючи на приналежність до різних політичних напрямків, пріоритетним для себе поставили формування загальноукраїнської національної концепції. Вона мала органічно поєднувати релігійні, соціально-політичні переконання, і виражатись у специфічному терміні «націоналізм». З другої половини XIX ст. цей термін визначався, як відстоювання народу власних етнічних, культурних та соціально-політичних інтересів. Поруч розглядалось питання і формування національної церкви в Україні. Частина представників української прогресивної інтелігенції позитивно ставилися до діяльності реформованого християнства, вбачаючи в цьому закономірний, демократичний шлях духовного розвитку українського народу [28, с.117].

М. Драгоманов обґрунтовував ідеї про наповнення української освіти європейським гуманізмом, орієнтацію на національну самобутність, обов'язковість використання рідної мови. Зокрема, його праці містили оцінку тенденцій освіти у країнах Європи, де протестантизм вже став невід'ємною

частиною суспільного, політичного, економічного, культурного прогресу. Будучи прихильником світської культури, М. Драгоманов віддавав перевагу серед релігійних течій саме реформаційним рухам («Про братство христителів або баптистів на Україні» (1893), «Про волю віри» (1907)), зокрема, поширенню протестантизму в Україні, як різновиду соціокультурного явища; як морально-духовній ідеології, національно ближчій до інтересів, потреб і очікувань простої людини, ніж тодішня офіційна церква.

М. Драгоманов вбачав позитив протестантизму у суспільно-політичному аспекті, як такий, що утверджував поняття людяності у громадському житті, регламентував міжособистісні і міжнаціональні відносини. Громада – як первинна ланка організації суспільного життя вбачалася вченим найефективнішим середовищем існування особистості. Вчений ототожнював поняття «громада», «товариство» з «народом». Організація суспільного життя мала реалізовуватись через невеликі об'єднання на основі спільних інтересів і колективного вирішення проблем [109, с.73].

У процесі відновлення культурного, освітнього, політичного, духовного життя українського народу структурним компонентом вчений вбачав протестантсько-реформістські громади, як історично пов'язані з європейськими суспільними інституціями. М. Драгоманов розглядав сучасний йому період як можливість надолужити згаяний час і долучитися до цивілізаційних цінностей західноєвропейських держав, розвиваючи власні надбання. Тому відстоювання свободи совісті, релігійної свободи, толерантність у ставленні до різних конфесій має іти поруч з демократизацією суспільства, встановлення політичної свободи, конституційного ладу. Отже, на думку М. Драгоманова: «наш народ іде до реформації» [114, с.11].

Прилучення України до європейських цивілізаційних цінностей виступало важливим аспектом у поглядах і творчості Т. Шевченка. Він звертався до ідей первісного християнства, біблійних текстів, проводив паралелі між ними та ситуаціями щоденного життя, у чому вбачалась побідність релігійно-суспільним тенденціям періоду Реформації. Аналізуючи «протестантизм» у творчості Т.

Шевченка, М. Драгоманов називав поета «пуританцем-індепендом XVII ст.» [116, с.360].

Трактування Т. Шевченком біблійних текстів (переспіви Псалмів, Книг пророків) може розглядатися як вияв поваги до протестантських тлумачень статусу людини. У поемі «Єретик» автор відображає чеського реформатора Яна Гуса, який відстоював необхідність повернення до раннього християнства, справжньої релігійності, любові, свободи, незалежності особистої, національної, державної. А можливим це стає лише завдяки Просвітництву, духовному відродженню, пробудженню суспільної свідомості. Т. Шевченко акцентує на важливості існування істини, правдивої віри в Бога, в людину, прагнення до свободи, і в цьому контексті наявність різних конфесій не є визначальним [126, с.49, 63].

На думку Є. Маланюка, антропоцентричні, протестантські ідеї Т. Шевченка трансформуються з європейських на український ґрунт, національний антропоморфізм. Ці вчення впливали на вільнодумний стиль Т. Шевченка «спілкування з Богом», який виражався іноді навіть у дискусії щодо справедливості вищого промислу і призначення. Поет, суголосно протестантським вченням, розглядав можливість вільного спілкування людини з Богом, що регламентує демократизм і важливість особистості, її гідність, цінність, право на самовираження [191, с.62].

Релігію у суспільно-політичному аспекті М. Грушевський трактував як вираження норм моралі, що має бути пріоритетною, здійснював порівняльний аналіз раннього християнства та християнства часів Київської Русі. Питання моральності, гуманізму і любові як на свої світоглядні цінності, то друге – на формальну сторону, на зверхність «зовнішньої форми над моральним і культурним змістом та хоробливого розвою ментального аскетизму коштом ідей солідарності та соціальності» [88, с.39]. У листі В. Кузіву (українському протестантському науково-громадському діячеві в еміграції, який брав активну участь, в тому числі, фінансову, у виданні праці «З історії релігійної думки на Україні»), М. Грушевський пояснював своє зацікавлення євангелістською

церквою: «Се не пуста цікавість. Признаюсь вам довірочно, що мене дуже займає гадка про моральне виховання українського народу після пережитої руїни... Підчуркую, що мене займає не релігійна сторона, а вихованіє характеру, солідарності, моральності» [83, с.553].

Національно-орієнтований аспект протестантизму отримував схвальну оцінку частини вітчизняних діячів за його прагнення до утвердження та розвитку українського суспільства як окремого територіально і ментального етносу.

М. Дашкевич, професор Київського університету, дослідник церкви, розглядав протестантизм провідником народної церкви, засобом збереження самобутності слов'ян. Вчений відмічав важливість використання національної мови в обрядовій практиці, освітньо-виховних та громадських ініціатив. Позитивним аспектом була доброзичлива атмосфера підтримки, допомоги, піклування один про одного всередині громад, яка виходила і за межі общини. М. Дашкевич виділяв спільні риси православ'я та протестантизму (проведення богослужінь рідною мовою, що сприяло наближенню церкви до народу), а також критикував Російську церкву за її надмірну обрядовість, що підмінила собою євангельські основи. Поряд з цим, вчений відзначав, що протестантизм є більш характерним для західноєвропейських країн, і очевидно, не зможе закріпитися на слов'янських землях через сильну православну ідею [297, с.127-137].

М. Драгоманову імпонувало використання протестантами рідної мови у богослужбовій практиці та щоденному житті, оскільки у мові він вбачав ефективний засіб ідентифікації українців. У просвітницьких ініціативах протестантів ним цінувалася повага до людського розуму, свободи думки, зокрема, через вільне тлумачення Святого письма, направленість на розвиток, рівність у суспільному та релігійному житті. У контексті ідей демократизму, лібералізму вчений розглядав український протестантський рух складовою національно-визвольного. В листі до М. Павлика він писав: "Я взагалі не вірю, щоб православні й католицькі маси могли знову перейти до нашого світогляду, і дуже був би радий, якби протестантська пропаганда приготувала нам дорогу, а

коли нема на це справжніх протестантів, то готов сам справляти їхню службу" [111].

Виразний національний характер протестантських громад був противагою процесам ополячення та румунізації, і відігравав, за М. Драгомановим, позитивну роль у суспільно-культурному житті. Їх спрямування на поширення української мови, народних традицій в освіті і вихованні, були частиною загального національного відродження. Через поширення євангельських братств, вважав мислитель, можна зупинити процеси денаціоналізації українських селян та міщан. Переконаючи М. Куліша долучитися до справи українського народу за створення «безпопівської» Церкви, М. Драгоманов зауважував: «Се змагання очевидно і в Галичині, і в Росії і проривається ріжними способами. Коли українські патріоти не стануть його орачами і помічником, то воно піде одрубно од нашої національності, і вона стратить уп'ять, на сей раз мужицький культурний шар, як стратила колись панський і міщанський» [108, арк. 2зв].

Громадським діячам, національній інтелігенції, М. Драгоманов рекомендував підтримувати всякі прояви нового реформаційного процесу, відстоювати інтереси «штундистів» перед владою і офіційною церквою. Допомогати їм слід збєбільшого з огляду на посилення національного аспекту у суспільстві. Він нагадував: «Наша національність вже багато стратила на тому, що через православно-козацьку тупість передала полякам наше протестанство і соціанство, а тепер ми поновлюємо стару помилку, котру через наше неучтво у всесвітній історії культури ми навіть не добачаємо» [116, с.395].

Звернення протестантизму до національних імперативів поціновував і М. Грушевський. Він пов'язував національні і соціальні акції козачини XVII століття з віддзеркаленням західноєвропейської реформаційної динаміки, трансформованої західноукраїнським міщанством у кінці XVI століття. Релігія, на думку М. Грушевського, це засіб творення і трансляції культурних цінностей. У національній концепції він використовує такі терміни, як «народне християнство», «українське християнство», «євангелізм», «євангельський християнізм». Функцію релігії вчений розглядав у її спрямуванні на соціалізацію особистості у власній та

інших етнічних спільнотах. У цьому відношенні протестантизм, з його непретензійністю на конкретну мову чи національність, розглядався ним як основа «народної» а не «панської» віри [83].

Національна, або народна релігія вбачається М. Грушевським як невідємна складова концепції загального світогляду українського народу. Свою увагу він зосереджує на соціальній ролі саме протестантського чинника, на його значенні в розвої вітчизняної і духовної і світської культури. Вчений акцентує, що ще в період XVI-XVII ст. сформувалися основні відміни українського християнства як нової релігії. Найбільш вагомими були її функції є в соціальному, культурному, національному житті народу. М. Грушевський надавав внеску протестантизму, як складової національно-суспільного руху. За Грушевським, народне християнство мало потенційні можливості для інституційного оформлення у вигляді самостійної течії протестантського типу "українське євангельське християнство" чи "народної української церкви" [86, с.71].

Свобода об'єднань, збереження національних ознак, побудова виховних концепцій – ці аспекти протестантського руху, на думку М. Грушевського, робили його здатним до соціального творення. У дослідженні культурних та літературних течій в Україні XVI ст. він виділяв чеський національно-культурний рух, гуситство, зокрема, його вплив на звернення української спільноти до народної, світської мови.

Діячами української прогресивної думки *освітньо-виховний аспект протестантизму* вбачався в ролі складника загального просвітницького руху. У другій половині XIX ст. активізувалась консолідація інтелектуальної еліти східно- і західноукраїнських земель, що входили до складу різних імперій. У 1873 р. було засновано Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ ім. Т. Г. Шевченка). Поруч з М. Грушевським працювали мовознавці А. Кримський, Б. Грінченко, літератори та публіцисти В. Гнатюк, І. Франко, М. Павлик, історики Ф. Вовк, В. Антонович, композитор Ф. Колесса та багато інших, які підтримували і сприяли освіті населення регіонів України, незалежно від їх етноконфесійності.

Історики української педагогіки М. Даденков, Є. Мединський, Б. Мітюров, С. Сірополко, І. Франко вивчали освітній взаємовплив шкіл Заходу і Сходу, здатність культури України до ефективного використання здобутків інших культур. Пізніше і російські соціологи в еміграції (П. Сорокін у своїй відомій книзі «Головні тенденції нашого часу» (1956)) вказували, що висока ефективність моралі, обмеження егоїзму успішно реалізується через релігійні громади [266].

Із спадщини представників прогресивних ідей XIX ст. помітно, що раціоналістичні течії займали вагоме місце у системі суспільного і культурного життя українського населення. Освітньо-виховна діяльність протестантських громад, як і власне поширення цього руху, викликали неоднозначну оцінку щодо активності неправославного християнства.

Д. Овсяннико-Куликовський (1853-1920), професор Новоросійського, а пізніше Харківського університету, член одеської «Громади», літературознавець, характеризував протестантів, їх системно і змістовно організований освітньо-виховний процес, ведення господарства з використанням нових технологій та спеціальних інструментів, як «культурних піонерів» суспільно економічного та соціального зростання. Він висловлювався за навчання дітей у народних школах рідною мовою, право кожного народу на вільний розвиток [213, с.327].

Поряд з цим, діяч одеської «Просвіти» С. Шелухін давав негативну оцінку громадсько-культурній діяльності протестантських громад. Як юрист, письменник, політичний і громадський діяч, цілісність української нації вбачав у єдності мови, культури, релігії [301, с.133-134].

Протестантське оточення Т. Шевченка, зокрема, близька дружба з українізованими німцями-протестантами (Василем Штернбергом, родинами Шмідтів, Фіцтумів, Йохімів), присутність на протестантських богослужіннях, зокрема на церемонії вінчання свого вчителя К. Брюлова, свідчила про відсутність розмежувань за релігійною чи етнічною ознакою серед частини української інтелігенції. Одним з головних завдань вбачалася справа просвітництва, доступність знань для народу, донесення незгасимої надії і віри, що доля зміниться на краще. Свідома громадськість об'єднувалась навколо ідеї

покращення життя народу і країни, її розквіт і розвиток, національну незалежність. А головним засобом втілення цього було навчання для народу його рідною мовою, і протестантизм вносив свою частку в громадський рух за просвітництво [126, с.49].

Протестантські громади в більшій чи меншій мірі закликали до соціальної діяльності, не намагаючись відмежовуватися від суспільства. Їх сфера впливу, як соціального інституту, визначалася наявністю та способами реалізації спільної мети, прив'язаної до моралі, родинних стосунків. Певним прообразом громадської церкви М. Драгоманов вважав братства XVI-XVII століть і уподібнював їх освітньо-виховну діяльність з просвітницькими тенденціями європейських протестантських громад. Сповідуючи демократизм як у суспільстві загалом, так і в освіті, М. Драгоманов пропагував ідею широкого долучення простого народу до пізнання своєї країни, історії, природи, моральних цінностей і традицій. М. Драгоманов листовно звертався до діячів баптистських організацій Англії, Німеччини, Австрії з метою випуску релігійної літератури українською мовою. Він вважав, що першочергова, хоча й релігійна, література рідною мовою могла спонукати до нового світогляду, вільної народної пропаганди за вибір, за реформаційне оновлення суспільства [110].

М. Драгоманов висловлював думку, що даний напрямок християнства передбачає, найперше, свободу віросповідань та відділення держави від церкви. Принагідно підкреслимо, що ретроспективно тенденції основоположників української думки про завдання освіти і виховання віддзеркалені у сучасній світській і духовній педагогіці, в ідеях представників і отців церков (патріарха-предстоятеля УГКЦ Блаженнішого Любомира Гузара, Блаженішого Митрополита Київського і всієї України Володимира, Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета, Старшого Єпископа УЦХВС Михайла Паночка), зокрема, твердження, що в Україні існує єдина церква з різним характером віросповідання.

Освітньо-виховному аспекту протестантизму, як і національному та суспільному, майже у всіх працях приділяв увагу М. Грушевський, видавши єдине в україністиці монографічне дослідження, повністю присвячене проявам

Реформації й протестантизму в Україні до початку XX ст. [86]. М. Грушевський вперше “вивів” реформаційно-протестантські процеси на українському ґрунті за класично західноєвропейські географічні та часові межі, поєднавши їх також з тими культурними змінами і релігійними рухами, що мали місце в Україні у XVIII-XIX ст. Протестантизм виступив як своєрідна соціально значима складова, на першому місці в якій - духовно-моральна цінність.

Загалом у спадщині М. Грушевського на проблеми релігії звучать морально-педагогічні фактори: відношення людини до життя; сенс і оцінка власного життя; моральна відповідальність за своє життя; відповідальність за ближнього та його життя; усвідомлення гріха, провини та спокути; оцінка людиною смерті, як філософії життя; відношення людини до людини; відношення спільнот до людини і спільнот; суть і дотримання милосердя; гуманність до оточуючих; розуміння людиною світу. Перелічені фактори віддзеркалюють усталеність сучасних загально людських норм і моральних цінностей. Ці проблеми і сам вчений називав моральними, які за своїм змістом є смисложиттєвими, оскільки торкаються найважливіших граней людського життя. М. Грушевський бачив релігію, як душевно-духовну творчість людини, спрямовану на подолання власної недосконалості і вад та постійне прагнення до Абсолюту, як зразка ідеальності та втілення вищих чеснот. Такі прагнення у психолого-педагогічному нормативі виступають як мотивації діяльності, самовиховання, формування особистості. Тому протестантизм зі своїм вченням про необхідність постійного вдосконалення за прикладом Христа, звертав до себе увагу вченого. Релігійність М. Грушевський сприймав не у вигляді догматів, а у формі світоглядно-моральних ідей, що було також компонентом протестантського вчення [303, с. 108-113].

У своєму баченні релігійних спільнот, як фактору морально-релігійного оздоровлення українського народу, він дотримувався позиції, що слід оминати суперечливих питань, а більше зосередитись на спільній справі – пропагувати гуманність, чесність, доброту, солідарність, відданість своєму народові, краю, людству. М. Грушевський розглядав історичний розвиток як гуманістичний, як своєрідний «похід людства до щастя і правди». Становлення людства у М.

Грушевського означало здобування людяності, що по-суті, було педагогічною формулою Г. Сковороди, Т. Шевченка, К. Ушинського, В. Зіньківського [27, с.10].

Аналізуючи спадщину німецьких і французьких педагогів (Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега), Б. Грінченко знайомив вітчизняних читачів з їх позиціями щодо рідної мови, якою не можна нехтувати. Погляди Б. Грінченка віддзеркалювали висновки зарубіжної і вітчизняної (К. Ушинський) наукової педагогіки, про підтримку і виховання в дітях любові до рідної мови. Таким чином можна запобігти формуванню в дитини почуття меншовартості, заниження самооцінки, які в майбутньому стримуватимуть розвиток потенціалу і здібностей. Б. Грінченко також зауважував, що практичне впровадження ідеї виховання в православному дусі, деклароване урядом для народної школи, працювало проти українського народу. У вірші „Російська гармонія” автор іронізує над стосунками духовенства, поліцейської держави та народу-страждальця: *«З'єднавшись піп з поліціантом, Народ в заліза у тяжкі Взяли й любенько порядкують Івана Лютото синки. Цей молитви співа й побожно Благословля народ хрестом, А той шмагає на всі боки Людей довжезним батогом»* [79].

На важливості християнських цінностей у вихованні значною мірою наголошував педагог, церковний діяч В. Зіньківський. Як психолог, він шукав шляхів поєднання понять «знання» і «віра» у формуванні свідомості дитини. Педагогічний процес у школі повинен більше зосереджуватись на вихованні, аніж на навчанні. З 1926 року В. Зіньківський вивчав систему релігійного виховання у США, яке у конфесійному спрямуванні було протестантським. Ефективним засобом виховної роботи він вважав заняття з дітьми поза школою і сім'єю, тобто в церковній громаді. Через діяльність різноманітних гуртків за інтересами, діти та підлітки долучалися до творення прекрасного, до культури, мистецтва. При цьому необхідно примати в полі зору вплив вихователя, що сам володіє глибокими духовними набданнями і може невимушено формувати духовні якості. Тут проглядається схожість з поглядами Я. А. Коменського, Е. Роттердамського та

інших протестантських педагогів щодо значення громади, як виховного середовища [130].

Аналізуючи позиції української інтелігенції XIX – поч. XX ст. можна констатувати, що вітчизняні діячі мали суперечливі погляди щодо внеску показника протестантизму у громадсько-суспільний рух. Така суперечливість зумовлена, насамперед, баченням науковців майбутнього українського народу загалом, та пріоритетності окремих тенденцій у державотворчих процесах. Позицію того чи іншого діяча зумовлювали і національна і соціальна приналежність.

Частина відомих авторів XIX ст. висловлювались про можливість євангельського християнства, яке здатне заповнити духовну нішу у свідомості українського народу тому, що воно приходило до кожного народу в його рідній мові, у вираженні його культури і не мало політичних амбіцій.

Загалом, відомі представники української думки: Т. Шевченко, В. Зіньківський, М. Драгоманов, М. Дашкевич, М. Грушевський надавали вітчизняним протестантським громадам право на існування серед спільноти, схвалювали їх освітньо-виховні ініціативи у громадській діяльності.

2.2. Освітня діяльність протестантських громад в Україні середини XIX – 30-тих рр. XX ст.

Особливість розвитку українського освітньо-культурного руху другої половини XIX ст. полягала в тому, що в цей період формувалися закономірності, властиві народам Європи, які перебували під імперською владою і прагнули до незалежності. Якщо в першій половині XIX ст. в Україні в основі пошуків шляхів еволюції національної освіти, культури, державності була насамперед історична минувшина, її ідеалізація (особливо козацько-гетьманської доби, періоду Київської Русі, братських шкіл, Києво-Могилянської академії), то в другій половині XIX ст. просвітницький рух набував спрямування національно-визвольного.

В університетському, гімназійному середовищі звучали ідеї спектру соціально-економічних і політичних проблем – звільнення від самодержавства, кріпацтва, утвердження національності, розвиток української культури, створення системи освіти. У другій половині XIX ст. зрілішою та згуртованішою стала інтелігенція, яка вбачала в основі формування національного менталітету принцип етнічного і духовного самовизначення, політичного визволення, прагнення до мовної і територіальної соборності українських земель. У цьому контексті освіта, як важливий напрям особистісного і суспільного розвитку, значною мірою залежала від консолідації громадськості, спрямованості на пошук додаткових можливостей поширення знань. Протягом 60-90-х років XIX ст. влада вживала посилені заходи для регламентації національно-культурного життя (серед 11 наказів царського уряду, що забороняли користуватися українською мовою, найжорсткішими були Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р.). Професори і студенти Київського університету Св. Володимира, Харківського, Новоросійського університетів, Київської і Полтавської гімназій, представники громад в особах М. Драгоманова, В. Антоновича, інші українські достойники громадсько-педагогічної думки і діяльності, співвідносили запровадження знань серед народу з громадянським покликанням, з ідеєю обстоювання соціальної справедливості, гуманізму, обов'язковості запровадження освіти рідною мовою [52, с.46].

Інтелігенти-активісти з дозволу та підтримки попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова розпочали місію просвітництва для народу через організацію недільних шкіл, де початкову освіту отримували не тільки діти, а й дорослі. Недержавні ініціативи (громадські - земства, приватні - поміщицькі садиби, релігійні - церковні громади) спрямовувались на відкриття шкіл, опрацювання змісту і методики навчання. Крім грамоти практикувались впровадження поглиблених знань і історії, географії, математики. Клопотались про збільшення асигнування на утримання та будівництво шкіл [228].

У цей період активізувалась педагогічна діяльність і протестантських (євангельських) громад. Їх метою було поширення початкової освіти, елементів

ведення господарства та інших корисних знань, утвердження моральних та релігійних понять, ідеї гуманізму, розвитку людської особистості та її здібностей. «Чисто протестантським» такий напрям виховання визнавали навіть представники православного духовенства [150, с.611].

Протестантські виховні методи базувались на загальнолюдських засадах, пристосованих до народних умов і звичаїв її побуту. Метою було формування освічених громадян, що свідомо сприймають оточуюче середовище і можуть повноцінно функціонувати в ньому. Протестантська педагогіка відображалась через національний характер шкіл та освіти.

В Україні поширенню грамотності сприяло розширення поселенських колоній (менонітів, лютеран, реформаторів). Населення протестантського віросповідання за переписами 1897 та 1900 рр.: Волинська губернія - 171 331 (5,73%); Херсонська губернія - 123 453 (4,52%); Катеринославська губернія - 80 979 (3,83%); Таврійська губернія - 78 305 (5,41%); Бессарабська губернія - (част.) - 48 840 (5,98%); Східна Галичина - 43 900 (1,1%); Північна Буковина - 21 709 (5,3%); Закарпаття - ~20 000 (4,1%); Київська губернія - 14 707 (0,41%); Харківська губернія - 9 080 (0,36%); Чернігівська губернія - 5 037 (0,30%); Полтавська губернія - 4 579 (0,16%); Подільська губернія - 4 069 (0,13%) (додаток 5).

Вже з початку XIX ст. в закладах підготовки вчителя на змісті педагогічних знань, як зазначають окремі автори, позначився вплив іноземних учених неправославного (протестантського – О.В.) віросповідання: у 1807 – 1811 рр. у Харківському університеті О. Рейнішем читалися два педагогічні курси. Основою їх були теорії Я. А. Коменського, Й. Песталоцці, Й.Німейєра та інших європейських авторів; а з 1811 р. педагогічні дисципліни викладалися директором університету К. Роммелем (1781-1859). Крістоф Дітріх фон Роммель був випускником, а згодом і професором філософського факультету протестантського університету м. Марбург (Німечина). Одружившись з українкою, вивчав українську мову і значну частину свого життя і праці присвятив батьківщині своєї дружини. Правомірно його ім'я внесене до переліку визначних українських істориків та філософів [277, с. 53].

З XVIII ст. у німецькій протестантській педагогічній теорії виокремився так званий пієтистський напрям. Головним представником його був А.Г. Франке, засновник системи навчально-виховних закладів для усіх верств населення. В його рекомендаціях запропоновано розширити зміст освіти за рахунок введення природничих предметів і навчанню ремесел. Теоретико-педагогічний аспект цього руху знайшов своє відображення в положеннях пієтичної, руссоїстської, філантропіської педагогіки та в педагогічній спадщині представників Просвітництва. З позиції суспільно-ідеологічної функції ці напрямки представляли собою різні аспекти нового, цілісного світогляду. Особливе значення у такій системі займало формування високої моральності, тобто навиків поведінки, відповідної до прийнятих норм і правил.

Вітчизняні педагоги М. Пирогов, К. Ушинський, М. Корф, Л. Модзалевський цікавились досвідом тогочасних іноземних освітніх систем. Зокрема, Л. Модзілевський у 1862 році був відправлений Міністерством народної освіти у Німеччину в складі групи педагогів на чолі з М. Пироговим; протягом декількох років вивчав німецьку школу і науку, освітні традиції Англії, Швейцарії, Бельгії, Франції, висвітлюючи їх на сторінках журналу Міністерства народної освіти. Результатом його наукових досліджень стали праці з історії педагогіки, прояняті релігійним світоглядом самого автора та згаданих вище вчених.

Європейська школа і педагогіка, будучи у релігійному спрямуванні протестантською, православною чи католицькою, серед пріоритетної діяльності акцентувала на загально освітній, поза конфесійній роботі, на позитиві «нової» моралі людини. Такі тенденції приваблювали до вивчення європейських педагогічних концепцій вітчизняних педагогів: К. Ушинського, М. Корфа, Л. Модзалевського, М. Пирогова [277, с.308].

З другої половини XIX століття в Україні започатковується європейський досвід модернізації суспільно-економічних відносин. Відбувалося завершення промислового перевороту та початок переходу до індустріалізації. Виробничі інновації спонукали до значних соціальних змін серед населення південних регіонів. Характер поліетнічності і полікультурності, який набув поширення

завдяки переселенцям, мав і духовні ознаки, а отже, впливав на виховну складову.

Важливим етапом розвитку освіти України стало заснування земських шкіл, максимально наближених до потреб народу. Такі заклади існували в дев'яти українських губерніях. У південному регіоні земські установи було засновано у 1866 р. на територіях Катеринославщини й Таврії. Найбільш активно земські школи відкривалися у Бердянському, Мелітопольському, Олександрівському, Маріупольському повітах, що входили до їх складу [206, с.23].

М. Корф, започатковуючи народні школи нового статусу – земські, вважав, що навчання повинно по-перше – виховувати; по-друге – відповідати розумовим здібностям учнів; по-третє – бути доступним рідною мовою. За прикладом європейських філософсько-педагогічних ідей національно-демократичного спрямування, єдності людини і природи, педагог наголошував, у початковому навчанні значне місце слід виділяти оточуючому середовищу. Наприклад, викладання географії буде раціональнішим, якщо починатиметься з вивчення рідної місцевості з допомогою прогулянок разом з учителем околицями міста чи села. Природу М.Корф розглядав як один із факторів впливу на формування світогляду дитини, етнічно-культурних цінностей [160, с.124].

Вигідне географічне положення південних територій зумовило розвиток суднобудування та судноремонту, морського каботажного (групового перевезення в межах однієї держави) та міжнародного плавання, торгівельно–промислових комплексів. Відкриття й успішне функціонування фабрик та промислових підприємств у Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Одесі, Очакові, Ольвіополі, Мелітополі викликало потребу великої кількості робочої сили. Крім того Південь України з набуттям ним статусу центру міжнародної торгівлі та головного експортеру зернових культур, все гостріше відчував необхідність освоєння сільськогосподарських угідь.

Ці потреби царський уряд намагався задовольнити за рахунок зовнішньої та внутрішньої еміграції. Внутрішня еміграція була обумовлена наслідками урядових реформ у галузі земельного розподілу. Частина селян після отримання свободи у зв'язку з відміною кріпосного права (1861 р.) та відсутністю засобів до існування

вирушала на заробітки до Південної України. Такі еміграційні процеси зумовили стрімке збільшення чисельності населення в регіоні.

Початок зовнішньої землеробської колонізації Півдня України, який припадає на 80-ті роки XVIII століття, був пов'язаний з переселенням на зазначені території менонітів, німців, чехів та гуттерів тощо.

Розширення іноземних колоній сприяло появі нових шкіл, формуванню своєрідної системи позаінституційного поширення знань. Організація освіти була першочерговим завданням переселенців, незалежно від їх рівня добробуту. Хоча в глобальному вимірі протестантські школи були нечисленними, не задовольняли повною мірою вимог тогочасної педагогіки, не всі мали необхідну матеріальну базу, та все ж вони зайняли своє місце у вітчизняному освітньому процесі.

Достатньо зазначити, що у другій половині XIX століття у південному регіоні існувало дуже мало шкіл з українською мовою навчання. Ознайомлення учнів української національності з рідною мовою, культурою, літературою, фольклором, народним мистецтвом на території степової України було практично неможливим та досить проблематичним [205, с.57].

На цьому фоні дуже доречною виявлялась місіонерська діяльність лютеран та реформаторів, які нерідко добре володіли українською мовою і зосереджувались на поширенні освіти серед місцевого населення. Так, наприклад, на Херсонщині, у селі Основа, пастор лютеранської общини Бонкемпер переймався питанням як духовного просвітлення, так і проблемою згуртування громад у вирішенні соціально-освітніх питань. Він запрошував бажаючих на годину вивчення Св. Письма (штунде – година) і пояснював робітникам прочитане їх рідною мовою. Приводились приклади з морального життя з метою глибшого розуміння, сприйняття духовних і матеріальних закономірностей [47, с.8].

Зацікавленість слухачів і розширення аудиторії зумовлювалось здебільшого потребою спілкування рідною мовою, а не бажанням слухати проповідь. Інтерес робітників до знань не релігійного, а загальнокорисного спрямування стимулював колоністів засновувати школи грамотності для місцевого населення і розширювати тематику. Навчання про оточуюче середовище часто проходило у

формі бесід через відсутність посібників духовної і світської літератури. Пізніше пастор Бонекемпер з допомогою своїх англійських та німецьких колег придбав Євангеліє у доступному на той час російському перекладі і організував школу грамоти для бажаючих самотійно вивчати Св. Письмо. Методика вивчення і пояснення текстів набувала усвідомленого сприйняття. Місцеві жителі, не маючи можливості отримати освіту у державних закладах, охоче відвідували школу. З часом у с. Основі сформувалась так званна українська євангельська громада, пастором якої став український селянин Іван Онищенко. Починаючи з 1858 року він розпочинає активну діяльність у справі навчання грамотності серед українських селян.

М. Драгоманов, аналізуючи діяльність тогочасних українських протестантських громад, зазначає: «...вони (*прот.гром.*) самі собі ростуть і письменству навчаються,...самі перетолковують між собою Біблію «з язика болгарського на просту мову – руську», на просту українську, і коли не пишуть тих перекладів, то через те, що ще й не чули, що єсть люди, котрі пишуть не панською руською мовою, - українською» [113, с.8].

Аналізуючи тенденції становлення та діяльності протестантських шкіл в Україні, можна помітити більшою чи меншою мірою їх вихід за межі конфесійності. Виразалось це у скороченні предметів релігійного спрямування і збільшенні курсів загальноосвітніх знань.

Станом на 1830 рік у південному регіоні існувало 92 школи, а в 1881 році їх нараховувалося: у Херсонській губернії – 102, у Катеринославській - 84, у Таврійській – 145 шкіл, а вже у 1902 р. у Таврійській губернії діяло 165 протестантських церковнопарафіяльних училищ і 20 шкіл грамоти. За даними шкільного перепису 1911 р. у Херсонській губернії нараховувалось 34 школи, в яких навчалося 4887 хлопчиків і 4439 дівчаток; Катеринославській – 199 шкіл з загальною чисельністю 4401 учень чоловічої та 3955 жіночої статі; Таврійській – 283 школи, яку відвідували 5418 хлопчиків і 4642 дівчинки [206, с.96-97].

Відкритість протестантських шкіл для дітей різних віросповідань та національностей сприяло загальному позаінституційному поширенню знань.

У 1827 році при євангелічно-лютеранській громаді у Харкові відкрито школу в будинку голови церковної ради Василя Гільдебрандта. А вже з 1831 року, на прохання батьків, в ній могли навчатися діти православного віросповідання. Слід зауважити, що у цій школі, як в усіх протестантських закладах, здобували освіту і хлопчики, і дівчатка. За обсягом викладання наук школа відповідала повітовому училищу. Гроші для платні викладачам та придбання навчальних посібників пастор Розенштраух виділяв з частини власних доходів у розмірі 400 карбованців. Частину предметів безкоштовно викладали парафіяни, зокрема, студенти-медики Ф. Шперк і Д. Шмерфельд. Наприкінці 40-х років XIX ст. заклад користувався великим авторитетом. У 1832-1837 роках було збудоване окреме приміщення для школи. У новій будівлі розпочалися заняття для хлопчиків, а заняття для дівчаток проводилися на квартирі пастора. Навчальною роботою школи керував інспектор, посаду якого обіймав брат пастора, кандидат теології, а фінансові та господарські питання вирішував сам пастор, займаючи також посаду законовчителя для учнів євангелічного віросповідання. У 1840 році будинок пастора був реконструйований за проектом архітектора А. Тона з добудовою 2-го поверху. З 1844 року у школі євангелічно-лютеранської громади були організовані три класи, а в 1846 вона розділилася на дві: - старший підготовчий і 1й клас для хлопчиків; – дорослі дівчатка [208, с.21].

Почала діяти школа з 1856 року на хуторі Миколаївському Ананіївського повіту (Херсонська губернія), що був визнаним регіоном поширення євангельської віри. Школу організував відпускний солдат Лев Попов з власної ініціативи при своїй громаді [244, с.10-13].

У цьому ж 1846 році була відкрита школа при євангелічно-лютеранській громаді у м. Сімферополі Херсонської губернії і до 1861 року там навчалися діти різних національностей. Фінансуванню школи сприяло об'єднання закладу з прибутковим домом, де арендувались квартири. Так утримувались вчителі, купувалась необхідна навчальна література, частково оплачувалось навчання для бідних дітей [205, с.114].

У переважній більшості питанням повноцінного функціонування шкіл при громадах переймалися і самі члени цих громад, оскільки батьки були зацікавлені у тому, щоб діти не тільки були виховані у традиціях духовно-моральних цінностей, а й здобували освіту. У початкових протестантських школах діти не лише вчилися читати, писати, рахувати, засвоювали догмати віри, а й отримували відомості з географії та історії, досліджували особливості використання глобусу й ландшафтної карти, збагачували знання природничого спрямування, а в деяких закладах ще й оволодівали певним ремеслом [57, с.55].

Протестанти відкривали також жіночі навчальні заклади. В жіночому комерційному училищі заснованому Південноросійським німецьким товариством у 1908 р., навчання тривало вісім років. Програма професійної підготовки передбачала, крім загальних предметів (російська, німецька, французька мови, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія) і спеціальні (комерційна бухгалтерія і кореспонденція російською та іноземною мовами, політична економіка, торгівельне і промислове документознавство, комерційна географія, чистописання, малювання, рукоділля, стенографія, описання машин, танці). До навчального закладу приймалися особи жіночої статі всіх станів і віросповідань, але перевага при вступі надавалась дітям членів товариства [205, с.37].

Протестанти часто зустрічалися з перешкодами з боку влади і офіційної церкви для освітньо-виховної діяльності євангельських громад, особливо щодо родинного виховання, дотримання традицій, в тому числі національних. Перманентно нав'язувалась суспільству думка, що українець за віросповіданням може бути лише православним. Це спонукало протестантських лідерів шукати альтернативи для вільнішої діяльності. У 1867 році тодішній активіст євангельського руху І. Рябошапка, заснувавши протестантські громади у с. Карпівка та с. Любомирка Єлизаветградського повіту, звертався до Новоросійського генерал-губернатора з проханням дозволити йому та його послідовникам організувати у степу окреме поселення, створити товариство і школу. Дозволу на це І. Рябошапка не отримав. Подібну ініціативу намагався

реалізувати пастор Іван Проханов, випускник Петербурзького технологічного інституту, знавець багатьох іноземних (у тому числі давньоєврейської й давньогрецької) мов, слухач теології та філософії європейських навчальних закладів, письменник, поет, перекладач, особа з широкими гуманістичними поглядами. У 1894 р. І. Проханов приїхав до Сімферополя, щоб побудувати в його околицях протестантську школу та сільськогосподарську християнську комуну “Вертоград”, як взірць нового життя. Але проти нього було відкрито кримінальну справу і задумані плани не здійснилися [123, с.34].

У 70-х роках XIX століття відбуваються певні перетворення у суспільно-політичному та громадсько-культурному житті українців. Розвиток педагогічної преси, формування національної школи, популяризація жіночої освіти дозволили активно включитись в освітньо-виховний процес протестантським громадам. Поширення грамотності через «раціоналістичні» рухи на території Харківської губернії мало свої передумови. Географічне розташування цієї частини Слобідської України на кордоні українських та російських етнічних земель багато в чому визначало особливості релігійного життя в регіоні, що був одночасно певним культурним порубіжжям. Розвиток та успіхи освітньо-виховної діяльності протестантських громад на Харківщині були успішнішими, аніж в інших регіонах у середині XIX – поч. XX ст. Ця територія особливо відрізнялася тенденціями міжконфесійних відносин. Харківщина знаходилась на шляху російських старообрядців-попівців, які підтримували зв’язки з Білокриницькою митрополією (Буковина) та для скопців, що спілкувалися з діаспорою в Румунії. Варто згадати, що через Харківську губернію відправлялися на поселення до Сибіру заслані так звані сектанти з усієї України. Ці та інші обставини зумовили дещо специфічну картину міжконфесійних стосунків та віроперпимості [232, с.47-48]. Наприклад, у Харкові, протестантська школа, яка через заборону Міністерства народної освіти з 1861 року не могла приймати дітей православного віросповідання, вже у 1865 році (після скасування заборони) знову почала збільшувати кількість учнів. А у 1870 р. школа була перетворена в училище 2-го розряду. Училище мало три чоловічих класи з одним підготовчим і три жіночих з одним підготовчим. Чоловічі класи

ділилися на два відділення: класичне і реальне. У 1904 році училище складалося з двох класів: підготовчого з двома відділеннями, в який діти приймалися без іспитів, і 1-го класу. Училище готувало хлопчиків в 1-і класи класичних гімназій, реального і комерційних училищ, давало право 4-го розряду по відбуванню військового обов'язку. Плата за навчання дорівнювала 40 карбованців на рік. З 1870 року почав діяти лютеранський сирітський будинок, а в 1873 - притулок для жінок похилого віку [171, с.401].

Досить успішно функціонувала жіноча школа при євангелічно-лютеранській громаді м. Харкова. У 1880 році в ній був відкритий 5-й клас, а потім і 6-й. У грудні 1884 року жіноча школа була перетворена з 6-класного жіночого навчального закладу 1-го розряду на Вознесенську жіночу 7-класну гімназію. У рік відкриття гімназії в ній налічувалося 159 учениць, а в 1904 році – 424 учениці. На початок 1903/04 навчального року Харківська Вознесенська жіноча гімназія при євангелічно-лютеранській церкві складалася з семи основних класів, 8-го педагогічного з відділенням для вивчення німецької і французької мов і двох підготовчих класів. Поступово гімназія переставала бути німецькою – за мовою викладання і за складом учнів. Так, в 1900 році з 362 учениць тільки 69 були лютеранками. Якщо спочатку загальна історія, географія викладалася німецькою мовою, то на кінець XIX століття – російською. Від інших жіночих гімназій Харкова вона відрізнялася тільки тим, що в навчальний курс німецька мова входила в якості обов'язкового предмету викладання [223, с.10].

У педагогічній діяльності протестантські громади дотримувались концепції Я. А. Коменського щодо навчання і виховання молоді обох статей. Відомий педагог акцентував на значенні повноправної освіти дівчаток, як важливої частини суспільства. У віковій періодизації вчений виділяв материнську школу (від народження дитини до шести років). Головним завданням у цей період педагог вважав захист дитини від шкідливих впливів, а також створення міцної основи для всієї системи наступного навчання і виховання. Головна відповідальність тут покладалася на жінку. Ще з моменту зачаття вона повинна була піклуватися про своє здоров'я, душевний та духовний стан, щоб не

зашкодити дитині. У період до 6 років, вважав Я. А. Коменський, здійснювався розумовий розвиток дитини. У цьому віці мати найближча до дитини, а отже, саме вона впливає на розумове та емоційне становлення особистості дитини [181, с.55].

Питання жіночої освіти завжди залишалось важливим компонентом протестантської педагогіки і базувалось на засадах християнської моралі. А це здатність прощати образи, бути богобійними, ласкавими, терплячими, дбати про чистоту душі та виховання позитивних якостей характеру. Розвивалось також почуття любові та поваги до батьків, відповідно до біблійних заповідей [Пов. Зак. 28:6]. Розуміючи, що на формування дитячої особистості впливають і батьки, і педагоги, і оточуюче середовище, протестантська громада докладала спільних зусиль для виховання дітей. У конфесійних закладах дівчат готували також до подружнього життя. Роль жінки та сім'ї у суспільстві була дуже важливою: дівчину розглядали як помічницю чоловікові, згідно Святого Письма [Пр. Сол. 31; Єф. 6:17]. Давалися детальні настанови щодо поведінки дівчини до заміжжя; взаємини жінки і чоловіка; виховання матір'ю дітей. У подружньому житті жінка повинна володіти душевними якостями; не вимагати багато уваги до себе; бути ласкавою; уникати сварки; вести домашнє господарство та витрачати гроші враховуючи фінансові можливості сім'ї; бути істинною християнкою, завжди створювати затишну атмосферу в сім'ї. У справі виховання дітей потрібно пам'ятати, що найважливіше – формування внутрішнього світу людини, розвиток її моральних задатків; навчати дітей слід власним прикладом благочестя; в разі необхідності карати дитину, але робити це з любов'ю і повагою до її гідності. Загалом навчання та виховання дівчаток ґрунтувалося на моральності, духовності, вірі у Бога та давало змогу готувати їх до успішного подружнього життя.

М. Пирогов у процесі навчання і виховання дітей акцентував на визначні ролі жінки-матері. Родинний затишок, формування особистості дитини, фізичний та душевний відпочинок чоловіка, перевтомленого щоденними клопотами про добробут, - всі ці аспекти педагог поручав жінці, зауважуючи, що лише її душевне тепло здатне зігріти усіх членів сім'ї. Тут відбувалася загальнолюдська освіта дитини, а мати була основним педагогом. Поруч з тим, педагог вважав, що жінка повинна отримувати освіту

так само, як і чоловік. Завдяки належній освіті вона може також досягти певних успіхів у громадській діяльності. Хоча пріоритетним він вбачав реалізацію жінки у сім'ї, а інша діяльність допоможе здобути досвід, який так само потрібно спрямувати на формування у дітях здатності до соціалізації [227].

У 1880 році у Харкові зусиллями В. Іванова відкрився магазин Британського біблійного товариства, який став своєрідним протестантським центром просвітницького руху. Сприяло його діяльності поява Св. Письма (1875 р) та іншої літератури рідною мовою. На читання Слова Божого і євангельські бесіди прибували відомі протестантські діячі, наприклад, благовісник Товариства у Росії Яків Деляков (справжнє ім'я Каша Ягуб) та один з найактивніших книгонош Товариства Іван Жидков [232, с.64].

Активна діяльність протестантських громад впродовж 1890-х років набула характеру народних рухів. Кількість прихильників протестантизму серед місцевого населення збільшувалась. У звіті Св. Синоду 1899 рр., значиться, що протестантське вчення набуває значного поширення і шкідливого впливу. Особливо це помітно у Харківській губернії. Тут же міститься рекомендація для православного духовенства «отректись от некоторой доли византизма, упростить пышность в богослужениях и стать ближе к личным запросам и потребностям верующих» [60]. А православний діяч П. Знаменський докоряє своїх колег у тому, що вони недостатньо піклуються про просвітлення та навчання простого народу, а тому останній, шукаючи грамотності, нахиляється до протестантизму [128]. З цього можна зробити висновок, що саме потяг до отримання знань спонукав людей зближатися і з світоглядними і релігійними позиціями євангельських громад.

Зниження або підвищення активності громад у справі поширення освіти зумовлювалось різного роду указами та державними актами щодо їх функціонування. Так, Положенням Комітету Міністрів від 4 липня 1894 р. та Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 3 вересня 1894 р. релігійним громадам було обмежено будь-яку діяльність. Більш терпиме ставлення до раціоналістичного руху простежується у Циркулярі Міністра юстиції від 3 квітня

1900 року, що сприяло активності протестантських громад у суспільному житті. Виражалась вона у проведенні зібрань для тлумачення Біблії, ведення дискусій з питань духовного, соціального, економічного, культурного аспектів громадського руху. Маніфест від 1903 року та іменний указ Сенату від 12 грудня 1904 року проголошували свободу у справах віри та релігійної діяльності. До 1910 року протестантські громади мали більші можливості для освітньо-виховних ініціатив, аніж в попередні та наступні періоди. Особливо помітним був період 1905-1906 років, коли євангельські громади отримали право відкривати молитовні будинки, недільні школи для навчання дітей та дорослих, курси для підвищення грамотності батьків у справі виховання дітей, жіночі гуртки, благодійницькі фонди. Але вже у 1916 році був виданий циркуляр Департаменту духовних справ МВС від 15 серпня, в якому діяльність протестантських громад була визначена, як антидержавна і заборонена [71].

Аналізуючи процес організації шкіл на Донбасі при протестантських громадах, можна зробити висновок, що його динаміка була дещо повільнішою в порівнянні з іншими регіонами. У 1880-1914рр. найбільшого впливу та чисельності на Донбасі набули громади раціоналістичного напрямку: баптисти, адвентисти, штундисти. Склалися вони більшою мірою з місцевого населення (українців). Виголошення проповідей та поширення літератури українською мовою сприяло формуванню національної свідомості віруючих протестантських громад, але для системнішої організації навчання грамоти таких ініціатив було не достатньо. Причиною могла бути відсутність гімназій, які ініціювали школи. З кінця XIX ст., згідно «Положення про церковно-парафіяльні школи» 1884 р., стан діяльності шкіл усіх християнських конфесій набув змін. Заклади були передані під контроль Міністерства народної освіти, прийнятий новий адміністративний статут, розроблені умови іспитів для кандидатів у вчителі, визначена типізація шкіл, обов'язковим стало викладання майже усіх предметів російською мовою. Щоб запобігти русифікації, католицьке і протестантське духовенство навіть вдавалося до обмеження викладання у школах світських предметів [202, с.11].

У Києві поширення протестантської освіти і виховання було зумовлене започаткуванням громад лютеранських поселенців. Головним сподвижником цього руху був відомий аптекар Георг-Фрідріх Бунге. Будучи широко освіченою та релігійною людиною він не шкодував ні часу ні зусиль для виховання дітей – восьми синів та чотирьох дочок. У сім'ї панувала атмосфера любові до знань, працьовитості, дисципліни, стриманості. Тенденції родинного духовно-морального виховання у протестантських громадах відображалися у вивченні законів Вселеної; природи, як творіння Божого з своїм порядком, взаємозв'язком; виховувалась турботливе ставлення до навколишнього середовища, бо так висловлюється повага до Творця. Приділялась увага вивченню етичних, моральних норм поведінки з іншими людьми, які є також творінням Божим, ставлення до ближнього виявляє ставлення до Творця - «...що тільки зробили ви одному з найменших цих, - те Мені ви зробили» (Єв. Мат.25:40). знайомство з життям видатних людей, зокрема, біблійних персонажів, які своїм прикладом надихають наступні покоління до праведного життя; - виконання загально корисної роботи разом з дорослими членами громади; - справи милосердя: відвідування хворих, догляд за молодшими дітьми, догляд за немічними і т.д. Засвоєння духовно-моральних цінностей відбувалося через набуття власного досвіду учнями у різних навчальних ситуаціях з використанням активних форм діяльності в громаді [196, с. 87].

Багато його дітей та внуків Г. Бунге змогли знайти достойне місце в житті. Батько М. Х. Бунге Християн Георг закінчив Йєнський університет в Німеччині, де отримав ступінь доктора медицини. У 1802-1835 роках працював лікарем у Києво-Могилянській Академії. Саме через його піклування в період епідемії холери у Києві 1830-31 роках не захворів жоден викладач і студент. За відгуками сучасників Х. Г. Бунге відрізнявся надзвичайною скромністю, відсутністю всякої пихи і любові до збагачення. Очевидно, що такі якості були притаманні сину Християна Бунге – Миколі. У становленні особистості Миколи Бунге значну, якщо не вирішальну роль зіграла його мати Катерина Миколаївна. Саме завдяки їй Микола Християнович отримав ґрунтовне домашнє виховання [там же, с. 61].

Микола Християнович Бунге став фінансистом, засновником київських комерційних банків, професор університету Св. Володимира (тричі обраний ректором), перший російський прем'єр-міністр (1823 – 1895). З родини Бунге вийшли також і Микола Андрійович Бунге – видатний хімік, професор Київського університету, голова Київського відділу Російського технічного товариства від 1873 до 1906 року, голова Товариства природознавців. З 1852 року неподалік садиби Георга Бунге, почала діяти школа, відкрита протестантською громадою.

Організацію школи та видання релігійної літератури українською мовою серед пріоритетних завдань ставила перед собою і київська українська громада, заснована у 1907 році, керівниками якої стали М. Яценко, Д. Тимощенко, І. Кириченко. Поширення просвітницької діяльності євангельського руху відбувалось і в Чигиринському та Черкаському повітах Київської губернії. У с. Топилівці та с. Суганівці з 1890р. існували організовані громади, кожна з яких мала керівника і власну хату для зібрань. Тут же проводились навчання грамоті.

Поширення освітньо-виховної діяльності у Західному регіоні, зокрема, на Волині, мало свої передумови і тенденції. Чеські баптистські громади з'являються тут наприкінці 60-х років XIX ст. У 1871р. Київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков дозволив громаді євангелістів проводити свою діяльність. Скориставшись з можливості включитися у суспільний процес, протестантська громада с. Куличі Володимир-Волинського повіту відкрила школу, яка працювала за принципами Я. Коменського. Так само діяли громади чеських баптистів у с. Копич, с. Михайлівка Рівненського повіту; с. Малин, с. Борохів Луцького повіту, с. Лупанин Острозького повіту [224, с.49].

Українські євангельські громади на Волині почали зміцнюватись та поширювати освітньо-виховну діяльність починаючи з 70-х років XIX ст. Зокрема, проявляли себе громади у с. Пекарщина та с. Горшки Острозького повіту. Є відомості про існування у 1902 році євангельської громади у м. Дубному. Частина дослідників, зокрема, Г. Павлюк, вважають, що перші ідеї принесла сюди княгиня Шувалова, яка була членом Петербурзької громади євангельських християн, а в Дубному мала маєток. За її сприяння місцева громада активніше, в порівнянні з

іншими, опікувалася освітою та вихованням серед односельців. У 1908 році утворюється школа грамотності при євангельській громаді в Ковелі. Примітно, що серед її вчителів були жителі різних повітів Волинської губернії та жителі білоруських земель Бобринського повіту, Гродненської губернії [217, с. 10].

Поширення пізньопротестантських ідей серед місцевого населення зумовило зріст громад і вихід їх за межі українських територій. Починаючи з середини XIX ст. євангельські общини здебільшого, засновувались у селах, колоніях і хуторах. Після проголошення віросповідних свобод 1905-1907 років з'явилась можливість розширювати освітньо-виховну діяльність і в містах, серед робітничого середовища. В українських євангельських громадах проповідь і вся служба велася українською мовою. На цей фактор, що піднімав національну самосвідомість, особливо перед Першою світовою війною, часто вказували дописувачі місцевих газет, акцентуючи, що українці все більше симпатизують „штунді”, аніж зрусифікованій православній церкві [19, с. 66].

Все ж „російський елемент” був присутній у частині євангельських громад. Йдеться про поширення християнства, яке бере початок з проповідницької діяльності лорда Редстока у Петербурзі в 1874 році. Його послідовниками були вихідці з петербурзької аристократії, а також І. Проханов, В. Марцинковський. Їх ідеї поширювались серед студентів, різночинної інтелігенції, робітників [там же, с. 514]

Українські баптисти якоюсь мірою тяжіли до німецьких громад, бо останні мали більше можливостей у своєму релігійному житті, наприклад, розвивати освітню та виховну діяльність, вільно використовувати рідну мову, видавати, отримувати, поширювати Святе Письмо, підтримувати зв'язки з зарубіжними громадами та місіями. Про те, що українці звертали увагу на спосіб життя та релігійну практику колоністів, часом писали православні приходські священники у повідомленнях до благочинних. Місцеве населення, у першу чергу, переймало культурні форми господарювання, облаштування осель, планування присадибних ділянок. Викликав інтерес і зовнішній вигляд протестантів, їх уміння раціонально

мислити і планувати час. А лише потім проявлявся інтерес до релігійних книг та практики [125, с.167].

Значна кількість селянства виявилась незахищеною перед новими ринковими відносинами. У його середовищі поширювалися раціоналістичні ідеї духовного пробудження, що знайшли своє вираження в ідеях протестантизму. У цьому відіграли важливу роль і соціальні та матеріальні аспекти. Навернення до протестантизму сприяло матеріальному процвітання селян, а здоровий спосіб життя (замість п'янства та інших шкідливих звичок, які забирали і здоров'я, і кошти) сприяв зменшенню захворювань, для лікування яких знову витрачалися кошти, та довголіттю [129, с. 150].

Нові правові положення для релігійних громад в черговий раз регламентував діяльність громад, в тому числі, освітньо-виховну. 17 жовтня 1906 року вийшов Іменний Височайший Указ, який встановлював порядок утворення громад, їх права та обов'язки. Для організації громади потрібно 50 засновників, старше 25 років, місцева влада розглядала звернення протягом місяця. Діяльність громади могла поширюватись на декілька губерній. Зареєстрованим громадам надавалось право обирати керівника (пастора), відкривати свої навчальні заклади, займатися благодійністю та іншими соціальними проектами. Дозволялось також видавати літературу та набувати майно у власність громади [212, с.27].

У 1889 році священник с. Тудорова, Волинської губернії Сильвестра Олесницького 1889 року доповідав, що штунда «відкрито і нахабно веде свою пропаганду серед народу, навчаючи їх усвідомленню незалежності та релігійної демократії». Дописувач акцентував, що мова йде не про поселенців чи німців, а місцевих селян, «що відступили від православ'я» [101, с.168].

Більш масово розпочалась колонізація на Волині з 1865 року у зв'язку із дозволом уряду іноземцям купувати землю у приватну власність та призначенням додаткових пільг. Багато хто з українських селян йшли працювати у переселенські господарства. Як уже зазначалось, протестантське віровчення і церква (в основному це були лютерани, баптисти і анабаптисти) в обов'язковому порядку вимагали, щоб діти мали елементарну освіту. Ця обставина зумовила швидке

форсування відкриття шкіл, кількість яких збільшилась з 34 на 1865 рік до 306 на 1885 рік, а до 1892 року їх було уже 337. Часто приміщення для школи будувалися раніше, ніж кірхи чи молитовні будинки. У школах при розв'язанні освітніх завдань закладалися основи християнського світогляду і національної свідомості. Діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній зі шкіл було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та "особих" світських наставників. Нерідко керування школою припадало на долю місцевого пастора. Навчання у школах тривало п'ять днів – з понеділка по п'ятницю; вивчалися латинська та німецька мови, письмо, рахунок; проводилися уроки музики, співів; учні отримували знання з географії та історії, також обов'язковим було вивчення мови. У школі приділялась увага як індивідуальній навчальній роботі, так і фізичному вихованню. Шкільні дисципліни вивчалися на уроці. Обмеження домашніх завдань також стимулювало вступ до школи. Недостатність підручників диктувала метод навчання, яке організовувалося за принципом гімназій. На заняттях проводилося опрацювання за підручниками, що були в наявності. Представники середнього класу, для яких невелика плата за навчання була важливою, не маючи змоги навчати своїх дітей у гімназіях і реальних училищах, віддавали їх у протестантські та іноді в католицькі школи. У 1909 році у лютеранських школах для тих, хто не був членом об'єднання лютеран Волині, навчання коштувало 10 карбованців на місяць. Із української та російської частини населення у німецьких школах навчалися діти переважно дрібних поміщиків, буржуазії, ремісників, медиків, військових. Середня кількість учнів в одній протестантській школі була переважно більше 40 дітей - (Кремянець, Пулінська Гута, Федоровка, Солодирі, Ньюманівка, Домбрівка, Нова Вікторівка), лише у 5-ти школах було близько 30 дітей (Пулінь, Рогівка, Вишняківка, Шадура, Янівка). Вік учнів коливався від 6 до 15 років. Хлопчиків було значно більше, ніж дівчат. Протестантські школи були підпорядковані Петербурзькій консисторії. Вони були прирівняні до недержавних шкіл. Кожній школі належала ділянка землі, розміром до восьми десятин [161, с.14].

Відомий православний релігійний діяч М. Гумілевський у статті «Про позашкільне релігійне навчання дітей» високо оцінював відповідальне ставлення протестантів до освітньо-виховного процесу. Навчання у їхніх школах мало логічне завершення урочистими подіями: першим причастям і хрещенням. Проведення обрядів ставало справжнім родинним святом, що додавало дітям приємних емоцій в його очікуванні. Позитивно, що основи віри і моральні якості поєднувались з нормами суспільного життя [89].

Успішне функціонування протестантських навчальних закладів передбачало і потребу у педагогічних кадрах. Це зумовило створення вчительських семінарій, серед яких найбільш відомі були Гальбштадтська, Хортицька, Гнаденфельдська, Олександркронська, Гайтмальська. Становлення педагогічної освіти мало декілька основних напрямів: здійснення професійно-педагогічної підготовки, проведення просвітницької роботи серед населення, організація культурного дозвілля. Особлива увага приділялася вивченню принципів і методів педагогічної діяльності. Вивчалися концепції виховання і навчання видатних педагогів: вітчизняних (К. Ушинський), протестантських (Й. Корніс), європейських (Й. Песталоцці, Ф. Дістервег). Семінаристи детально вивчали особливості «педагогіки особистості» Е. Лінде, «сердечних уроків» Х. Шарельмана, експериментальної психології З. Фрейда. Аналізуючи діяльність протестантських вчительських семінарій, слід акцентувати увагу на вираженні конфесійної спрямованості предметами релігійного циклу. Така організація навчального процесу забезпечувала підготовку педагогів, відданих віровченню і вчительській справі [233, с.8].

Важливість отримання освіти протестанти обґрунтовували і соціальним фактором. Як зазначає у статті «Ще про навчальні заклади» відомий протестантський проповідник І. Бланк, життя простого робітника та його сім'ї було досить одноманітним. Він, працюючи в майстерні, у полі чи на фабриці, зайнятий щодня однією й тією ж роботою. Така діяльність обмежується вузьким спрямуванням, хоча, безперечно, надає змогу вдосконалювати свої вміння і навички у певній спеціалізації. Виникає необхідність пошуку змістовності і

урізноманітнення життя в інших напрямках. Неписьменний робітник після завершення роботи, зазвичай йшов у шинок, де витрачав значну долю заробітку, а сім'я залишалася обділеною батьківською увагою і коштами. Освічений робітник - навпаки, повертався додому, до своєї родини і за читанням Євангелії або інших корисних книг проводив час разом з дружиною і дітьми. Його родина мала вдосталь і батьківської уваги, і матеріальних статків. Протестанти вважали, що навчання всебічно вдосконалює людину, грамотна людина продуктивніше і якісніше працює на виробництві і загалом є кращою за характером. Книги, журнали та інша періодика ставали своєрідним засобом поглиблення індивідуального світогляду, самоосвіти і саморозвитку [20, с. 176].

Обмеження можливостей отримати освіту, зокрема, духовну, спонукало протестантів шукати шляхів виїзду за кордон для навчання. Одним з таких студентів був В.Г. Павлов, який навчався у баптистській семінарії м. Гамбурга протягом 1875-1876рр. Деякі українські баптисти мали можливість навчатися у семінарії російських німців-баптистів у м. Лодзь. Поодинокі можливості отримати освіту не задовольняли українських протестантів. Вони постійно прагнули мати власні навчальні заклади. Певні послаблення з боку держави на початку ХХ ст. щодо діяльності релігійних громад спонукали протестантських лідерів до створення власних навчальних закладів. На Всеросійському з'їзді баптистів у 1909 р., де була представлена і делегація з України, було вирішено створити семінарію в Москві. Тоді ж прийнято рішення клопотатися перед владою про заснування протестантського шкільного товариства з правом мати початкові та середні навчальні заклади. Але реалії тогочасних суспільних пріоритетів не сприяли втіленню цих намірів. Тому лідеру протестантського руху І. Проханову у 1905 році вдалося організувати лише шеститижневі курси для проповідників та бажаючих отримати "загальноосвітні знання і корисні відомості з життя християн усіх народів". Курси діяли у Петербурзі при місцевій громаді євангельських християн. Програму курсів складали не лише предмети релігійного напрямку, але й граматика, географія, загальна історія, арифметика. Необхідність вивчення загальноосвітніх предметів зумовилась тим, що протягом останніх 30-ти років

діти євангельських віруючих практично не могли отримати систематизовану освіту. Тогочасні загальноосвітні школи знаходились під безпосереднім впливом і контролем офіційної церкви і були недоступні для іновірців [244, с.10-13].

Про організацію при громадах занять з початкової грамотності, особливо у сільській місцевості, було ухвалено рішення на окружному з'їзді євангельських християн 1920 року у Києві. На цю ініціативу відгукнулись громади Києва, Святошина, Боярки, Катеринослава, Єлизаветграда, Полтави, Харкова, Одеси, Феодосії, які у 1910-1917 роках мали від 100 до 200 і більше членів. Наступні з'їзди 1922, 1925 та 1928 років відбуваються у Києві та Харкові. Рішення цих зустрічей були переважно спрямовані на зміцнення національного союзу, підготовку кадрів проповідників з місцевого населення, створення біблійних курсів, заснування друкарні для випуску літератури українською мовою. Відносна демократизація суспільства у 20-ті роки ХХ ст. дозволила розширити освітню діяльність протестантів, спрямовуючи її на реалізацію як духовних, так і світських та громадянських ідеалів. Розширенню освітньої діяльності протестантських громад у цей період посприяла і Постанова Радянського уряду «Про договірні дитячі установи соціального виховання на селі» (1922р.) [15, с.30].

Державне фінансування шкіл, насамперед, сільських, через недостатність коштів для розбудови навчальних закладів було практично відсутнє. Тому Радянський уряд видав Постанову, якою передбачалась можливість місцевим органам народної освіти організовувати школи на кошти кооперації, громад, сільськогосподарських колективів. Спроби протестантів налагодити власну систему освіти у перші роки Радянської влади зводились лише до нечастих можливостей організації коротких курсів. Так, у 1920 та 1923 роках І. В. Каргель організував курси для поширення грамотності та євангельського вчення у селі Миколаївка Сумської області, які закінчили 55 осіб. Поширенням освіти через організацію курсів займався З. Г. Гавриленко, випускник Лодзінської семінарії. У середині 20-х років діяли євангельські регентські курси у Кіровограді та в с. Помашні сучасної Кіровоградської області [245, с. 89]

У I-й пол. XX ст. умови суспільно-політичних реалій, а саме тиск більшовицької ідеології в більшості регіонів України призвели освіту і виховання протестантських громад, як і католицьких та греко-католицьких до катакомбного стану.

Західна Україна у 20-30 роках XX ст. зберігала ширші можливості освітньо-виховної діяльності протестантських громад. Найбільш активно проявляли себе баптисти, реформатори та євангелісти. Перші належали до Союзу зборів слов'янських баптистів з центром у Варшаві. На території України Союз мав 65 шкіл, 37 дитячих та юнацьких гуртків, 19 молитовних будинків. У 20-х роках Союз видавав газети і журнали, серед них часопис «Післанець Правди», друкуваний українською мовою. Це видання мало велике значення, зокрема у справі поширення різногалузевих знань, оскільки значна частина місцевого населення не володіла російською мовою. З 1932 року головним редактором видання стає активний діяч баптистського руху, майбутній протестантський історик в еміграції Левко Жабко-Потапович. В середині 20-х років створюється національний осередок – Союз українських євангельських християн-баптистів [123, с.78].

Освітньо-виховна діяльність реформаторських громад поширювалась значною мірою завдяки зусиллям місіонерок М. Бурчак, О. Боровської, Н. Федів. Основний осередок знаходився у Станіславі (Івано-Франківськ). Українським духовним провідником був пастор Теодор Ярчук, випускник лютеранського університету в Тюбінгені. У своїй діяльності громади керувалися важливістю поціновування рідної мови, краю, традицій. Визнавалися за авторитет і приклад для наслідування вітчизняні генії Г. Сковорода, П. Куліш, Т. Шевченко. Їх прагнення оновлення духовного життя народу надихали протестантських лідерів відходити від релігійного спрямування на користь загальносуспільних ідей і потреб народу. Громадсько-педагогічна і культурна робота координувалася різними товариствами – соціального, освітнього, сімейного спрямування. У всіх аспектах уваги приділялась українській обрядовості, народним звичаям, спілкування і вивчення рідної мови [179, с. 51-52].

В той період на території Галичини діяли за різними даними, 20-30 недільних шкіл. У часописах «Недільна шкілька» і «Приятель дітей» друкувалися навчально-методичні матеріали, практичні поради досвідчених педагогів. З 1936 році у м. Львові та Станіславі діяло дві гімназії гуманітарного профілю, побудовані за програмою публічних шкіл, на зразок середніх. У них навчалися юнаки і дівчата. В м. Коломії була відкрита Українська євангельська школа імені М. Грушевського, директором її був працівник «Рідної школи» Карло Новак, очолював шкільний комітет М. Костів [262, с. 5].

Протестанти планували відкрити у Львові Євангельський народний університет. Розпочати роботу він мав у вересні 1939 року. Навчальними програмами передбачалось вивчення загальної історії, історії Церкви, перекладів Біблії національними мовами. Предмет українознавства базувався на творчості письменників з християнським світоглядом – Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Куліша, М. Костомарова, Марко Вовчок, І. Франка. Курс географії включав вивчення української землі – її будова, кордони, природні ресурси, населення. Загально-науковий курс включав в себе оволодіння політичною та економічною географією світу, всесвітньою історією, філософією. Для дівчат передбачалось вивчення спецкурсів - етики, естетики, соціології, управління домашнім господарством, виховання дітей [135, с.100].

Протестантське благодійне товариство (м. Станіслав) займалося збором і розподілом коштів для бідних, хворих, самотніх літніх людей незалежно від їх конфесійної приналежності. Товариство також виділяло кошти для утримання вчителів, дітей-сиріт, організовувало і утримувало притулки для немовлят, дітей молодшого віку, фізично і психічно хворих дітей. Гроші на утримання цих закладів протестанти заробляли сільськогосподарською діяльністю, фермерством, здачею в оренду власних приватних будинків [179, с.131].

Організований при громаді молодіжний гурток орієнтувався на культурно-громадську роботу. Серед пріоритетних завдань було «несення освіти неграмотним і малограмотним». Молодь орієнтувалась на поширення серед

населення як загальної, так і спеціальної освіти, опанування різними ремеслами [47, с.27]

Загалом, серед головних теорій протестантської педагогіки було обґрунтоване німецьким педагогом А. Дістервегом положення про ідею міжнаціональної та міжконфесійної школи. Вчений вважав, що школи не потрібно поділяти за національністю або конфесійністю. Усіх дітей потрібно виховувати в дусі єдності з людським родом на засадах гуманності і діяльної, здатної на самопожертви людської любові. Тому виховання і навчання юнацтва для самостійності і вільного самовизначення має ґрунтуватися на морально-релігійній основі, шляхом розвитку всіх його сил [289, с.254].

Євангельська церква, будучи демократичною, через впровадження народної мови до богослужінь і дослідженням Св. Письма в кожному народі була одним із факторів, що будили національну свідомість. Поруч із старанним студіюванням Біблії ставилось питання дослідження життя народів поза межами свого краю, як вони тепер живуть, як розвиваються духовно, науково, господарчо і промислово.

Педагогічна діяльність протестантських течій була важливим компонентом історії та прогресу суспільства. Сучасна освіта України є системою, що розвивається згідно з потребами державотворення та вимогами до поширення знань. У пошуках нових моделей, де релігії та церкві надаватиметься належне місце, слід рухатися шляхом творчого відтворення власного культурно-історичного досвіду в його органічному поєднанні з найновішими досягненнями науки, культури і соціальної практики. Розгляд педагогічної діяльності протестантського руху підкреслює, що його специфіка формувалась під впливом загальних просвітницьких процесів і була достатньо глибокою, формуючись на основі європейського і вітчизняного досвіду.

2.3. Громадсько-педагогічна діяльність протестантських громад

Реформаційний рух у Європі прийняв форму національного, релігійного, філософського, освітнього оновлення. У сфері освіти протестанти охопили всі

стани і соціальні групи суспільства. Пріоритети і підходи до навчання і виховання базувались на зв'язку освіти із зовнішнім світом, викладання природничо-наукового знання. Відкривались нижчі міські школи для дітей городян та селян, заклади підвищеного типу освіти міські (латинські) школи, гімназії, університети (Вюртемберзький, Кембріджський, Стразбурзький). Освіта перестала бути релігійною, набула ознак світської, сприяла становленню та розвитку країн Європи в економічному, політичному, національному аспектах. Європейські системи освіти і виховання, зокрема, німецька, стали предметом вивчення і дискусії серед вітчизняних педагогів XIX ст. Тому К.Д. Ушинський у статті «Про народність у громадському вихованні» (1857) відстоює переваги виховання дітей на засадах національних цінностей, культури, традицій, народної спадщини. Можливості доступності і поширення освіти серед простого народу в Україні залишалися вкрай обмеженими через деструктивне ставлення офіційної влади до цього питання [282, с.144].

Свідома українська інтелігенція у XIX розглядала освіту і навчання простого народу як один із рушійних факторів розвитку суспільства. Ініційовані нею позашкільні заклади у другій половині XIX – поч. XX ст. переслідували мету розширення інтелектуального горизонту людини, апелювали до самодіяльності особистості, стимулювали самоосвіту. Соціокультурні аспекти, до яких відносилися внесок у розвиток освіти, культури, благодійності, сприяли реалізації, ствердженню особистості серед оточуючих. Загально освітні, професійно-технічні курси та класи громадських і приватних ініціатив давали можливість за короткий час відновити або поповнити засвоєнні знання. На заняттях вивчалися проблеми історії, економічних відносин, культури, літератури – все, що розширювало і поглиблювало знання, розвивало слухачів, відкривало можливості для кращого осмислення життя, уміння орієнтуватися, адаптуватися відповідно до суспільно-економічних змін [55, с.58].

За поширення грамотності серед населення у XIX ст. виступили представники суспільно-політичних, суспільно-педагогічних напрямків, громадських організацій, культурно-освітніх товариств, релігійних громад.

Просвітницькі історичні, літературознавчі, фольклорні, економічні, правові педагогічні знання, які запроваджувались серед українського населення, являли собою зміст неформальної освіти різних вікових груп дитячого і дорослого населення.

Підвищення освітнього рівня через поширення знань як членів громад, так і по можливості, інших бажаючих, знаходилося одним із вагомих сегментів публічної сфери діячів церкви. Їхні громадсько-педагогічні ініціативи на засадах гуманізму, поєднання освітнього, національного та духовного показника надавали певної ваги і авторитету самим громадам. З цим погоджувались і більше, того, акцентували на позитив такої особливості і навіть діячі православної церкви. “Ближче знайомство з історією поширення штунди, - зазначав один з них, - привело мене до переконання, що її ґрунт і силу становить грамотність. Є й неграмотні штундисти, але маса вміє читати. Грамотність, - продовжував автор, - надає силу і значення самій громаді” [217, с.16].

Досвід протестантських громад у справі поширення народної освіти в Європі аналізував С. Рачинський (1833-1902), вчений-педагог, професор Московського університету. Будучи ідеологом і засновником православних церковно-приходських шкіл, він негативно ставився до протестантської освіти і виховання. Незважаючи на це, у статті «Замітки про сільські школи» (1881) висловлюється про її вагомість у країнах Європи, які у своїй більшості - протестантські [145, с.47].

На користь протестантської освітньо-виховної системи свідчить і висловлювання Г. Крижановського (1837-1912), українського церковного (греко-католицького), громадсько-політичного діяча, педагога. Він зауважував, що протестантизм обмежив дію віри і переорієнтував засвоєння істин розумом. Це спонукало до пошуку ефективніших систем для засвоєння основ християнської моралі, застосування різноманітних напрямків у педагогіці [280]. Зрозуміло, що автор мав на увазі європейські країни, однак це підтверджує думку, що протестанти відповідально підходили до педагогічних концепцій. Оскільки тогочасний український протестантський рух був пов'язаний з європейським,

можна припустити, що він був причетний до запровадження новацій в педагогічній науці на території України, зокрема, у використанні досвіду поширення народної освіти.

На період середини XIX – поч. XX. століття в Україні стан народної освіти був незадовільний через малодоступність освіти; низький рівень викладання початкової освіти; обмеженість освіти для жінок; невисокий статус народного вчителя; мовні і національні обмеження; застосування тілесних покарань та ін. [11, с.20].

Урядові дані про розвиток шкільної освіти за 1856 рік:

Губернії	вищі, середні і нижчі школи	кількість слухачів та учнів	Учнів на 100 душ населення
Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катерино- славська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

(за матеріалами В.Біднова)

Про неспроможність держави надати своїм громадянам хоча б елементарну освіту свідчать дані одного з православних з'їздів: у Київській губернії станом на 80-ті роки XIX ст. на 34 тис. населення припадала одна школа і один учень на 1050 людей [255, с.198]. Найбільш поширеними для простих людей залишалися церковно-приходські (православні) та частково протестантські школи, організовані при громадах.

Громадсько-педагогічна діяльність протестантських представництв, які позиціонували себе з частиною суспільного процесу, намагалась слідувати

різноплановим освітнім ініціативам української інтелігенції. Наприкінці XIX ст. протестантські лідери висували ініціативи створення молодіжних гуртків, дитячих недільних шкіл, курсів для дорослих, які мали на меті поширювати загальноосвітні і додаткові (медичні, господарські, педагогічні та ін.) знання. Формуванню самосвідомості народу, його ціннісній еволюції об'єктивно сприяло використання представниками українського населення рідної мови у процесі релігійної обрядовості. Переміна традиційного укладу життя, який у XIX ст. тривалий час був незмінний, викликало трансформації в свідомості людей, часткові зміни у ціннісних орієнтирах. Зорієнтованість умовно "почати все спочатку" відображалась і на духовних та релігійних пошуках. Саме у внутрішньому світі реалізується принцип самовизначення особистості, що поєднує свободу і необхідність, усвідомлення загального і відокремленого, універсальність і конкретність, духовність та природність життя. Умови міського суспільного руху, у порівнянні з сільськими, створювали кожному ширші можливості для реалізації права свободи совісті [193, с.120].

З кінця XIX ст. у ліберальній пресі, зокрема, журналі «Вісник Європи» (1866), «Юридичному віснику» (1867), релігійне питання, питання політичної свободи, свободи совісті займало все більш помітне місце. Частіше звучала ідея цінності свободи, як такої, що робить людину власне, людиною. У Московському університеті на чолі з Б.М. Чичеріним (1828-1904) філософом, істориком. організувався навіть гурток професорів-лібералів. Вони відстоювали позицію, що свобода совісті, свобода думки, це жертovníк, на якому незгасно палає властивий людині божественний вогонь, джерело духовної сили, життєвого руху, розумного пристрою, те, що дає людині відчуття нескінченності. Вся гідність людини заснована на волі, на ній ґрунтуються права людської особистості, вільної істоти, достойної поваги. Людина - не засіб для чужих цілей, вона сама абсолютна мета. Вільною людина вступає в суспільство, зберігає свою людську гідність і природжене право на безперешкодний прояв розумних своїх сил. (Зінченко О.В. Б.М. Чичерін). У матеріалів Св. Синоду за 1898 рік зазначалося, що з боку так званої "ліберальної частини суспільства" помічена агітація на користь сектантів

через проголошення свободи совісті та віросповідань. “Ця агітація, - акцентує обер-прокурор, - перейшла в пресу, в якій у 1898 році з'явилося багато статей на підтримку розколу і сект і в засудження наших місій, і тому не дивно, що і сектанти посилено слідкують за літературними течіями на їх користь” [277, с.193].

Відомий історик, популяризатор національної ідеології М. Драгоманов переконливо зауважував, що відстоювання релігійної свободи, свободи совісті, толерантності у ставленні до представників інших конфесій в Україні «...йтиме обіруч із боротьбою за демократичні права, за встановлення політичної свободи, конституційного ладу та розвитку демократії». З тих міркувань, він заохочував і українських протестантів до розуміння, що політична свобода життєво необхідна передусім для них самих [113, с.20-21].

Свідома українська інтелігенція у XIX ст. обговорювала питання формування загальноукраїнської національної концепції, подальший розвиток суспільства, пріоритетні завдання на шляху політичного, економічного, культурного, національного та духовного самовизначення. Релігійний фактор, який в цей період відігравав ще важливе значення у свідомості народу, розглядався науковцями як один із компонентів національної концепції. З того огляду, в поле зору інтелігенції потрапляв протестантизм з його ідеєю популяризації освіти, народної мови, демократичного устрою громад. Для протестантів це було засобом поширення вчення, але так чи інакше, звучали питання національного, культурного, соціального характеру.

Окремим аспектом громадсько-педагогічного впливу на населення стала періодика, яка започатковувалась подібно до періодики Дістервега «Рейнські листки для виховання і навчання» (1827), журнал «Педагогічний щорічник» (1851) в Німеччині та ін. У вітчизняній світській ліберальній пресі почали підніматись питання свободи совісті та віросповідань, звільнення школи від опіки церкви. На цьому фоні могли поширюватись і деякі протестантські видання.

Наприкінці XIX ст. – поч. XX ст. на сторінках вітчизняних протестантських видань („Християнин”, „Друг”, „Примиритель”, „Духовний християнин”, «Євангельський голос»,) все частіше піднімалося питання про необхідність не

лише поширення грамоти, але й забезпечення вищого рівня освіченості – професійних знань, елементів знань про оточуюче середовище, свій народ, рідний край та ін. Діячі у середовищі громад розуміли, що більшість віруючих, як і всього населення загалом, ведуть обмежений спосіб життя. Відсутність освіти позбавляє можливості розширювати власний світогляд, удосконалювати професійні вміння. Людина, яка працює на полі, фабриці чи майстерні, веде дещо однобічний спосіб життя. Звичайно, вона покращує свої професійні вміння, але її світогляд залишається вузьким. Змістовність і різноманітність дають книги, журнали, газети. Протестантські лідери закликали батьків дбати про освіту своїх дітей, як одного з важливих компонентів їх майбутнього успішного життя [57, с.57].

Питанню функціонування і розширення шкіл присвятив свою статтю протестантський проповідник Михайло Суботін. Автор закликає батьків не лише дбати про освіту своїх дітей, але й самим дорослим прагнути до самоосвіти, що ставало можливим завдяки організації українською інтелігенцією народних безкоштовних бібліотек. Загальні тенденції суспільно-культурного процесу в Україні у другій половині XIX ст. зумовили появу творів, адресованих широким верствам населення (особливо побутової тематики), а також творів для більш інтелектуального читацького загалу (як осередку, покликаному очолити рух за національно-духовне визволення). Література (художні, публіцистичні твори, драматургія) виступала інструментом віддзеркалення просвітницького руху, через неї формувалися ідеї консолідації нації. На сторінках протестантської преси розміщувались статті українознавчого характеру, заохочення та спонукання використовувати і популяризувати рідну мову (додаток 7).

Крім художньої, історичної літератури, каталоги для самоосвіти у народних бібліотеках розширювались за рахунок науково-популярних творів з різних галузей знань – педагогічних, сільськогосподарських, природничих, медичних, ветеринарних, економічних і т.д. Книги були написані хорошою, зрозумілою, малоросійською мовою. За прикладом світських діячів, протестантські лідери та дописувачі на сторінках періодики вживали зрозумілу, просту мову, доступний

стиль викладу думок. Такий метод дозволяв звичайній людині легко сприймати навіть складні поняття. На цій особливості акцентував і київський священик С. Потехін у рапорті до митрополита Флавіана (квітень 1904р.). Враховуючи тенденції громадського і духовного життя, священик робив висновок, що популярності цим трактатам надавала саме їх аналітичність і доступність викладу [132, с.11].

Використовуючи періодичні видання, протестанти акцентували на важливості володіння світовими надбаннями в різних галузях наук. У настановах для виховання дітей автори зверталися до класиків педагогіки (А. Коменського, К. Ушинського, М. Пирогова). Через простий, доступний виклад доносилися важливі виховні імперативи. Значна увага приділялася, зокрема, принципу наслідування дітьми вчинків та рис характеру батьків. Тим то збільшується міра відповідальності за поведінку, слова, не лише перед собою та оточуючими, але особливо перед власними дітьми. Батькам не дозволено зверхньо і владно керувати дітьми, а лише через лагідність, повагу до особистості дитини. Майже у кожному виданні існувала рубрика для батьків („Братський вісник” – „Щоденні поради”; „Віра і наука” – „Про виховання”; „Зерна істини” – „В колі сім’ї”) і т.д. [47, с.3].

Окремі статті на сторінках протестантської періодики, що відображали значення жінки у суспільному процесі, засвідчують прогресивність їх поглядів та близькість до європейських. Самі жінки переконували та заохочували інших до активного громадського життя. Необхідність піклуватися про домашні справи, облаштовувати побут для всієї родини справді забирала багато часу та сил жінки-матері. Проте з сторінок журналів зверталися жінки з активною громадською позицією, які ділилися своїм досвідом про власну самоосвіту. Перегляд газет і журналів забиралася не так уже й багато часу, і якщо раціональніше розподілити його, можна отримати бажаний результат. Жінки ставали робітницями, працівниками різних сфер, все більше часу проводили у суспільстві. Вони жили у тому суспільстві і тому часі, що й чоловіки. А отже, жінці необхідно володіти інформацією, вміти аналізувати та висновувати. Знання і майстерність їх передати

є неоціненним внеском у формування особистості її власних та інших дітей. До питання освіченості жінок, як необхідного компоненту виховання дитини звертався видатний педагог-протестант Я. А. Коменський. Визначений ним період материнської школи перепадає на вік до 6-7 років. Жінка здатна і повинна не тільки передати знання та моральні поняття, але й сформувати в дитині розуміння необхідності виявляти громадянську активність у суспільстві, що активно розвивається. Практичне застосування моральних цінностей можливе лише шляхом вільного усвідомлення, вільного вибору кожної особистості. Метою вільного існування є утвердження добра в душі дитини, сприятливого суспільного клімату. Молодь має вміти оперувати набутими знаннями на прагнути досягати нових відкриттів. Батьки, а особливо мати, на початковому етапі мають стати для дитини каталізатором та генератором цієї внутрішньої енергії [133, с.63].

Так само, як і світська преса, релігійна вільніше розвивалась у Західних регіонах, зокрема, в Галичині. У Станіславі (Івано-Франківськ) регулярно (з 1922 року) виходив протестантський часопис «Віра і наука». Тут автори часто зверталися з заохотою до самоосвіти та освіти дітей і жінок. Акцентуючи на таких аспектах, дружина протестантського проповідника Анастасія Жамела у статті „До свята матері” зверталася до жінок, закликаючи їх об'єднувати зусилля у справі самоосвіти та подальшої передачі знань молодому поколінню. У підсилення важливості свого твердження вона звертається до прикладу дружини євангельського пастора Павла Крат. П. Крат був випускником Київського та Львівського університетів, один з лідерів соціал-демократичної партії, пізніше релігійний діяч, в еміграції (Канада) – організатор Українського народного університету імені М. Павлика, відомий літератор і критик. Після його смерті, дружина, доклавши немало зусиль, зайнялась опрацюванням матеріалів про українську стародавню історію, які збирав її чоловік. Впорядкувавши працю, вона видала книжку „Українська старовина”. Втрата близької людини не зупиняє життєвий ритм, навпаки, спонукає до активної суспільної діяльності [134].

Інша публікація присвячена українській письменниці і журналістці Ірені Книш, авторці трьох праць про жіноче життя: „Смолоскип у темряві”, „Жінка вчора і

сьогодні”, „Три ровесниці”. У першому творі відображено життя українського жіноцтва у Галичині. Звучить звернення до авторитету Івана Франка, який не залишається осторонь обговорення питання про місце жінки у суспільному, культурному та навіть політичному процесі. В особі Наталі Кобринської звучить заклик до жіноцтва, як впливової частини суспільства, активно включатися у громадське життя. Ідеї емансипації, котрі поширювалися в Європі, стали актуальними для української жінки і на сторінках протестантських видань. Для жінки відводилось важливе поле діяльності, незалежно від чоловіка. Починати можна з невеликого: дому, громади, допомагаючи зростати молодому поколінню, яке свого часу зробить великий крок уперед. Звичайно, не кожна жінка стане вагомою історичною постаттю, але кожна може докласти своєї праці до формування такої особистості [105, с.14].

Питання культури спілкування, етики, поведінки, формування естетичного смаку, медичної грамотності також знаходили своє місце на сторінках протестантської періодики. Лідери громад наголошували, що кожна людина має бути зразком не лише у виконанні духовних настанов, але й у звичайній, побутовій сфері. Часопис „Віра і Наука”, який виходив у Західній Україні 1928-1939 рр. мав спеціальну рубрику „щоденні поради”. Вона була присвячена формуванню естетичних смаків, відчуттю прекрасного, адже світ створений бездоганно, і той, то помічає це, сам стає кращим. З манер поведінки, способу ведення розмови, зовнішнього вигляду можна судити про вихованість людини. Розмова повинна бути чіткою, зрозумілою, не містити зайвих слів і не займати довго часу та уваги слухача. Вихована людина повинна контролювати свої рухи, щоб вони були природними, простими, нерізкими. У спілкуванні слід приділяти більше часу для того щоб вислухати співрозмовника, а не навпаки. Ознакою хорошого виховання людини є її дисциплінованість, пунктуальність. Вона ніколи не зловживатиме часом іншої людини. Кожна людська особистість має внутрішнє тягу до всього прекрасного, витонченого, захоплюється його красою. Краса, притягуючи душу, викликає в ній дивне приємне хвилювання, яке неможливо з'ясувати, навіть до кінця зрозуміти.

Питання естетичного розвитку дитини знаходило особливі відображення на сторінках протестантської періодики. До даної проблеми звертається дописувач журналу „Слово Істини”. Автор акцентує, що виховання почуття прекрасного необхідно розпочинати з раннього дитячого віку. Слід звертати увагу дитини на оточуючу красу природи, людей, всіх речей. Батькам мають пам’ятати, що естетичний розвиток невідривний від етичного. Духовна краса неодмінно виявляє себе у сфері людських відносин і почуттів. Прекрасне в людині оцінюється здатністю любити і поважати людей, бути доброзичливими, щирими, непримиренними до поганого, змагатися за добре, світле [134].

У журналі «Баптист України» 1926 р. №4 містилися рекомендації для профілактики різних захворювань, тобто – свіже повітря, достатня кількість води, чистота у житлових та робочих приміщеннях. Протестантські лідери, провідуючи прихожан, звертали увагу на належні умови проживання дітей, зокрема, можливості їх навчання. У 5 номері журналу висвітлювались деякі медичні питання, рекомендації відомих київських медиків: хірурга Ю. Шимановського, фізіолога Н. Хржонцевського, засновника вітчизняної експериментальної гігієни В. Субботіна.

Символічного, освітньо-культурного значення мали титулки журналів. Дизайн обкладинки журналу «Баптист України» широко використовував рослинно-геометричні орнаменти. Починаючи з 1927 р. його постійна рубрика «Українське слово» прикрашалася стилізованим українським орнаментом з соняшниками. У рубриці «Години дозвілля» друкувалися вікторини та інтелектуальні завдання на різну тематику. Титульна сторінка часопису „Віра і наука” досить виразна, тому варто зупинитися на ній детальніше. Вгорі з одного боку зображений символ української культури - церковна дзвіниця. З іншого боку - невелика будівля з написом „Рідна школа” – символ просвітництва та інтелектуального розвитку. Посередині зображення хреста – символу християнства. Далі у два ряди містилися портрети українських духовних провідників: Кирила та Мефодія; Св. Володимира; Ф.Скорини; Г. Сковороди; П. Куліша; Т. Шевченка; М. Костомарова; М. Драгоманова – представників

інтелігенції, які вболівали, мріяли бачити Україну освіченою, духовно багатою, повноцінною європейською державою [47].

Поширенню більш академічних та енциклопедичних знань у популярній формі присвячував свої сторінки щоквартальний журнал „Благовісник” (1920-1928). Крім статей наукового характеру, друкувалися задачі, ребуси, шаради, інтелектуальні завдання. Можливості мати спеціальні видання, присвячені окремим віковим аудиторіям, аби висвітленню проблем різного характеру були дуже обмежені як через контроль влади, так і через недостатність фінансування. Ця обставина сприяла тому, що практично вся протестантська періодика була призначена для сімейного читання. На сторінках розміщувались рубрики загально-пізнавального характеру, висвітлення головних новин, поради для батьків, дитячі сторінки з оповіданнями та віршами, рецепти домашньої випічки, і т.д. Своєрідні „сімейні читання” свіжої періодики створювали особливу домашню атмосферу та відчуття близькості у родинні стосунки.

Про немаловажність для суспільства протестантських видань свідчить звіт обер-прокурора Св. Синоду „пропаганда штунди, що керується її лідерами та інтелігентними послідовниками при посередництві видань, в яких інтелігентні автори, не обмежуючись сферою віри, звертають увагу народу на питання громадського, соціального, культурно-освітнього та побутового порядку в дусі соціалізму” [60, с.121-122].

Освітньо-виховні питання, зокрема, і популяризація української мови (додаток 7), не тільки знаходили поважні місця на сторінках протестантської періодики, а й рекламувалися інші видання, як суспільного, так і релігійного характеру. Головна вимога – вони повинні вміщувати корисну інформацію та бути написаними українською мовою. Так, наприклад, уже згаданий нами часопис „Віра і наука” заохочував своїх читачів виписувати журнал „На варті” – україномовний журнал православної думки, як такий, що правдиво освітлює все церковне життя. Також звучать поради звертатися до часопису „Українське пасічництво” та газети „Сільський світ”, звідки можна дізнатися багато корисного та потрібного для щоденного життя [47, с.16].

Очевидно, що протестанти цікавились і популяризували різного роду знання, практичне їх застосування у щоденному житті для полегшення і вдосконалення побутових справ, а не лише релігійні догми. Ініціативи громадсько-педагогічної діяльності через протестантську періодику сприяли поширенню різного характеру знань, знайомству слухачів з прогресивними ідеями свого часу, підвищували «культурно-освітній» рівень як регіонів, так і в Україні загалом.

Незважаючи на зазначені вище видання друкованої протестантської літератури було недостатньо для потреб віруючих. А тому поширювались практика переписування доступних джерел, передача іншим громадам, обмін переписаними матеріалами. Це могли бути частини Св. Письма, а також пісні, вірші, дитячі оповідання, повісті християнського змісту зарубіжних та вітчизняних авторів.

Для всебічної активності протестантських громад найбільш сприятливим полем стало робітниче середовище. Швидке зростання промисловості протягом 1906-1916 рр. привело до бурхливого збільшення міського населення, утворення багатьох залізничних містечок. Тут відчувалася необхідність в освіті, задоволенні духовних та релігійних потреб, а також у вирішенні різних соціальних питань. Протестанти нерідко влаштовували зібрання молоді та дорослих в людних місцях, відповідно до свят або недільних днів. Звучали приємні хорові пісні, зокрема, і народні, здебільшого українською мовою під супровід музики, виголошувалися прості, доступні настанови морального, духовного та практичного характеру. В матеріалах Київської єпархії в 1908 році констатувалося, що більшість робітників Києва так чи інакше побували на протестантських зборах, або протестантських громадських заходах, а отже, не позірно, а суттєво знайомились із штундизмом [70].

У більшості джерел, що стосуються історії протестантизму, не акцентується на національній приналежності віруючих. З цієї причини особливу цінність для нас має звіт київського генерал-губернатора за 1910 рік, в якому подано у загальних рисах національний склад громад протестантських конфесій у всіх губерніях Правобережної України. Важливим є той факт, що дані ґрунтувалися на основі

аналізу звіту чиновника його канцелярії, спеціально відрядженого у повіти для вивчення національної приналежності членів протестантських громад. У звіті зазначається, що протестанти Київської і Подільської губернії представлені майже виключно “корінними малоросами”. На Волині більшість протестантських громад складала німці.

Питання соціального, культурно-просвітницького, громадського, духовного життя сприймалися загально важливими, актуальними для всіх людей, незалежно від їх національності, релігійності, соціального статусу, тоді як питання віри вирішувалось більше на особистому рівні. У 1900 р. зацікавлення протестантів матеріальними та соціальними аспектами життя засвідчувалось навіть через звітність обер-прокурора Св. Синоду: “штундист в Євангелії шукає виправдання своїх соціальних і суспільно-економічних сподівань. Він дивиться на Євангеліє, як на кодекс правил соціального і суспільно-економічного життя. У тому ж звіті підкреслювалось, що для штундистів важливими є питання соціальні: «Штундисти, котрі неохоче вступають у бесіди з питань віри, готові із задоволенням, скільки завгодно, говорити з питань нерівності багатства і статків, рівного розподілу майна, перерозподілу землі та ін.» [173, с.265].

Проблеми щоденного укладу життя, покращення умов праці та інші соціальні аспекти, обговорюванні протестантами, приваблювали представників інших соціальних груп. Маючи внутрішню потребу виразити свій протест проти існуючого політичного та релігійного порядку, частина українців знаходила ті риси, що їм імпонували у протестантизмі. Думки протестантів та їх духівників (пасторів) про цінність особистості, її право на вільне вираження власної думки, демократизм, гуманізм та толерантність по відношенню до оточуючих знаходили позитивний відгук серед українського населення, притягували його спочатку до загальних, соціальних бесід.

Суттєвий імпульс вітчизняному протестантизмові надала соціальна революція. Зміщення нею старої системи цінностей (цар, імперія, офіційна церква) розширяло світоглядні вісі, сприяло осмисленню засад протестантизму. Визнання пріоритету загальногромадянських свобод, і зокрема – свободи

сумління, захоплення ідеями соціальної рівності і демократизму спричиняли кризу колишньої офіційної церковності. Не встигаючи дати відгук на соціальні виклики революціонізованого суспільства, православна церква вгрузала у внутрішній розкол та не була спроможною протидіяти альтернативним релігійним ідеям. «Селянина піп не задовольняє, він у ньому бачить прибічника своїх класових ворогів, але від релігії поки ще не кожен селянин зважується відмовитися» - зазначали атеїсти, спостерігаючи суспільно-політичну ситуацію [173, с.90].

Громадсько-суспільна діяльність протестантів залишила помітний слід і у природничо-екологічній сфері. У 1874 році родина Фальц-Фейнів заклала зоологічний сад. Спочатку він призначався для 11-річного Фрідріха, який переймався збереженням диких тварин. У саду були зведені великі вольєри для підопічних юнака. Господарство поповнювалось новими видами рослин і тварин і у 1887 році перетворилось на ботанічний парк «Асканія-Нова». А в 1898 році вже будучи землевласником, Фрідріх Фальц-Фейн за особистою ініціативою першим у світі вилучив з господарського використання ділянку своїх угідь, яка стала праядром теперішнього найбільшого в Європі (11054 га) заповідного типчаково-ковилового степу. Історія заповідання його території нараховує близько 110 років. До слова, у цьому заповіднику розпочинали свою наукову діяльність багато вчених, зокрема, Г. Медведєв, І. Лопатін.

Сучасний заповідний степ складається з трьох масивів: Північний, Південний, Великий Чапельський під, а також з перелогів, де вивчаються процеси відновлення природної рослинності. У заповіднику діє зоопарк, де зібрані птахи та тварини майже з усіх країн світу, а також мальовничий ботанічний сад з величезною кількістю штучних ставків, де представлені дерева та кущі усіх кліматичних зон Землі.

У протестантські доктрині знаходились положення, які імпонували власне національній психології українців. Йдеться про такі поняття, як працьовитість, наполегливість, ставлення і досягання цілей, особиста відповідальність за свою долю, прагнення до покращення власного добробуту. Всі ці фактори,

проголошувані протестантським вченням, виявилися дуже близькими ментальності простого українця, особливо пов'язаного зі сферою нових, тоді вже капіталістичних відносин. Життя для людини завжди виступає проблемою знаходження себе справжньої, постає у формі питання. Цілі життя пов'язуються з проблемою морального відношення до себе самого та оточуючих. Бути людиною значить бути особистістю, бути духовно вільною, зростати у своїй свідомості, бути творцем. У повідомленні до міністра юстиції від 3 червня 1916 року вказується, що євангельський рух є "...ширшим простором, який відкриває своїм прихильникам можливість для прояву своїх індивідуальних поглядів" [95, с.15].

Попри обмежені громадсько-суспільні можливості у протестантів зберігався простір для прояву ініціативи у внутрішньому житті. Вони самі вирішували фінансові, господарські, благодійні справи громади, приймали та виключали її членів, обирали пресвітерів та інших службових осіб.

Використання співу та музичних творів приваблювало слухачів і на служіння. Виконання релігійних пісень під чудову музику справляло значний емоційний вплив на всіх присутніх, серед яких були не лише протестанти. Звіт про стан Київської єпархії за 1907 рік оперував цифрами про відвідування релігійних заходів. Майже 75% опитаних зізналися, що були присутніми на євангельських зібраннях. Здебільшого приваблювали уважно підібрані зали, гарний спів хору і жива проповідь ораторів. Учасники зібрань, серед яких було достатньо випадкових слухачів, асоціювали заходи протестантів з увагою до кожного, з справжньою, щирою релігійністю. Урочисті зібрання відбувалися на великі християнські свята - Різдво, Пасха, Трійця. Хоровому співу, як і музичним інструментами протестанти відводили важливу роль, розуміючи значення музики у духовному житті кожної людини. Колективний спів сприяв кращому згуртуванню громади, формував у людей відчуття причетності до чогось високого, досконалого, прекрасного. Крім цього, він справляв суттєвий емоційний вплив і на іншовірних слухачів. За висновками місіонера М. Белогорського, "...співи євангелістів справляють на присутніх сильний вплив не лише змістом

самих пісень, але й красою, простотою й доступністю мелодій при виконанні” [309, с.208].

Загальні співи євангельських пісень у близьких і знайомих народних наспівах, проста душевна проповідь про виправлення життя легко сприймалися слухачами. Пропагування всього народного, українського було частиною вчення протестантів. Використання музики та хорового співу спонукало самих учасників вдосконалювати свої вміння, що в підсумку підвищувало професійну майстерність виконавців. Керівником хору Київської протестантської громади на початку ХХ ст. була Н. Н. Березовська, яка закінчила музичне училище і консерваторію. Щиро, змістовно, легко, радісно впроваджувала вона особисту любов до мистецтва, музики, пісні впродовж майже 20-ти років своїм учням, віруючим і всі бажаючим [13, с.46].

Соціально значущими фактором у протестантських громадах являлось питання майнового характеру. Доктрина про невживання алкоголю та ведення стриманого, морально-здорового способу життя сприяла економії коштів, використання їх на реальні потреби. Це зумовлювало і стабільний розвиток господарства, а відтак і підвищення власного добробуту. Один з православних священників у 1913 році зауважував, що при порівнянні рівня життя протестантів і православних, то життя перших виявиться багатшим, а тому, більш привабливим [40, с.230]. Ведення протестантами тверезого, морально і фізичного способу життя, а також піклування про добробут своїх родин могло бути прикладом і каталізатором позитивних зрушень у житті оточуючих. Взаємодопомога, матеріальна і моральна підтримка поміж членами громади підсилювалась практичними рекомендаціями керівництва щодо кращої організації цієї діяльності. Одним із шляхів розглядалась злагоджена колективна праця. Одна чи декілька громад набували у спільну власність майстерню, невеличку фабрику чи землю для виробництва і подальшого розподілення результатів праці. Наслідком мала стати загальна зайнятість, можливість отримати посилене робоче місце членам з фізичними чи навіть розумовими недоліками, поліпшення економічної ситуації в сім'ях та громадах.

У громадсько-педагогічній діяльності протестантів велика увага приділялася роботі серед місцевого населення, дітей і молоді. Влаштовувалися спеціальні дитячі зібрання. Для духовно-морального формування дітей з родин віруючих і зацікавлених організовувались недільні школи та юнацькі гуртки. Функціонування бібліотек, оркестрів (струнних і духових), хорів, гуртків рукоділля та художньої творчості при громадах також позитивно впливали на відвідувачів, формувало інтереси, заохочувало до подальших зустрічей. У Дніпропетровську при громаді існував гурток для дітей та молоді, який складався з семи секцій різного змісту діяльності. Позитивним, серед іншого, було те, що діти-учасники гуртків у процесі певної діяльності мали можливість розкривати та розвивати творчі здібності, товариські взаємини, вміння спілкування, ініціативність, організаторські якості. У процесі різноманітної діяльності відбувалась самореалізація, самоствердження особистості, а також засвоєння правил міжособистісних стосунків. Особливо активною і творчою була молодь, яка відвідувала літературні та хорові секції при протестантських громадах. Зокрема, у Дніпропетровській протестантській громаді хор під керівництвом одного з лідерів общини Петра Цимбала вивчав ноти за італійською системою, мав у своєму репертуарі мелодекламації, невеличкі п'єси, з якими відвідував навколишні села. Двічі на тиждень організовувались літературно-художні гуртки, де звучали хорові співи, декламації, художнє читання, діалоги, музика. Такі заходи відповідали інтересам молоді і водночас сприяли духовному збагаченню особистості, а тому користувались попитом. Політичний активіст Вельмін підкреслював особливу значимість художньо-музичної роботи протестантів Дніпропетровська, акцентуючи, що вони за масовістю відвідування не поступалися десяткам чудових бібліотек та клубів великого міста. Ще більш важливими були гуртки в глухих містечках та селах, де протестантські оркестри та хор – єдині [44, с.63].

Передбачливо ставилися протестанти до формування естетичних смаків. Особлива увага зверталась на естетику, затишок, чистоту приміщень, де облаштовувались зустрічі. Молодь та діти власноруч виготовляли оздоблення,

прикраси до певних свят та інших подій. Про уважне ставлення до комфорту та зручності слухачів, а також вияв поваги до них свідчать спеціальні рекомендації, які для зручності підготував один з протестантів-активістів Г. Вінс. Йшлося про урізноманітнення діяльності, про те, щоб намагатися зацікавити слухачів, щоб не стомлювати публіку молитвами, не затягувати зборів і шанувати побажання і потреби відвідувачів [13, с.12-13].

Творчий ансамбль музикантів та хористів, організований протестантами у с. Грицівка на Полтавщині, користувався популярністю серед навколишніх сіл. Учасники колективу проводили концерти, виконуючи класичні та духовні твори, мелодекламації літературною українською мовою. Їх діяльність згуртовувала навколо себе молодь. Особливо активні були громади у селах Струньків та Дяківці Гайсинського повіту Подільської губернії У питанні роботи з молоддю і дітьми надавалась велике значення формуванню морально-духовних якостей, як основоположних у розвитку людської особистості. Адже моральність, духовність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на формуванні загальнокорисних якостей. [48, с.83].

Ідея сім'ї, як найкращого виховного середовища знаходила місце у громадсько-суспільній діяльності протестантських громад. Опираючись на твердження, що все, чого вчать у школі, не має заперечуватись вдома (це положення обґрунтував ще у XVII ст. Ф. Ратке), протестанти намагались забезпечити цілісність та послідовність у процесі навчання і виховання дітей. Вони започатковували спеціальні курси для молодих батьків та сімейних пар з метою поглиблення знань щодо правильного впливу, керуючись біблійними цінностями. Вчителі, спілкуючись з дітьми помимо навчального процесу, у громаді, долали формальні стосунки зі своїми вихованцями і будували дружні. Такий вид діяльності значно розширював функції вчителя у виховних діях. Громада, як виховне середовище, дозволяла максимально раціональне використання вільного часу дитини, залучення її до соціально значущих видів діяльності. Для активної участі дитини у житті громади передбачалися дві основні функції педагогічного процесу:

початкова, направлена на задоволення інтересу дитини до визначеного виду діяльності; основна, в результаті якої дитина формується як особистість [161].

В 30-х роках ХХ ст. протестанти організовували читальні, де відвідувачі мали змогу ознайомитися не лише з релігійною літературою, а й художньою, науковою, публіцистичною. Користувались інтересом молоді драматичні гуртки, колективне прочитання та огляд книг у формі диспутів тощо. У бібліотеці при громаді м. Дніпропетровська, якою керував Василь Белаш, була представлена окрім релігійно-моральна літератури, ще й твори світової класики, історична романтика, журнали видань 60-70 років ХІХ ст. у 1928 році, після заборони офіційної діяльності цієї бібліотеки, вона продовжувала функціонувати на квартирі В. Белаша. Подібні читальні на приватних квартирах у різних частинах міста влаштували київські протестанти [202, с.132].

Досить уважно ставились громади до організації медичної допомоги родинам, матерям по догляду за дітьми. На початку ХХ ст. У Києві активно діяли декілька фельдшериць-проповідниць. Поряд з наданням медичної допомоги вони власним прикладом демонстрували принципи милосердя, піклування про ближнього, турботливе ставлення до оточуючих, що є складовою як загально людських моральних, так і духовних цінностей. Протестантами також влаштовувалися дешеві, або навіть безкоштовні їдальні, швейні майстерні для бідних жінок, утримувались дитячі буднки (додаток 8) тощо [290, с.332]. У своїй діяльності протестанти використовували нові, відомі їм технічні знахідки, різноманітні винаходи, наприклад, поширення грамофонних плівок з релігійними піснями. Протестанти активно цікавилися життям суспільства, були досить обізнаними у нових економічних і технічних можливостях. Вони самі вкладали кошти у просвітницьку та благодійну діяльність і були готові допомагати, вивчати оточення, економічні умови і можливості регіону, дати пораду чи навчити застосовувати уміння особам, які чимось зацікавлювались.

Ці суспільно-просвітницькі процеси спонукали до активнішої діяльності і протестантів, зокрема, у видавничій діяльності. Протестантські видання, що поширювались в Україні вкінці ХІХ на початку ХХ ст., вирізнялись простотою та

доступністю матеріалу і забезпечували популярність серед різних прошарків населення. Православний місіонер М. Белогорський, аналізуючи процес поширення протестантизму на Київщині, писав у 1907 році, що православне населення, регулярно читаючи ці видання, навіть не підозрювали, що прилучається до ворожих православній церкві журналів. А дізнавшись про їх приналежність, розлучалося з ними з певним жалем, нарікаючи, що в православ'ї немає подібних видань, доступних для людей без богословської освіти [20, с.22]. Поширювана література було спрямована до широкого кола читачів, які мали початкову освіту, таким чином досягаючи найнижчих прошарків суспільства.

Поширення літератури, видрукованої рідними мовами, зокрема, українською, позитивно впливало на формування національної свідомості віруючих. В Одесі у 1910-1911 років виходить часопис “Баптист”, а у 1913-1914 журнал “Слово істини”.

Важливого значення протестанти надавали вихованню своїх членів, виробленню та зміцненню в них християнських рис милосердя, товарищкості, взаємодопомоги. З цією метою членів громади заохочували до підтримки благодійних акцій, виявленню турботи про інших людей. Протестантами були створені благодійницькі фонди, куди перераховувались кошти на дитячі притулки, утримання вдів, сиріт. Протестанти Київської губернії внесли на дитячі притулки і у фонд допомоги голодуючим лише в 1907-1908 роках 41 руб. 29 коп., а молодіжний гурток Київської громади зібрав 100 руб. на допомогу бідним.

Одним із аспектів виховної роботи було розширення мережі медико-профілактичних та лікувальних закладів. В 1910 році на Київському з'їзді протестантами було прийнято рішення про початок будівництва великого дитячого санаторію. Програма передбачала турботу не лише про дітей протестантів, що було додатковим аргументом для залучення до матеріальної підтримки всіх громад. Тоді було виділено для його будівництва, а також для школи в Росії 15.000 рублів [144, с.218].

Не викликає сумніву, що ефективність виховання прямо залежить від системи використання методів та прийомів. Коли йдеться про молодь, то найкращим з них

є позитивний приклад батьків та сприятливий емоційно-психологічний клімат в сім'ї. За висновками дослідників протестантства початку ХХ ст., у сім'ях віруючих виховний процес здійснювався без застосування радикальних засобів. “Штундисти намагаються діяти на дітей словами і переконаннями, впливом на розумову і моральну сторону їх життя і взагалі живим прикладом справжнього християнина, людини люблячої; тому вони майже ніколи не карають своїх дітей” [237, с.88]. Такий підхід до виховання приносив свої результати: з самого раннього дитинства дитина бачила перед собою людські стосунки і звикала у своєму ближньому поважати людину. Позитивна атмосфера сімейного виховання підсилювалась роллю і позицією жінки як в родині, так і у громаді. В українській виховній традиції особа жінки-матері завжди знаходила поважне місце. Дослідники української культури підкреслюють, що становище української жінки було високе і шановане. М. Грушевський акцентував, що негативне ставлення до жінки, поширене в Московії ще з часів Івана Грозного (що, до речі гальмувало розвиток освіти і виховання), зовсім, на щастя, не прижилось на українському ґрунті [86, с.38]. Взаємодопомога протестів не обмежувалася лише своєю громадою, а поширювались навіть за межі країни. Допомогали у цьому публікації у періодичних видання про місця та потреби віруючих. Також друкувались імена особливо активних благодійників. Зокрема, лише у березні-квітні 1907 року повідомлялось, що віруючі з Київської губернії Метелиця та Терлига передали для голодуючих разом 11 рублів. На ці ж потреби Велико-Половецька громада виділила 4 руб., а три громади Таращівського повіту 13 руб.50 коп. У жовтні того ж року Богуславська громада з Київщини перерахувала у фонд голодуючих 12руб., 19 коп. У квітні 1908 року віруючий Змій з тієї ж губернії передав на притулок на станції Райвола у Фінляндії 60 коп. 203.

Моральні цінності, притаманні більшості протестантів, особливо молоді, породжували неоднозначну оцінку їх роботи з боку російської адміністрації. З одного боку, представники останньої не могли не бачити позитивного впливу сектантів на підростаюче покоління, а з іншого – усвідомлювали, що він сприяє привабливості протестантських конфесій та подальшому їх поширенню серед

населення. Характер цієї оцінки простежувався у листі прем'єр-міністра Столипіна до обер-прокурора Св. Синоду Лукянова від 14 квітня 1910 року. Торкаючись громадсько-педагогічної діяльності протестантських громад він писав: "... Недільні школи сектантів, як і молодіжні гуртки, безумовно мають благотворний вплив як джерело первісних знань віри та духовно-морального виховання серед дітей, позбавлених домашнього нагляду і релігійного керівництва з боку батьків... Разом з тим, ці юнацькі організації, вочевидь, звеличують значення сектантства, виявляючи особливе піклування про підростаюче покоління і примушуючи багатьох батьків, які залишаються в лоні православної церкви, схилитися до відвідування їхніми дітьми сектантських молодіжних гуртків" [144, с.205]. На думку прем'єра, православним священикам слід протидіяти цьому явищу.

Цілеспрямована виховна робота у протестантських громадах мала певну результативність. Кожний член брав посильну участь у суспільно-корисній праці, з допомогою Біблії та особистим прикладом заохочував до позитивних змін інших. Восени 1906 року на хвилі „ліберального” ставлення держави до протестантів, військовою владою було дано дозвіл членам “Євангельського товариства для релігійного та морального напучення протестантів” відвідувати в'язниці військового відомства. Таке довіря пояснювалось не лише відсутністю претензій щодо громадянської, політичної чи релігійної неблагонадійності громади, а й оцінкою позитивного досвіду в царині морального виховання серед молоді і дорослого населення. Подібну роботу у в'язницях та дисциплінарних батальйонах у 1902 році здійснювали протестанти м. Чигирин Київської губернії.

Особливо активно громадська діяльність протестантів проявилась у роки Першої світової війни. Протестантами облаштовувалися дитячі притулки та садочки для дітей-сиріт, а також для дітей, батьки яких не могли з певних причин самотійно дбати про їх виховання та навчання. Був утворений фонд “Милосердний самарянин”, котрий збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими. На сторінках протестантських періодичних видань регулярно друкувалася інформація про їхню допомогу фронту. Зокрема, в одному

з номерів журналу “Гість” за 1914 рік повідомлялося про пожертву Соболевською громадою Київської губернії для поранених воїнів 41 пару білизни. Суємецько-Хмелівська громада Волинської губернії в той же час надіслала до фонду “Милосердний самарянин” 29 руб., 63 коп. При цьому керівник громади І. Ковальчук просив вибачення за невеликий розмір внеску, оскільки громада була невелика і незаможна [255, с.106].

Щодо громадської діяльності пресвітер Київської громади Г. Лебсак писав: “Одразу ж після оголошення війни Німеччиною та Австрією київські протестанти брали участь у пожертвувань білизни для поранених і досі займаються безкоштовним пошиттям білизни для Червоного Хреста. З міста Києва і губернії знаходяться на театрі воєнних дій близько 25-30 братів. Деякі з них потрапили до санітарних загонів, деякі до телеграф них частин, а решта... бере участь у боях”. Русанівська протестантська громада Уманського повіту Київської губернії у 1915 році перерахувала Червоному Хресту 22 руб.

Особливістю протестантських течій, що вплинула на устрій громад, стала ідея про нерозривність повсякденного життя віруючих зі справою релігійного служіння. Вона зумовлювала активність у всіх сферах діяльності громади, й, насамперед, у просвітницькій справі. Остання реалізувалась у освітній та видавничій діяльності. На початку XX ст. відбулись якісні зміни, що сприяли появі протестантської літератури, видрукованої в Україні та створенні умов для здобуття елементарної освіти не лише членами протестантських громад, а й іншими людьми.

Раціоналізм, притаманний протестантським течіям, обумовлював актуальність підвищення віруючими свого освітнього рівня. Однією з тенденцій протестантів було їх національне самовизначення. У Києві 1-8 жовтня 1917 року відбувся перший Всеукраїнський зїзд євангельських християн, метою якого було створення національного союзу.

За даними НКВС, протягом 1912–1924 рр. чисельність послідовників протестантських церков виросла у 6 разів – від 24 544 чол. до 148 013 чол. Найбільш чисельними посеред пізніх протестантів в Україні були євангельські

християни. На 1 січня 1924 р. їхня чисельність сягнула 63 271 чол., які були об'єднані у 659 громад. Їм поступалися українські баптисти: 33 962 чол., 505 громад. Проте сприймати показники цієї статистики слід обережно. Як відомо, поділ між спорідненими течіями євангельських християн та християн-баптистів на той час був доволі умовним. Нову течію християн євангельської віри репрезентували 773 члени, об'єднані у 25 громад. В Україні діяло також 105 громад адвентистів сьомого дня, до яких входило 4 133 чол. За неповними даними, у 1925 р. в Україні налічувалося 635 пізньопротестантських громад загальною кількістю віруючих 38868 чол., за підрахунками самих протестантів, їхня кількість була набагато більшою [140].

Висновки до II розділу

Національно-освітня політика урядів в Україні впливала на започаткування і діяльність просвітництва протестантських громад. у середині XIX ст., завдяки лібералізації уряду до освіти, набирало активності освітнє сподвижництво у середовищі громад. Також зміцнювались ідеї національно-орієнтованої духовності, збереження рідної мови, а відповідно, і поширення елементарних знань і професій як серед членів громад, так для оточуючого населення.

У досліджуваний період інтенсивно відбувався процес формування інфраструктури української культури, об'єднання духовних зусиль національної еліти східно-і західноукраїнських земель, зростання національної та політичної свідомості українського народу. Діяльність протестантів у справі об'єднання регіонів через поширення періодики, організацію Всеукраїнського союзу євангельських церков сприяла загальній ідеї консолідації українського суспільства. Їх співпраця з європейськими і американськими громадами допомагала ефективнішій організації громадсько-педагогічної діяльності в Україні завдяки фінансуванню та передачі і засвоєння досвіду.

Таким чином, громадсько-педагогічна діяльність протестантів протягом другої половини XIX – поч. XX ст. полягала у діяльності освітніх закладів не лише для

власних потреб, але й для населення. З цією метою навчальні програми нерідко відходили від суворо релігійного спрямування все більше набуваючи світського, загальноосвітнього характеру.

Використання у богослужіннях рідної, української мови впливало на формування національних та патріотичних поглядів. Питання видань релігійної літератури українською мовою також стояли на ряду важливих у діяльності протестантів. Їх ініціативи перекладу та друку як релігійної, так і світської літератури знаходили схвальну оцінку у відомих діячів суспільно-громадського руху (М. Драгоманова, М. Грушевського).

Представники південноукраїнських протестантських громад брали участь у розбудові Всеукраїнського союзу об'єднань шляхом організації регіональних та всеукраїнських з'їздів. На них протестанти спільно працювали над вирішенням важливих для місцевих громад питань не лише організаційно-релігійної діяльності: влаштування регентських та біблійних курсів, обміну проповідниками, організації нових громад, а й вивчали можливість запровадження ідей загальної освіти, професійних знань, педагогічної допомоги віруючим батькам, молоді, населенню.

В період II пол. XIX – 30-ті рр. XX ст. активізувався культуротворчий потенціал українського народу шляхом творення духовних цінностей (літератури, мови, мистецтва, науки, освіти тощо), збереження та поширення духовної спадщини (культурно-освітніх товариств, бібліотек, музейної справи, меценатства). У цьому контексті громадсько-педагогічна діяльність протестантів в регіонах України була складником і внеском до діяльності української інтелігенції з поширення знань, відкриття народних бібліотек, театральних студій. Протестантство відчувало приналежність до землі, до територій, до краю і виховувало молодь у відданості збереженню оточуючого середовища, людського потенціалу.

У 17-ті роки XX ст., коли процеси демократизації охопили всі сфери життя, зокрема, і релігійну, протестантські громади стали легальними осередками не лише духовності, алей національно-освітнього відродження.

У середині 30-х років XX ст. діяльність громад, потрапивши під репресії, переходить у нелегальний стан. Відповідно, у джерельній базі маємо окремі факти про освітньо-виховну роботу громад лише у Західних регіонах України.

Загалом діячі протестантських громад враховували прогресивність розвитку людини, що виявлялося у прагненні підвищення якості рівня життя, у зростанні релігійної свободи особистості, відповідно, сприяли ціннісному визначенні змісту, організації педагогічної діяльності, залученню до освіти і виховання не лише віруючих, а й населення оточуючих територій.

Розділ III

Релігійні громади протестантського спрямування в контексті європейської культурно-освітньої інтеграції України

3.1. Педагогічні ідеї протестантських громад в контексті сучасного суспільного процесу України.

Формування громадянського суспільства, дотримання умови його консолідації неможливе без всестороннього українського контенту: участі різних представництв, громадських товариств, інтелігенції, гілок політичної культури, педагогічної громадськості, окремих осіб, зацікавлених у суспільній трансформації, духовних відомств у цьому процесі. Демократичні перетворення у сучасному українському суспільстві, орієнтація на європейські загально людські цінності актуалізують питання щодо участі і релігійних громад, зокрема, протестанських, у суспільному, громадсько-педагогічному, духовно-культурному житті країни. Традиційним поступальним змінам перешкоджають зовнішні впливи, інформаційні конфлікти. Активізація та реагування їх на сучасні політичні, економічні, культурні, освітні і соціальні виклики громадянського суспільства, участь у стимулюванні молоді та інших членів до інтелектуального зростання, патріотизму, моральності є показником оновлення, сприйняття і усвідомлення себе частиною розбудови демократичної європейсько-орієнтованої держави.

Відзначення в Україні 500-річчя Реформації на державному рівні свідчить про визнання вагомого внеску ідеології і культури реформаційного руху у розвиток історії культурної, соціальної, релігійної сфери України. Підписаний Президентом України Указ „Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації”, серед іншого передбачає проведення тематичних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, інших наукових та просвітницьких заходів, проведення у навчальних закладах тематичних заходів з висвітлення історії Реформації. Під час підписання

Президент наголосив, що таким чином влада демонструє підтримку протестантських релігійних організацій.

Згідно інформаційного звіту Мінкультури “Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2016 року (Форма №1)” на початок 2016 року діяло 10348 протестантських організацій, що складає 29,9% всієї релігійної мережі християнського напрямку. Пріоритетними сферами діяльності громад залишається соціально-громадська: літні табори для дітей, молоді, молодих сімей, організація дитячих будинків сімейного типу, центрів фізіологічної та психологічної реабілітації, волонтерська допомога у госпіталях, хоспісах, дитячих будинках, будинках для літніх людей.

Комітет ВР України з питань науки і освіти розробив проект закону, згідно з яким релігійні організації мали б право засновувати навчальні заклади державного стандарту освіти різних форм і рівнів акредитації. Хоча законопроект понині знаходиться у стані обговорення. Вагомим аргументом є те, що згідно з Конституцією України, віруючі батьки мають право на виховання дітей відповідно до своїх релігійних переконань. І все ж потребує належного обґрунтування, широкої участі науковців, освітян, молодіжних товариств в обговоренні та стимуляції дослідження проблеми.

Вченими, державними діячами визнано, що нинішній успіх, економічні, наукові, політичні та державницькі здобутки Європи, США та ряду інших розвинених країн світу – досягнуті великою мірою завдяки Реформації. Епоха Відродження та Реформації дала початок процесам, які змінили світ, вона стала початком періоду, названими істориками Новим часом.

За роки незалежності України значного розширення набула сфера духовно-просвітницької роботи протестантських організацій. Одна із них - Міжнародна асоціація християнських шкіл (МАХШ) у 2014 році відзначила 20-річчя роботи в Києві свого регіонального представництва — Центру просвітницьких програм (ЦПП). Завдяки діяльності ЦПП МАХШ зараз в Україні діє близько 80 осередків. Маючи у своєму розпорядженні фахівців - педагогів, психологів, соціальних педагогів, а також освітньо-виховні програми, Асоціація допомагає християнам-

вчителям утвержувати у нового покоління національні та загальнолюдські морально-духовні цінності. Освітні ресурси, міжнародне співробітництво між фахівцями як у рамках Асоціації, так і за її межами, сприяє обміну досвідом, пошуку ефективніших методів впливу на формування світогляду молоді різних країн у контексті світових процесів [300].

Своє основне завдання ЦПП МАХІШ вбачає у сприянні впливу християнського світогляду на філософію освіти, розробку навчальних програм, класну роботу, керівництво навчальним процесом, зміст шкільних предметів. З цією метою Центр просвітницьких програм проводить щорічно в країнах СНД і Балтії конференції для вчителів і керівників шкіл, семінари, консультації, видає професійно орієнтовану літературу та інші допоміжні матеріали.

Але як і кожний прогресивний суспільний процес, проблема потребує політичного, громадського, технологічного обґрунтування. Для цього важливі не лише зустрічі, обговорення зацікавлених представництв і громад, але й заходи, технології, заточені на обговорення в суспільстві, у середовищі педагогічної громадськості. Сьогодні це – телевізійні канали, інтернет, соціальні мережі, а пізніше – спеціальні програми державного і громадського вивчення.

Протестанти є однією з динамічних релігійних течій у соціокультурному просторі незалежної України. Протестанти активно беруть участь у соціокультурному житті країни, формуванні світогляду народу. Діяльність представників цієї конфесії в українському суспільстві привертає увагу вчених. Культурно-освітню діяльність протестантських церков у соціокультурному просторі незалежної України розглядають у своїх працях О. Горкуша, А. Колодний, П. Яроцький та ін. [74, 140, 141].

Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України випускає інформаційно-аналітичний журнал «Релігійна панорама», що ретельно стежить за всіма релігійними подіями в Україні, в тому числі, з участю протестантських громад. Незважаючи на значний інтерес сучасних дослідників до цієї теми, донині ще ґрунтовно не вивчено головних особливостей культурно-

освітньої діяльності протестантських церков в умовах докорінної трансформації українського суспільства за часів незалежності. Це співвідноситься з епохальними змінами самої філософії суспільств, і зокрема, українського. Як вважають філософи, змінюється зміст і спрямованість ідеї, яка теоретично моделює цінності: толерантність, терпимість.

Протестантські організації на території незалежної України виявляють активність в освітній діяльності та культурному житті країни. Пастори і служителі церков розуміють, що сучасна церква має брати участь у справах суспільства. Протестантські лідери, аналізуючи переосмислення християнських парадигм, зазначають, що у попередні етапи існування церкви всі процеси і діяльність зосереджувались навколо неї самої. У сьогоденних реаліях церква сприймається як одна з інституцій суспільства. А це означає, що вона може і повинна активно включатися у всі сфери [207, с.130]. Отже, протестантські громади на сучасному етапі не обмежуються справами общин, а намагаються розширити поле соціальної активності на інші галузі суспільного життя, долучитись до організації і діяльності недержавних навчальних закладів. За статистикою вже у 2003 р. Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ) мав 5 вищих навчальних закладів: 3 семінарії і 2 університети. Крім того, до нього належали 15 середніх біблійних коледжів, недільні школи різних профілів і вікових категорій при церквах, курси для музикантів, регентів [294, с. 82].

Українська Церква християн віри євангельської п'ятидесятників має 14 підвідомчих навчальних закладів вищого та середнього рівнів акредитації, близько 1000 недільних шкіл. На базі найбільших протестантських конфесій в Україні за період незалежності створено ряд вищих навчальних закладів. У 1994 р. в Тернополі заснована богословська семінарія імені Св. Софії. У цій семінарії готують богословів, фахівців з доктринального, історичного та практичного богослов'я. Для вступу до семінарії абітурієнт повинен мати вищу освіту, що підтверджує академічну придатність до інтелектуальної праці, наукових досліджень і пошуків; знати хоча б одну іноземну мову, уміти вільно читати

Біблію давніми єврейською та грецькою мовами. Такі вимоги до майбутніх студентів виявляють орієнтацію закладу на підготовку фахівців високо рівня для різнопланової діяльності як в середовищі громад, так і за їх межами, наприклад у центрах дитячої та юнацької творчості, літніх таборах, вуличних заходах, центрах соціальної адаптації дітей та батьків, робота з кризовими сім'ями тощо. Навчання в Семінарії Св. Софії триває 4 роки. На завершальній стадії освітнього процесу семінаристи готують дослідницький проект певної наукової тематики. Підготовка бакалаврів та магістрів богослов'я на базі дипломів про вищу освіту державного зразка свідчить про високі вимоги до студентів, а також про якість отриманих знань. Особливою ознакою Тернопільської богословської семінарії імені Св. Софії є її визначена національна орієнтація: значну увагу приділяють вивченню української мови, історії та культури. Наголошується на обов'язковості дотримання методів і принципів формування цінностей, спрямованих на гуманізм особистості і повагу до держави, активній громадянській позиції. Цей заклад серед інших ставить завдання бути осередком становлення громадянина-патріота, готового брати відповідальність не лише за окремі ланки церковної діяльності, але й за долю країни загалом, сприяючи єдності української нації [147, с.32].

В місті Буча під Києвом діє один з найбільших адвентистських навчальних закладів Європи - Український гуманітарний інститут. Тут готують фахівців різних галузей - фінанси, менеджмент, філологія, релігієзнавство та теологія. Церкви та навчальні заклади проводять лекції, семінари за участю відомих юристів, економістів. Існує практика організації при протестантських церквах для дітей та молоді безкоштовних музичних, танцювальних й театральних гуртків з професійними викладачами. Свої досягнення в мистецтві співу, танцю та акторської майстерності гуртки демонструють на святкових богослужіннях, а також на громадських заходах, приурочених різним державним чи національним святкуванням. З метою вивчення іноземної мови в деяких церквах проводяться спеціальні заняття. Наприклад, при Тернопільській громаді святих апостолів Івана та Якова Української Лютеранської церкви організовані заняття для вивчення

англійської мови. Викладачі проводять для дітей різноманітні ігри, демонструють їм християнські мультфільми та фільми повчального змісту [313].

Для молоді при протестантських церквах організовані спеціальні молодіжні служіння, на яких обговорюються питання, актуальні для їх віку й інтересів. Деякі громади засновують власні навчальні заклади державного стандарту освіти, як наприклад, приватна школа «Росток» на Донеччині. Доречним на сучасному етапі було б уведення в українських загальноосвітніх школах курсу історії релігій, який би надавав дітям об'єктивну інформацію про існуючі у світі релігії, про їх спільні й відмінні ознаки, особливості віровчення та обрядів тощо. Значний внесок протестантські церкви роблять і у формування морально-ціннісних установок українського соціуму. Відомо, що саме релігія відповідає за формулювання аксіологічних орієнтирів суспільства. Тому на сучасному етапі перед кожною церквою, зокрема й протестантською, постає необхідність «вироблення нових морально-етичних норм, які б більшою мірою сприяли вирішенню глобальних проблем людства (зокрема, виживання разом із цією, єдино досяжною людині, світовою системою в усій цілісності)» [36]. Налагодження відкритого суспільного діалогу між носіями різних світоглядів сприяє консолідації громадськості, покращенню соціального клімату, зростанню соціальної моралі, порозуміння представників різних релігійних напрямків. Саме таким аспектам приділяють увагу протестантські громади у своїй педагогічній діяльності.

Київська богословська семінарія «Благодать та Істина» діє 19 років. Головними напрямками підготовки, окрім духовної, є соціальні працівники, фельдшери-волонтери. У 2017/18 навчальному році Київська богословська семінарія розпочала разом з Національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова спільну програму з підготовки бакалаврів за спеціальністю «Релігієзнавство» і спеціалізацією «Богослов'я» (від НПУ ім. Драгоманова), та за спеціальністю «Богослов'я» і спеціалізацією «Релігієзнавство» (від КБС).

В умовах діяльності протестантських громад, як соціального інституту виховання дітей та молоді, визначаються такі соціально-педагогічні механізми

впливу середовища на особистість дитини, як: інституціонально-традиційний (цілісність моральних норм; культурно-освітні традиції, духовна спадщина, християнські цінності; норми соціально-педагогічної діяльності); міжособистісний (педагоги недільної школи, дитячий колектив, сама дитина); стилізований (соціально-виховне середовище недільної школи з унікальною сукупністю методів та форм роботи, соціально-педагогічні технології освітньо-виховного впливу). Виходячи з цього, можна виділити такі структурні компоненти соціально-педагогічного впливу на особистість: норми соціально-педагогічної діяльності; суб'єкти виховного впливу; технології соціально-виховної роботи з дітьми [202, 133].

Вченими доведено, що соціальний розвиток особистості здійснюється в процесі засвоєння нею моральних норм, еталонів поведінки, духовних цінностей суспільства. У науковій літературі відображено цілий ряд досліджень проблеми духовного змісту сучасної освіти. Наприклад, у праці “Організоване суспільство” зазначено, що сучасна українська освіта викристалізувалася під впливом загальнокультурного розвитку українського народу і культурно-освітніх традицій перших приходських шкіл та монастирської освіти, братських шкіл та жіночих курсів, перших університетів та академій [6].

Аналіз такого соціального інституту, як недільна школа, дозволяє стверджувати, що вони продовжують традиції саме приходських шкіл й монастирської освіти, насамперед у тому, що їх філософія соціально-виховного впливу середовища базується на християнських принципах та цінностях. У процесі діяльності недільних шкіл ці норми та цінності передаються індивідам як соціально значущі, і якщо вони набувають особистісної ваги, то стають засобом саморегуляції поведінки особистості, її життєдіяльності. Отже, в процесі соціально-виховної діяльності недільних шкіл реалізується інституціональний механізм соціального розвитку особистості. Процес глибокого усвідомлення духовних цінностей (а в умовах діяльності недільних шкіл християнських духовних цінностей) – передумова розвитку духовно зрілої особистості. “Розвиток

гуманної, вільної і відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовних цінностей”, – підкреслює І.Бех [25, с.124].

Протестанти роблять внесок у культурно-туристичну галузь України. На базі їх церков проводяться різноманітні туристичні акції. Влітку для дітей і дорослих організовують табори відпочинку й екскурсійні мандрівки Україною та за кордон. Майже при кожній протестантській церкві для її парафіян улітку організовується табір відпочинку. Віруючі мають можливість відпочити на березі моря або в живописних місцях свого регіону. Християнські табори відпочинку бувають декількох типів: дитячі, молодіжні та сімейні. Метою діяльності цих таборів є не тільки організація відпочинку, а й євангелістська та просвітницька діяльність, піднесення християнських цінностей у свідомості і щоденному житті віруючих. Популярними в культурно-туристичній діяльності протестантів є різноманітні екскурсійні мандрівки. Більшість таких мандрівок проходить на території України. Час від часу на базі протестантських церков відбуваються і закордонні туристичні акції. Подорожуючи, віруючі мають можливість спілкуватися між собою та встановлювати дружні зв'язки, що сприяє зміцненню церкви.

Таким чином, протестантські релігійні організації беруть активну участь у культурно-освітньому житті незалежної України. На базі протестантських церков та об'єднань працюють численні навчальні заклади різних рівнів. Протестантські лідери прагнуть підвищувати загальний освітній рівень парафіян та формувати певні світоглядні орієнтири віруючих. Значна увага приділяється моральному вихованню протестантів. Помітним є внесок протестантських організацій у туристичну галузь. Культурно-освітня діяльність протестантських церков у соціокультурному просторі незалежної України потребує уваги вчених. У ґрунтовному дослідженні цього питання відкриваються значні перспективи: необхідно дослідити вплив протестантських освітніх закладів на формування світогляду українців, проаналізувати роль і місце протестантизму в сучасній українській культурі тощо.

Церква покликана першочергово генерувати якісну духовну складову – проповідь, духовне навчання, розвиток сімейного та соціального служіння, роботу з дітьми та молоддю, молодими спеціалістами тощо. Саме ці показники згуртовують громаду, забезпечують місце об'єднання інтелектуальної, творчої, наукової, економічної частина суспільства.

Протестантські громади належним чином ставляться до галузей соціокультурного життя, що розвивались у контексті християнських традицій і сьогодні орієнтуються на їх відновлення (література, музика, архітектура). Розвинутість общинного життя та дотримання максимально позитивної лексики богослужіння дозволяють практично повністю врахувати мовні потреби членів місцевих громад. Хоча сьогодні, з розширенням сфери вжитку української мови, посилюються тенденції до подолання космополітизму. Дедалі більше релігійних видань стають україномовними, а їх зміст — українознавчим.

Для створення образу сучасного віруючого протестанта вважаємо за необхідне виділити основні характеристики, які стосуються його соціальної адаптації. По-перше, виховання на релігійних принципах в протестантських родинах. Українська сім'я - традиційна основа для втілення християнських ідеалів. Протестантські родини (нерідко багатодітні) вирізняються відношенням до процесу виховання через залучення дітей до церкви.

Аналіз Статутів сучасних протестантських церков свідчить проте, що основна їх діяльність спрямована на задоволення релігійних потреб, направлення християнських ідеалів і моралі до повсякденного буття віруючої людини, виховання молоді згідно християнського вчення, посилення благодійності, розвиток та зміцнення взаємозв'язків споріднених церков. Подібна позиція є традиційною для українських протестантів, які мають власне етнічне обличчя, відмінне від інших нащадків Реформації. Можна погодитися з точкою зору П. Яроцького, який, аналізуючи стан сучасного протестантизму, прийшов до висновку, що в сучасній Україні відбуваються серйозні зміни в напрямку прозахідної орієнтації поруч із намаганням зберігати національну духовну

традицію, залишатися органічною частиною української духовної традиції. [313, 6].

На даний час при Українській Церкві християн віри євангельської відкрито духовні навчальні заклади, які функціонують у Києві, Тернополі, Коростені, Рівному, Львові, Полтаві та ін. Поряд із предметами духовного спрямування вивчаються і загальноосвітні гуманітарного циклу: історія, література, мистецтво, підготовка регентів, музикантів, режисерів театральних постановок, педагогіка, психологія, філософія, археологія. Освітні програми у своїй більшості спрямовані на розширення загального світогляду студентів, розвитку критичного мислення, управління фінансами та часом, розглядаються питання сучасної етики. Більшість протестантських навчальних закладів були засновані зарубіжними лідерами протестантського руху. Наприклад, Тернопільська Біблійна семінарія розпочала свою діяльність завдяки зусиллям канадця, народженого в українській родині Джеком Гунькою та його дружиною у 1990 році. На даний момент тут функціонують очно-заочні двох - та чотирирічні програми навчання на ступені "християнський служитель (пастор)", "християнський вчитель", "бакалавр християнського (пасторського) служіння" та "бакалавр християнської освіти", а також сертифікатні програми пасторсько-проповідницьких курсів та курсів вчителів недільної школи. Викладачі семінарії – кваліфіковані вчителі з України та з-за кордону, які мають ступені магістрів та докторів. За час існування семінарії у ній викладало біля 50-ти викладачів. Серед них – Джек Гунька, Елберт Вербіцький, Джері Сколаміро, Пол Шепард, Катріна Гуменюк, Анатолій Кліновський та інші.

Львівська духовна семінарія розпочала свою діяльність у січні 1999 р. У 2000 році розпочинає роботу заочний факультет Семінарії. У жовтні 2002 р. ЛБС стала членом Євро-Азіатської Акредитаційної Асоціації. Семінарія працює над відкриттям заочних філіалів у різних регіонах України та США. Львівська Богословська Семінарія має міжнародне визнання як акредитований навчальний заклад. У червні 2008 р. Євро-Азіатська Акредитаційна Асоціація прийняла

рішення про акредитацію бакалаврських програм ЛБС: програми “бакалавр богослов’я” (стаціонарне навчання) та програми “бакалавр пасторського служіння” (заочне навчання), а у 2012 акредитовано магістерську програму.

Рівненська Духовна Семінарія розпочала свою діяльність як християнський інститут у вересні 1989 року. З самого початку навчання проводилось за програмою Австрійського інституту ВЕЕ. На відкритті була присутня група християн зі Швеції. Цікаво, що з вересня 1990 року до 1994 року, заняття проводились в будинку Рівненської Райдержадміністрації. В 2002 році був створений факультет музичної освіти.

Сучасні освітньо-виховні ініціативи протестантських громад, зберігаючи принципи Реформації, спрямовуються на вдосконалення та самовдосконалення особистості в її характері, розумовому, інтелектуальному, професійному розвитку. Протестантські громади поступово стають активною частиною суспільства, особливо у справі філантропії, збереження навчколишнього середовища, популяризації національних традицій та цінностей.

3.2. Спільності і відмінності педагогічної діяльності протестантських громад вітчизняного, світового співтовариства та духовних закладах української еміграції.

Сучасна всесвітня глобалізація суспільства впливає на формування вмій міжособистісного, міжкультурного, міжетнічного, міжрелігійного спілкування. Відкриті кордони, можливості ІТ-технологій з одного боку, нівелюють межі, з іншого – вимагають навиків толерантності, поцінування різноманітності, правил співжиття у полікультурному суспільстві. У м. Кельн на замовлення міської ради з’явився плакат такого змісту: «твій Христос – єврей; твоє авто – японське; твоя піца – італійська; твоя демократія – грецька; твоя кава – бразильська; твоя відпустка – в Туреччині; твої цифри – арабські; вій алфавіт – латинський. Ти впевнений, що ти не іноземець?». Такі плакати можна розмістити у містах багатьох країн, не змінюючи тексту і скрізь вони будуть доречні. Сучасне

суспільство може успішно розвиватися лише сповідуючи рівність і взаємоповагу у всіх сферах, в тому числі, релігійній.

Третина жителів планети (31,43%) — християни. Більше половини з них належать до Католицької Церкви (1,15 млрд.). Католицизм є основною релігією в багатьох європейських країнах (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Австрія, Бельгія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Хорватія, Ірландія, Мальта тощо). Усього в 21 державі Європи католики становлять більшість населення, у Німеччині, Нідерландах і Швейцарії — половину.

Протестантизм у світовому вимірі на теперішній час є другим (після католицизму) напрямком християнства за чисельністю прихильників. Станом на 2010 рік у світі нараховувалось більше 800 млн. протестантів. Це становило 37% усіх християн і 11,6% всього населення. У 92 країнах світу протестантизм є найчисельнішим напрямком християнства, у 49 країнах протестантами є більшість всього населення (скандинавські країни, США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія. У Німеччині, Нідерландах, Канаді, Швейцарії протестантизм є одним із двох переважаючих віросповідань (поряд з католицизмом). У ряді країн протестантські церкви мають статус «державних» або «офіційних» [168].

Православ'я сповідують близько 300 млн чоловік. У сучасному світі до країн з більшістю православного населення належать: Росія, Україна, Білорусь, Болгарія, Греція, Грузія, Кіпр, Македонія, Молдова, Румунія, Сербія, Чорногорія. Також Православ'я помітно присутнє у Боснії та Герцеговині, Фінляндії, Казахстані та на Алеутських островах американського штату Аляска. Крім того, його сповідують в Естонії, Латвії, Киргизії та Албанії.

У різних країнах світу освітньо-виховна традиція протестантизму розвивалась відповідно географічних, культурних, політичних, соціальних умов. Значну роль вона відіграла у становленні і розвитку корейського суспільства. У другій половині XIX ст. прагнення частини представників конфуціанської інтелігенції знайти нові ідеї і форми суспільного життя привернули увагу до католицьких творів, які іноді потрапляли в Корею з Пекіна. В кінці 1770-х років у Сеулі виник гурток молодих конфуціанців-філософів, які займалися

дослідженням вчення християнства. У 1784 р. Засновник гуртка - Лі Син Хун зустрівся в Китаї з місіонерами-протестантами і перейнявся їх ідеями. Так почав поширюватися цей рух в Кореї. На початку XX ст. протестанти відкривають школи, університети, як для чоловіків так і жінок. З приходом протестантизму в консервативному корейському суспільстві з'являються жінки-інтелігенти, що було досить незвичним у східному світосприйнятті [221].

Після захоплення країни Японією в 1910 році корейське християнство зіштовхнулося з чималими труднощами. Колонізатори вбачали християнство джерелом проникнення західних ідей, світогляду, традицій та потенційних західних агентів. Офіційна влада робила спроби витіснити християнство синтоїзм, який залишався для корейців релігією глибоко чужою, якщо не прямо ворожою. Під час японської окупації, та після неї у 20-30 роки християнство, як свого часу в європейських країнах, набрало статусу національного самовизначення. У корейському світогляді того часу європейці були односторонніми, а японські колонізатори – вороги. Практично вся корейська інтелігенція того часу, отримала освіту в християнських навчальних закладах і виховувалися в дусі західного світогляду.

У період колонізації протестантські церкви були місцем, де звучала корейська мова. Видання друкувалися розмовною мовою, корейським алфавітом, а не малодоступною ієрогліфікою. В результаті в Кореї протестантизм утвердився у статусі національної релігії. Збереженню і популяризації корейської мови сприяло поширення Євангелія. Використання простого алфавіту хангиль, на відміну від складних систем японських чи китайських ієрогліфів, допомагало поширенню загальної грамотності корейців. У 60-80-ті рр. XX століття корейці-протестанти, разом і національно-орієнтованою частиною суспільства виступили проти авторитаризму, за демократію, свободу, просвіту, високу мораль. В умовах модернізації Південної Кореї, з кінця 80-х років XX століття до сьогодні церква Республіки Корея є невід'ємним суб'єктом політичного, культурного та соціального процесів у країні. Громади нараховують десятки тисяч членів, діють дитячі садочки, загальноосвітні школи, університети (медичний, політехнічний).

Один з молитовних будинків в Сеулі має 14 поверхів висоти, а також 5 поверхів під землею, так що станція міського метро розташована прямо у фойє молитовного залу [221]. Протестантизм у Кореї відіграв значну роль у збереженні і розвитку національної ідентичності, народної мови, поширенні грамотності, виданні літератури. Став ефективним засобом інтеграції у демократичне світове суспільство.

Освітньо-виховна діяльність протестантських громад у США займає провідне місце у суспільно-культурному процесі. Державне законодавство країни надало широкі можливості для діяльності різних релігійних громад, етнічних товариств, організацій з допомоги людям з інвалідністю, соціальної опіки дитячих будинків, надання психологічної допомоги, патронаж сімей з дітьми і т. д. Освітньо-виховні установи працюють за різноманітними моделями виховання особистості, утверджується концепція виховання дітей як жителів спільного дому людства. До пріоритетних завдань педагогічної діяльності сучасних протестантських громад входять: – виховання високоморальних особистісних якостей; – виховання співчуття й готовності допомагати іншим людям; – виховання толерантного ставлення до людей різних рас і націй; – виховання поваги і любові до усіх людей незалежно від їхнього соціального рівня і культурних традицій [182, 40].

У формуванні принципів навчання дітей та молоді в діяльності сучасних протестантських громад визначальними є ідеї американського педагога, прихильника реальної освіти Дж. Дьюї. Одним з основоположних принципів освіти, обґрунтованих педагогом, є принцип педоцентризму, який розкривається у твердженні, що дитина – це сонце, навколо якого повинні обертатися всі засоби освіти [98, 71].

У концепції вільного виховання протестанти акцентують увагу на створенні умов, де дитина реалізує власну свободу вибору та самостійність в процесі життєдіяльності. Змалку дітей привчають вибирати одяг, їжу, іграшки, потім - вибір діяльності, курсів навчання, професії. При цьому батьки та викладачі дають змогу дитині відчувати наслідки свого вибору та своїх дій. Цю модель використовує в освітньо-виховній діяльності значна частина протестантських громад.

Наприклад, українська євангельська церква у м. Ванкувер (штат Вашингтон) організує заняття на засадах педоцентричної педагогіки. Вчителі, вихователі в кооперації з батьками та волонтерами пропонують дітям широкий спектр можливостей для участі в освітньо-виховному житті церкви. Діти та підлітки самі вибирають програми, у яких вони бажають брати участь. Їм пропонуються маленькі групи по вивченню Біблії, тематичні табори, місіонерські поїздки, молитовні вечори, музикальне служіння, гуртки за інтересами, спортивні секції, тощо. Усі ці види навчально-виховної діяльності спрямовані на духовне та моральне виховання підростаючого покоління церкви і мають свій арсенал технологій та методів навчання. Також діти та підлітки, молодь часто залучаються до активної громадської роботи. Наприклад, посильна допомога дорослим у відновленні територій, постраждалих внаслідок пожежі лісової смуги поблизу Потрленда та Ванкувера цього літа. Діти беруть участь у підготовці саджанців, які пізніше можна буде розсадити на знищених територія. Це сприяє вихованню в дітей бережливого ставлення до природи, оточуючого середовища.

Ще одне важливе завдання в освітньо-виховній діяльності протестантських церков США є розвиток у всіх суб'єктів педагогічного процесу холістичного мислення, тобто уміння розуміти глобальний контекст проблеми й контекстуалізувати знання [124]. Пізнання особистістю світу як світу цілісного визначається американськими вченими інтелектуальною й життєвою необхідністю.

Сучасна західна педагогічна ідея розуміє особистість як вираз соціального впливу, а найхарактерною ознакою сучасного суспільства можемо вважати його міжнародний характер. Тому спостерігається відхід від традиційної передачі національних культурних цінностей, а головна увага зосереджується на розумінні, що сучасна культура є міжнародною й глобальною, наприклад, комп'ютерна і поп-культура. У протестантській педагогічній діяльності це означає, що ідеї холістичної освіти зближують християнську педагогіку з секулярною, і у наукових кругах висловлюються ідеї зближення науки і релігії як дисциплін, які більш не здаються взаємовиключними і потребують співпраці.

Освіта розглядається як процес культивування й розвитку усіх сфер особистості (моральної, емоційної, фізичної, психологічної, духовної та когнітивної), зміст освіти вміщує в себе глобальні проблеми людства, а методи навчання наповнені реальними життєвими прикладами й можливостями реалізації змісту у практичному житті. Це означає, що навчально-виховний процес створює умови для розвитку особистості як суб'єкта життя; для розвитку такої особистості, яка вміє пізнавати світ, вміє жити і вміє жити у суспільстві [127, с. 32].

Державні економічні, соціальні, політичні, культурні умови західних країн дозволяють їм мати широку діяльність молоді у міжнародному контексті. Міжнародне товариство євангельських студентів, засноване у Англії, свою діяльність спрямовує на об'єднання і консолідацію ініціатив молоді різних країн у справі становлення моральних, міжнаціональних, міжкультурних, міжконфесійних цінностей. Сучасні інформаційні технології дозволили організації розширити сферу впливу на студентську молодь близько 150 країн світу. Україна повноцінно долучилася до цього проекту у 1999 році. Культурно-просвітницька робота, спрямована на ознайомлення з національними надбаннями, історичними цінностями, особливостями побуту, вдосконалення і вивчення мов, проводиться серед студентів університетів, академій, інститутів та коледжів [1].

Подібний за своїм спрямуванням є рух «Школа без стін», який спрямовується на формування активної євангельської позиції та мотивації молоді до праці у громадах та серед суспільства. Цей проект реалізовується через практичні соціальні заходи про цінність життя, моральні установки, розвиток лідерських якостей. Американський богослов Тед Вард, професор Trinity Evangelical Divinity School висловив думку, що нова концепція навчання дає дітям змогу усвідомити, що освіта це не лише сидіння у класі, це можливість розширити власні уявлення про світ та свої можливості у реальному житті. Навчання проходить у вигляді семінарів, прес-конференцій. Пріоритетною стоїть ідея служіння людству, у процесі якої особистість розкриває власні нові можливості та здібності, переживає радість від досягнутих цілей чи отриманих результатів [302].

Протестантська міжнародна благодійна організація «Місія без кордонів», заснована у 1960 році у США (м. Кармаліо) офіційно розпочала співпрацю з Україною у 1993 році. Основна сфера діяльності – відповідати на матеріальні, духовні, освітні, соціальні та лікувальні потреби окремих осіб, багатодітних, малозабезпечених, неповних сімей, дітей з особливими потребами, дітей з інвалідністю. За період функціонування в Україні організація підтримує близько 35 дитячих інтернатів, надає допомогу бідним сім'ям, допомагає в організації ідалень при громадах для осіб, що опинились у скрутних життєвих обставинах.

Протестантські громади ведуть активну соціально-культурну роботу, зокрема через організацію літніх таборів відпочинку для різних категорій. Це дитячі літні табори, діяльність яких найперше спрямована на формування у дітей морально-духовних цінностей, любові до батьків, рідної землі, природи. По-друге, така форма відпочинку допомагає дітям формувати в собі вміння спілкуватися з різними людьми, підтримувати дружні стосунки, виявити їх природні таланта та здібності, в тому числі і лідерські якості. Діти вчаться ставити перед собою мету і наполегливо досягати її завдяки різним конкурсам, спортивним змаганням, завданням на розвиток логіки. Практикується серед протестантських громад організація таборів для дітей з особливими потребами чи фізичними вадами. Такі заходи проводяться за спеціально розробленими фахівцями (педагогами, психологами, методистами, медиками) програмами. Це допомагає дітям почуватися у суспільстві впевненіше, дає можливість проявляти свої особисті якості. Досить великого значення у роботі з дітьми надається вивченню національної історії, мови, культури. Придається значення і вивченню англійської мови. Наприклад, цього літа у м. Жашків, Черкаської області місцева протестантська громада провела 7-денний табір для дітей з участю молоді з Кореї. Діти мали можливість ознайомитися з національними особливостями іншої країни, а також вдосконалювати свої знання англійської мови у безпосередньому спілкуванні з іноземцями.

Висновки до III розділу

У сфері освіти прослідковується тенденція до інтеграції діяльності протестантських конфесій, церков з державними закладами. Зокрема, Київська богословська семінарія «Благодать та Істина» готує не лише працівників духовної галузі, а й волонтерів: фельдшерів, соціальних працівників. Окремі професійні духовні навчальні заклади співпрацюють з педагогічними університетами, зокрема, з Національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова за проектом з підготовки бакалаврів за спеціальністю «Релігієзнавство» і спеціалізацією «Богослов'я».

У сфері соціальної роботи знаковою є міжнародна благодійна місія «Проміння радості», яка існує понад 20 років і об'єднує в собі євангельські громади «Проміння радості» (Форцхайм, Німеччина), «Сілоам» (Київ, Україна), «Проміння радості» (Агра, Індія). Діяльність організації спрямована на утримання дитячих будинків (Індія, Намібія), надання матеріальної допомоги, фінансування навчальних закладів та виплату стипендій здібним дітям з бідних сімей (Індія). Організація бере участь у діяльності дитячих літніх таборів, зокрема в Україні.

Освітньо-виховна та громадська діяльність сучасних протестантських громад стає одним із факторів присутності України у міжнародній спільноті, зокрема, і завдяки педагогічній співпраці з громадами інших країн. У цьому розрізі відбувається діалог культур, розширення можливостей вивчення іноземних мов, пізнання оточуючого світу як дітьми та молоддю, так і дорослими членами громад. У дисертаційному дослідженні запропоновано авторське з'ясування проблем історії і виховання через актуалізацію ретродосвіду педагогічного внеску християнських інституцій, конфесійних та етноконфесійних громад.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Період європейського гуманізму і Реформації був часом започаткування демократичних ідей свободи вибору, пошуків національних освітніх ідеалів, які інтегрувалися в педагогічної діяльності протестантських громад, зокрема, вітчизняних. Звернення до історичних закономірностей і тенденцій сприятиме вибору сучасних траєкторій розвитку освітнього руху, консолідації суспільства у справі громадянського виховання, зорієнтованості на мораль, яка проголошувала важливими чеснотами працю, ініціативність, сімейні, громадянські та національні цінності.

Дослідження «Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина XIX – 30-ті рр. XX ст.)» засвідчує тривалий, послідовний рух вітчизняного протестантизму не лише за духовні «скріпи», а й за духовну, національну соціалізацію, започаткування і поширення кропіткої педагогічної діяльності. Виховний потенціал протестантських громад реалізовувався у відповіді на різні виклики історії, зберігаючи етнонаціональні, етноконфесійні і культурні традиції.

Аналіз пропедевтики освітньо-виховної діяльності протестантських громад на етапі їх духовної інституціалізації дозволив зробити висновки, що реформаційний релігійно-суспільний рух у європейських країнах XVI ст. зумовив переосмислення навколишньої дійсності та ставлення до людини. Серед концептуальних ідей реформаторської педагогіки вирізнялись: 1) обов'язковість елементарної, а пізніше і загальної освіти; 2) запровадження основ знань з наукової і духовної сфери рідною мовою; 3) педагогічна діяльність з акцентуацією на індивідуальні здібності; 4) впровадження принципів, методів, форм навчання; 5) поєднання освіти із залученням особистості до діяльності, активного суспільного життя.

Систематизовано погляди відомих діячів європейської Реформації і вітчизняного суспільно-педагогічного руху XIX ст. щодо місця, спрямування і ролі протестантської педагогіки у контексті цивілізаційного розгляду загальнолюдської культури, цінностей і педагогічного надбання.

Основоположними принципами розподілення цілісного тривалого історичного процесу становлення і розвитку педагогічної діяльності протестантських громад в Україні стали суспільні явища, якісно відмінні періоди; вплив європейського гуманізму і Реформації, як зовнішнього чинника; комплекс внутрішніх соціальних явищ, пов'язаних з поселенням громад протестантів на наших територіях, запозиченням педагогічної думки представників європейського протестантизму епохи Відродження, діячами вітчизняних братських шкіл, схвалення і підтримка позитивів освіти і виховання протестантських громад представниками суспільно-педагогічної думки періоду Відродження.

Європейський реформаційний рух XVI-XVII ст. в Україні набув ознак явища продовження європейської освіти і культури, став окремим фактором духовної історії, спільним з пошуками ренесансно-гуманістичного змісту вітчизняних братств, письменників-полемістів, Острозького науково-освітнього центру, просвітителів, друкарів, прогресивно мислячих православних діячів. Зрештою, і М. Грушевський саме такою бачив Реформацію в Україні, віддаючи їй належне у вітчизняному культурно-національному відродженні кінця XVI - першої половини XVII ст. Відповідно, така спорідненість дозволила розглядати діяльність вітчизняного протестантизму, зокрема, просвітницьку, у контексті загальних проблем розвитку освіти і культури регіонів України.

Запровадження за прикладом представників європейської Реформації гуманістичних тенденцій громадами протестантів-переселенців та вітчизняних протестантських утворень (баптисти, штундисти, адвентисти, євангельські християни) як конфесійних, так і загальносуспільних, було засобом сприяння розвитку освіти і самобутніх європейських культур.

Культурно-просвітницькі тенденції європейського гуманізму і Реформації, поза інституційної діяльності раннього протестантизму стали внеском до основ вітчизняної педагогічної традиції. Ознайомлення з програмами організації освітньо-виховних закладів протестантських громад дозволяє виокремити тенденції діяльності: гуманізація (зорієнтованістю та змістом на одержання загальних знань, на індивідуалізацію особистості); етнонаціональна

зорієнтованість педагогіки протестантизму; врахування потреби вибору свобод і цінностей; спрямованість на утвердження в системі життєдіяльності. Трансформуючись у інноваційні форми та комплексні програми, вони знаходять продовження у суспільно-громадському русі XIX – поч. XX ст.

На основі здійсненого аналізу встановлено факти відкриття і діяльності (XIX ст.) протестантських закладів освіти і виховання на територіях сучасних Запорізької, Херсонської, Одеської, Київської, Чернігівської, Волинської та інших областей, участь протестантів у діяльності університетів, у запровадженні медичних, природничо-екологічних наукових знань, професійної підготовки. Освітньо-виховна діяльність протестантських громад суттєво змінювалась як за змістом, формами, організацією, спрямуванням, характером, так і за результатами досягнення педагогічних завдань щодо формування особистості, її соціалізації, вибору особистої траєкторії життєдіяльності.

Теоретико-методологічне з'ясування проблеми завдяки залученню ідей В. Антоновича, В. Вахтерова, М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Зіньківського, М. Маккавейського, М. Пирогова, І. Огієнка, М. Олесницького, С. Сірополка, Л. Толстого, К. Ушинського, П. Флоренського, Т. Шевченка дозволило досягнути глибини, системності, наукову об'єктивність соціоосвітнього здобутку регіонів України, внеском якого була і освітньо-виховна діяльність протестантських громад. Практична освітньо-виховна діяльність протестантських громад мала теоретичне підґрунття – моральну підтримку їх організаційної і виховної роботи.

В історії вітчизняної освіти і виховання практикою педагогічної діяльності протестантських громад закладені основи етноконфесійної педагогіки, як сукупності педагогічних знань і виховного досвіду про духовно-моральне, трудове, родинне виховання, про національно-освітній показник запровадження елементарної освіти, формування цінностей і основ майбутньої життєдіяльності поколінь.

Врахування особливостей започаткування педагогічної діяльності протестантських громад, в яких інтегрувались демократичні ідеї свободи вибору періоду європейського гуманізму і Реформації та вітчизняні пошуки національно

освітнього ідеалу дозволить обрати сучасні траєкторії і ретроспективу громадського руху за освіту, консолідації зусиль всього суспільства на ідеї громадянського виховання, активізувати створення недержавних закладів, які б через освіту і виховання залучали до суспільного життя нові покоління, наближали до сприйняття і розуміння ідеї Свободи, яка нині стала головною європейською цивілізаційною цінністю.

З'ясування завдань дослідження доводить, що у пошуках моделі освіти, де релігії та церкві надаватиметься належне місце, слід рухатися шляхом творчого відтворення власного культурно-історичного досвіду в його органічному поєднанні з найновішими досягненнями сучасної науки, культури і соціальної практики. Протестантські громади у пошуках морально-духовного і знанієвого самовдосконалення людини спираються на розвиток духовності, як загальної якості, що визначає інші пріоритети, поєднує цінності. Обґрунтуванням стратегії зміщення акцентів з формування особистості на її розвиток і саморозвиток виступає антропологізм, зокрема, його педагогічні, філософські, соціально-культурні аспекти.

Разом з тим, дане дослідження не претендує на вичерпне висвітлення всіх питань педагогічної діяльності протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина XIX – 30-ті рр. XX ст.) та їх ретроспективи. На сучасному етапі, коли світовим товариством і нашою державою визнано внесок протестантизму у розвиток філософських, етичних, культурних і освітніх традицій, обговорюються і започатковуються конфесійні та міжконфесійні навчальні заклади різних типів, протестантські громади активізують діяльність у позашкільній виховній роботі, організації літніх таборів для дітей, молоді, молодих сімей, дорослих різних категорій, а отже, є потреба не залишати ці практичні параметри поза науковими узагальненнями дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазов И. Первое следственное дело о христовщине/ И. Айвазов // Миссионерское обозрение. – 1916. – № 7–8. – С. 360–368.
2. Адорно Т. Теорія естетики / Т. Адорно ; пер. с нім. П. Таращук. – Київ: «Основи», 2002. – 518 с.
3. Акты, относящиеся в истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией: в 5 т. – СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1846– Т. 3. – 604 с.
4. Алетияно-Попівський Є. Ян Амос Коменський і Україна / Є. Алетино-Попівський // Визвольний шлях. – 1959. – № 8. – С. 931–936.
5. Андрійчук Н. Видатні українські вчені – вчителі народних шкіл і організатори педагогічної освіти / Н. Андрійчук // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. – 2007. – Вип. XIII–XIV. – С. 59–65.
6. Андрущенко В. П. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006. – 615 с.
7. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / В. П. Андрущенко. – Київ: Знання України, 2011. – 1099 с.
8. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – Київ: Либідь, 1997. – 176 с.
9. Аносов І. Педагогічна антропологія на шляху реформування сучасних освітніх систем / І. Аносов // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць. – К., Запоріжжя, 2002. – Вип. 26. – С. 12–21.
10. Антонович В. Б. Про Козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович ; післям. М. Ф. Слабошпицького ; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
11. Баїк Л. Г. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування австро-угорської монархії / Л. Г. Баїк, Б. Н. Мітюров. – Дрогобич, 1965. – 59 с.

12. Балаклицький М. Адвентистська преса України як комунікаційна система [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/balaklitsky/SDA_press_system.pdf.
13. Баптист України. – Харків, 1926. № 2.
14. Барвінський О. Огляд історії українсько-руської літератури до кінця XVIII століття / О. Барвінський. – Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1901. – 68 с.
15. Барна М. Поступ до рідної школи: історико-педагогічні нариси / М. Барна, Д. Герцюк, М. Ліцовський, П. Сікорський. – Львів : Дивосвіт, 1998. – 154 с.
16. Біда О. Я. А. Коменський – ініціатор викладання природознавства / О. Я. Біда // Пам'ять століть. – 2006. – № 5. – С. 188–192.
17. Біднов В. Школа й освіта на Україні. / В. Біднов // Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – Київ : Либідь, 1993. – С. 40–71.
18. Білецький В. С. Українська національна еліта XVII–XVIII ст. : Феофан Прокопович / В. С. Білецький // Схід. – 1997. – № 9–10 (18-17). – С. 53–56.
19. Безсонова О. В. Євангельський рух в Російській імперії (1850–1917) : Катеринославська губернія: збірник документів і матеріалів / О. В. Безсонова. – К. : Знання, 2006. – 540 с.
20. Белогорский Н. Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году / Н. Белогорский // Миссионерское обозрение. – 1907. – № 12. – С. 1771–1783.
21. Бет К. Педагогіка і релігія / К. Бет // Наша школа. – 1913. – С. 325–339.
22. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Бердяев Н. А. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
23. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX–поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К.: Молодь, 1999. – 191 с.

24. Бэрд Ч. Реформация XVI века в ее отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Рэд ; под ред. и с предисл. Н. И. Каптерева. – Спб. : Изд-во С. Н. Поповой, 1897. – 562 с.
25. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848с.
26. Биковська О.В. Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні / О. В. Биковська. – К.: ІВЦ АЛКОН, 2006. – 336 с.
27. Бичук І. О. Еволюція української національної ідеї у соціально-філософській думці України на зламі XIX-XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / І. О. Бичук . – Київ : Б.в., 2011. – 16 с.
28. Бойков О. Ю. Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Ю. Бойков // Література та культура Полісся. Серія : Історичні науки. – 2015. – Вип. 79. – С. 117–126.
29. Бондар А. Ян Амос Коменський (До 375-х роковин з дня народження) / А. Боднар // Людина і світ. – 1967. – № 3. – С. 42–44.
30. Бондар А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині: [історичний нарис] / А. Бондар. – Пряшів, 1967. – 116 с.
31. Бондар В.І. Дидактика / В. І. Бондар. – К. : Либідь, 2005. – 264 с.
32. Бондаренко В.Д. Релігія і політика / В. Д. Бондаренко // Релігійна свобода: Наук. зб. – К., 1998. – С. 28–36.
33. Бондаренко Т. Проблеми підготовки дітей до школи в історії зарубіжної та вітчизняної педагогічної думки / Т. Бондаренко // Рідна школа. – 2003. – № 9. – С. 70–73.
34. Борейко О.М. Громадські товариства Волині (становлення – др. пол. XIX ст.) / О.М. Борейко // Національна освіта: традиції і новації у контексті ідей Івана Огієнка: Зб. наук. праць / О. М. Борейко ; за ред. проф. М.В. Левківського. – Київ – Житомир: ЖДПУ, 2002. – С.51–54.

35. Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. – Дніпропетровськ, 2007. – 21с.
36. Братерство без кордонів – Україна [Електронний ресурс]. Режим доступу :<http://prochurch.info/index.php/news.more/4905>.
37. Вакарова В. Вплив ідей Я. А. Коменського на розвиток вітчизняної педагогіки у XVII – XVIII ст. / В. Вакарова // Людинознавчі студії: збірник наукових праць ДДПУ. Педагогіка.– Дрогобич : Вимір, 2004. – С. 1.
38. Василенко В. Проблема совершенствования урока в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского / В. Василенко : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Василий Аркадьевич Василенко. – К. : Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1982. – 193 с.
39. Высоцкий Н. Критический обзор мнений по вопросу о происхождении хлыстовщины / Н. Высоцкий //Миссионерское обозрение. – 1909. –№ 13. – С. 47–157; 311–325.
40. Введенский А. Пьянство и сектантство / А. Введенский // Руководство для сельских пастырей. – 1913. – № 44. – С. 230–231.
41. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – Київ : Основи, 1994. – 261 с.
42. Вернадський В.І. Вибрані праці / В. Вернадський ; ред. Н. А. Серебрякова. – К. : Наукова думка, 2005. – 299с.
43. Велемєць О. В. Розвиток освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях в XVI – XVII століттях: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Велемєць. – Київ, 1998. – 17 с.
44. Вельмін В. Сектанти і молодь / В. Вельмін. – Харків : Держвидав України, 1930. – 120 с.
45. Вікторія. Сучасне сектантство / В. Уласевич. – Київ : Держвидав України, 1925. – 31 с.

46. Вінтер Е. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст: збірник праць / Е. Вінтер ; редкол. В. С. Горський (голова), М. Л. Ткачук, В. І. Гусєв та ін. – К. : КМ Академія, 2002. – С. 287–310.
47. Віра і Наука. – Станіслав, 1925. – №4.
48. Виговський Л. Просвітницько-освітня функція релігії (на прикладі Подільського регіону) / Л. Виговський // Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти.– Хмельницький : ХІРУП, 2003. – С. 80–83.
49. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX століття) : дис...докт. пед. наук : 13.00.01 / Вихрущ Віра Олександрівна. – Київ, 2001. – 492 с.
50. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : проблеми розвитку теорії / В. О. Вихрущ ; за ред. Л. П. Вовк: В 2-х частинах. Ч. 1. Тернопіль : Підручники & посібники, 2000. – 433 с.; Ч. 2.– Тернопіль :ТАЙП, 2009. – 430 с.
51. Вишневський О. Сучасне українське виховання / О. Вишневський // Педагогічні нариси. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
52. Вовк Л. П. Історія освіти і педагогіки у загальній, методологічній і професійній культурі майбутнього вчителя : посібник-коментар із пропедевтики вивчення історії педагогіки / Л. П. Вовк. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 332 с.
53. Вовк Л. П. Педагогічне Шевченкознавство / Л. П. Вовк //Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, гімназії, ліцею».– 2014. – № 1–4. – С. 90–101.
54. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – Київ : Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – 179с.
55. Вовк Л. П. Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (II пол. XIX – поч.XX ст.) : посібник

для самостійної роботи студентів / Л. П. Вовк. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 198с.

56. Вовк Я. О. Політика Польської державистосовно християнських конфесій (1918 - 1926 рр.) : автореф. дис. на здобуття канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія”. – К. : б. и., 2006.–23 с.

57. Вознюк О. В. Освітньо-виховне питання регіонів України на сторінках протестантської періодики (кін. XIX – I пол. XX ст.) / О. В. Вознюк //Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : науковий журнал. Педагогічні науки / О. В. Вознюк ; гол. ред. П.Ю. Саух, відп.ред Н.А. Сейко. – Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка, 2017. – Вип. 1(87). – С. 54–60.

58. Возняк М. С. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія / М. С. Возняк. – К. : ЗНТШ, 1908. – Т. 83. – 249 с.

59. Воробьев В. Мы должны использовать лучший опыт других стран и конфессий / В. Воробьев // Журнал Московской Патриархии. – 2009. – № 6. – С. 83–86.

60. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцевапо православному исповеданиюза 1899 год. – Киев : Синодальная типография, 1902. – 257 с.

61. Вульфius А. Г. Религия, церковь и реформация / А. Г. Вульфius. – Петроград : “Academia”, 1922. – 39 с.

62. Гаджега В. Вплив Реформації на підкарпатських русинів / В. Гаджега // Зоря-Најnal Часопис Подкарпатськогообщества наук. – 1942. – Рочник III. – С. 5–48.

63. Галактионов М. Классовый враг под сектантской личиной / М. Галактионов. – Москва : Гос. изд-во, отдел воен. лит-ры, 1930. – 46 с.

64. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті та творчості М. Грушевського/ Грушевський М. С. Духовна Україна : Зб. тв. – К., 1994. – С. 521–544.

65. Генрик Г. Історія релігієзнавства в Польщі / Г. Генрик ; пер. з польск. К. Новікова. – Київ : Дух і Літера, 2010. – 332 с.
66. Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России. Академия наук СССР. Научно-популярная серия / Е. Ф. Грекулов. – М. : Издательство «Наука», 1964. – 167 с.
67. Гнатюк В. Русини Пряшовской єпархії. Етнографічні матеріали з Угорської Руси / В. Гнатюк. – Новий Сад, 1988. – С. 13–27 с.
68. Год Б. Виховання в епоху європейського Відродження: середина XIV – початок XVII ст. / Б. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 433 с.
69. Год Б. Виховання у братських школах України і європейська педагогіка XVI – XVII століть / Б. Год // Рідна школа. – 2005. – № 1. – С. 52–55.
70. Головащенко С. І. Релігійне життя в Україні XVI–XVII ст. у контексті загальноєвропейських реформаційних процесів / С. І. Головащенко // Історія релігій в Україні. Матеріали міжн.круглого столу. – К.–Львів, 1994. – С. 52–57 с.
71. Голощапова Є.Ю. Громади євангельських християн-баптистів Південної України в умовах суспільних трансформацій 20 - 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Є.О. Голощапова ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
72. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
73. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру / І. Гончаренко // Україна: філософський спадок століть. Хроніка. – 2000. – С. 37–38.
74. Горкуша О. Етизація релігії як об’єктивний наслідок її функціонального обмеження / О. Горкуша // Релігійна панорама : інформаційно-аналітичний журнал. – 2007. – № 12 (87). – С. 43–44.
75. Горпинчук В. Українська Реформація в церковному контексті УЄЦАВ перш. пол. XX ст. / В. Горпинчук. – К., 2003. – 48с.
76. Гоцкало Н. Особистісно зорієнтований підхід у творчій спадщині видатних педагогів / Н. Гоцкало // Рідна школа. – 2002. – № 7. – С. 61–63.

77. Грабовська Т. Педагогічний реформізм у Чехословаччині: витоки, еволюція, спадщина / Т. Грабовська //Шлях освіти.– 1998. – № 2. – С. 53–55.
78. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького / Б. Грінченко. – Черкаси : Вид-во “Сіяч”, 1917. – 34 с.
79. Грінченко Б. Д. Твори: у 2-х т. / Б. Д. Грінченко. – Київ : Наук. думка, 1990.– Т. 1. – 640 с.
80. Гріщинський В. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці / В. Гріщинський //Українська хата.– Київ, 1912. – С. 362–365.
81. Грот К. Я. Славянские основы идей и деятельности И. А. Коменского / К. Я. Грот //Славянское обозрение.– СПб., 1892. – № 5–6. – С. 105–117.
82. Грушева Т. Становлення протестантської традиції в Україні / Т. Грушева //Історія релігій в Україні :праці Х-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 трав. 2000 р.). – Львів : Логос, 2000. – Кн. I. – С. 196–201.
83. Грушевський М. С. Духовна Україна: збірка творів / М. С. Грушевський. – Київ : Либідь, 1994. – 560 с.
84. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Київ-Львів, 1907. – Т. VI. – 243 с.
85. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський; передм. Я. Гояна. – Вид. 2-е. – Київ: Веселка, 1991. – 322 с.
86. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – Київ : Освіта, 1992. – 192 с.
87. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський ; упоряд. В. В. Яременко. – Київ: Либідь, 1996. – 336 с.
88. Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / [В.М. Нічик, В.Д. Литвинов, Я.М.Стратій на ін.]; відп. ред. В. С. Горський. Київ : Наукова думка, 1990. – 384 с.
89. Гумилевский Н. О. О позашкольном воспитании детей / Н. О. Гумилевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1911.

90. Гупан Н. Творча спадщина видатних педагогів у працях українських істориків на рубежі XIX – XX ст. / Н. Гупан // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 113–121.
91. Гурич М. Трясуны и их организатор Воронаев / М. Гурич // Атеист. – 1930. – № 55. – С. 118–124.
92. Гусак П. М. Підготовка учителя: технологічні аспекти / М. П. Гусак. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 278 с.
93. Даденков М. Ф. Великі слов'янські педагоги XVII – XIX ст. / М. Ф. Даденков // Радянська школа. – 1945. – № 1–2. – С. 31–38.
94. Даденков М. Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII віці (Нові дані до біографії великого педагога) / М. Ф. Даденков // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 30–34.
95. Дело о совращении в штундизм. История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы. – Одесса, 2001. – 380с.
96. Демков М. И. Старые и новые педагоги, их мысли и труды. Очерки деятельности и избранные места из трудов прежних и новых, иностранных и русских педагогов / М. И. Демков. – Москва: Изд-во А. Д. Ступина, 1912. – 182 с.
97. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики / А. Н. Джуринский. – Москва : Изд. группа «Форум» – ИНФРА-М, 1998. – 320 с.
98. Дзеверін О. Г. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди О. Г. Дзеверін. – Київ : Вища школа, 1972. – 246 с.
99. Дзюба І. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка. – Тарас Шевченко і народна культура: Збірник праць міжнародної (35-ї) наукової Шевченківської конференції (20–22 квітня 2004 року). – Черкаси: Брама – Україна, 2004. – С. 150–169.
100. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX–перша третина XX ст.) / Н. М. Дем'яненко. – К., 1998. – 324 с.

101. Денисенко В. Часопис “Киевские Епархиальные ведомости” в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.): Історичний огляд, редактори, систематичний покажчик видання. – К., 2006. – 267 с.
102. Дмитриев М. В. Антифеодальные тенденции в реформационном движении в Речи Посполитой второй половины XVI века / М. В. Дмитриев // Советское славяноведение. – 1984. – № 5. – С. 100–115 с.
103. Дмитриев М. М. Православие и Реформация / М. М. Дмитриев. – Москва : Изд-во МГУ, 1990. – 138 с.
104. Домашовець В. Євангельсько-баптистський рух в Україні / В. Домашовець // Євангельська нива. – 1997. – № 1. – С. 14–16.
105. Домашовець Г. Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви / Г. Домашовець. – Ірвінгтон; Торонто : Harmany Printing Ltd, 1967. – 596 с.
106. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 572 с.
107. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів / Д. Дорошенко. – Варшава, 1932. – 252 с.
108. Драгоманов М. П. Кулішу. 19.VI.1893 // Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського. 1. 29642, арк. 23в.
109. Драгоманов М. П. Борьба за духовную власть и свободу совести / М. П. Драгоманов. – Київ, 1999. – 123 с.
110. Драгоманов М. Євангельська віра у Старій Англії / М. Драгоманов. – Київ : Вид-во «Ранок», 1907. – 8 с.
111. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1887-1896 / Драгоманов М. ; вид. І. Франко. – Київ : Криниця, 1917. – 123 с.
112. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880) / М. Драгоманов. – 2-е вид. – Київ : Криниця, 1918. – 154 с.
113. Драгоманов М. Про брацтво хрестителів або баптистів на Україні / М. Драгоманов. – Коломия, 1893. – 160 с.

114. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. – Київ : Вид-во «Ранок», 1907. – 16 с.

115. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу [Електронний ресурс] / М. П. Драгоманов // Історія України IX – XVIII ст. Першоджерела та інтепретації. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag19.htm>

116. Драгоманов М.П. Вибране / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь.– 1991. – 688 с.

117. Друзенко А. Релігійна освіта в Німеччині та в Україні / А. Друзенко // Зарубіжна література. – 2001. – С. 3.

118. Приватна ініціатива в освіті України : історико-педагогічний аспект/ О. М. Друганова ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : [б. в.], 2008. – 555 с.

119. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінця XVIII – першої половини XIX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. пед. наук у формі наук. доповіді : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / М. Б. Євтух. – Київ, 1996. – 70 с.

120. Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Наукова думка, 1993. – 374 с.

121. Єленський В. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / В. Єленський. – К., 1989.– № 12. – С. 20–37.

122. Єржабкова Б. Вплив Яна Амоса Коменського на українську педагогіку / Б. Єржабкова // Визвольний шлях. – 1981. – № 9. – С. 1112–1117; С. 1227–1230.

123. Жабко-Потапович Л. Христове Світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху / Л. Жабко-Потапович. – Чикаго : Видання Всеукраїнського євангельсько-баптистського братства, 1991. – 180 с.

124. Жагалова А. С. Антропологічні аспекти сучасного протестантського проповідування (наслідки контент-аналізу) / Жагалова А. С. // Українське релігієзнавство. – 2002. – № 22. – С. 31–45.

125. Жук С. Наслідувачі німців: виникнення євангелічного руху серед українських селян / Жук С. // Ковчег : Науковий збірник з церковної історії. – Львів : Місіонер, 2007. – С. 167–195.

126. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев ; упоряд. Ю. Іванченко. – Київ : Мистецтво, 1994. – 352 с.

127. Закович М. Про духовність і освіту / М. Закович // Людина і світ. – 2001. – С. 42–44.

128. Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: полемика 60-х гг. об отношении православья к современной жизни (А. М. Бухарев) / П. В. Знаменский. – М. : Изд. «Свободная совесть», 1906. – 87 с.

129. Заозерский Н. А. Чем силен штундизм? / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1893. – № 10. – С. 147–189.

130. Зеньковский В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии / В. Зеньковский. – Париж, 1934. – 256 с.

131. Зуман Ф. Діяльність добродійного просвітницького товариства ім. Коменського у Києві 1914–1917 рр. / Ф. Зуман // Хроніка. – 1999. – № 25–26. – С. 266–272.

132. Іванівський А. Сектантство и боротьба з ним : антирелігійна бібліотека [короткий популярний нарис] / А. Іванівська ; за ред. В. Сараб'янова. – Харків : Пролетарій, 1930. – 80 с.

133. Івахненко Е. М. Ян Амос Коменський та ідея “вічного миру” в західноєвропейській філософії Нового часу / Е. М. Івахненко // Проблеми філософії: Культура, світогляд, гуманізм. – 1991. – Вип. 90. – С. 57–63.

134. Ігнатуша А. Є. Участь жінок в українському протестантському русі 20-х рр. ХХ ст. за матеріалами українських протестантських журналів / А. Є. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 191–194.

135. Ігнатуша А. Є. Політика українізації у віддзеркаленні протестантської преси 20-х рр. ХХ ст. / А. Є. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. – Запоріжжя : Прем'єр, 2001. – Вип. ХІІІ. – С. 91–102.

136. Извеков Д. Г. Отношение руського правительства в первой половине XVIII века к протестантским идеям / Д. Г. Извеков // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1867. – Ч. 136. – С. 59–81.

137. Иконников В. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета святого Владимира (1834–1884) / В. Иконников. – Київ : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.

138. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні ХVІІ ст.: східна традиція і західні впливи / Я. Ісаєвич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 2–9.

139. Ісаєвич Я. Ян Амос Коменський і Україна (До 375-річчя з дня народження) / Я. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 129–131.

140. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / редкол. А. Колодний та ін. Київ : Світ знань. Т. 5. Протестантизм в Україні. – 2002. – 424 с.

141. Історія релігії в Україні : У 10 т. Т. 3. Православ'я в Україні / ред.: А. Колодний, В. Климов; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. Сковороди. Від-ня релігієзнавства. – Київ : Укр. Центр духов. культури, 1999. – 559 с.

142. Історія філософії України. Хрестоматія / [М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін.]. – Київ : Либідь, 1993. – 560 с.

143. Історія філософії в її зв'язку з освітою / [Волинка Г. І., Гусєв В. І., Мозгова Н. Г. та ін.]; за ред. Г. І. Волинка. – Київ : Каравела, 2006. – 480 с.

144. Історія євангельсько-баптіського руху в Україні: матеріали і документи [С. Головащенко]. – Одеса : Богомисліє, 1998. – 277 с.

145. Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей) / [Тронько П. Т., Бажан О. Г. та ін.]. – Київ : Рідний край, 1999. – Вип. 7. – 460 с.

146. Каліновський В. В. Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії. Питання історії науки і техніки / В. В. Каліновський. – Київ

: Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. –2010. – № 2. – С. 18–25.

147. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні : загальний огляд / Ю. Кальниш // Людина і світ. 2001. Квітень. С. 32–37.

148. Кальвін Ж. Інституція, або Навчання християнської релігії / Ж. Кальвін. – Торонто, 1986. – 435 с.

149. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII століття) : автореф. дис.на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка і історія педагогіки”/ О. Б. Каневська. – Луганськ, 1997. – 17 с.

150. Каптерев П. Ф. История русской педагогике / П. Ф. Каптерев. – 2-е изд., пересмтр. и доп. – Петроград : Тип. В. Безобразов и К, 1915. – 768 с.

151. Карев А. В. История християнства / А. В. Карев. – ФРГ : Б. и., 1990. – 297 с.

152. Касьянов Г. В. Український націоналізм : проблема наукового переосмислення / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39–54.

153. Кленович С. Роксоланія. Українська поезія XVI ст. / С. Кленович. – Київ, 1987. – 560 с.

154. Козловський І. А. Аналіз стану та тенденцій розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин у Донецькій області / І. А. Козловський //Донецький вісник Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – Т. 5. – С. 157–162.

155. Кондратик Л. Й. Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного відродження початку XX століття (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) / Л. Й. Кондратик. – К., 2005. – 239 с.

156. Кислий А. О. Релігійна освіта та наука в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Філософія науки: традиції та інновації / А. О. Кислий //

науковий журнал. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – № 1 (3). – С. 184–191.

157. Клибанов А. И. Реформационные движения в России в XIV – первой половине XVI вв. / А. И. Клибанов. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 411 с.

158. Крижановский Р. Духовно-светское образование / Р. Крижановский // Бизнес-информ. – 1998. – № 10. – С. 3.

159. Климчик Л. А. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова / Л. А. Климчик // Початкова школа. – 1994. – № 1. – С. 51–54.

160. Корф Н.А. Русская начальная школа: руководство для земских класных и учителей сельских школ / Н.А.Корф. – М.: Изд-во Д.Е. Кожанчикова, 1870. – 457 с.

161. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”. – Львів, 1998. – 16 с.

162. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва / В. Кравець. – Тернопіль, 1996. – 436 с.

163. Кралюк П. Реформатське християнство. Історія релігії в Україні. / П. Кралюк. – Київ, 1999. – 424 с.

164. Крип'якевич І. Львівська братська школа XVI – XVII ст. Українська школа / І. Крип'якевич. – 1926. – Т. 1 (XXXV). – С. 1–10.

165. Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : дис. ...канд. філос. наук : 09.00.11 / Кондратик Ольга Василівна. – Київ, 1999. – 267 с.

166. Костомаров М. Книга Битія Українського народу. Вивід прав України / М. Костомаров. – Львів, 1991. – 550 с.

167. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Костюк Оксана Юріївна. – Житомир, 2007. – 281 с.

168. Котляров П. На світанку модерної Європи / П. Котляров // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/21/149966/>

169. Кравченко П. А., Сітарчук Р. А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20-30 роки XX століття) / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук. – Полтава : АСМІ, 2005. – 112 с.
170. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні. – Київ, 2000. – 272 с.
171. Курило О. Лютеране в России XVI-XX вв. / О. Курило. – М.: Лютеранское Наследие, 2002. – 400с.
172. Кухта М. І. Роль педагогічної преси Закарпаття 20–30 років XX ст. в запровадженні української ідеї в шкільництві / М. І. Кухта //Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 185–197.
173. Лагодич М. Релігійна освіта в Україні : сучасний стан та її перспективи / М. Лагодич // Труды Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Київ, 2005. – № 2 (2). – С. 265–269.
174. Липинський В. К. Релігія і церква в історії України / В. К. Липинський. – Київ : ПБК «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
175. Линчевський М. З. Педагогика древних братських школ и преимущество Киевской Академии / М. З. Линчевський. – Киев, 1905. – Т. 1. – 238 с.
176. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVIII ст. / В. Литвинов. - Київ : Основи, 2000. – 472 с.
177. Левицкий О. Социанство в Польше и Юго-ЗападнойРоссии в XVI и XVII веках. / О. Левицкий. – Киев, 1883. – 345 с.
178. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – Харків : ОВС, 2002. – 240 с.
179. Леда А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919-1939 рр.). : дис... канд. наук: 07.00.01 /Леда Андрій Ярославович. - Львів, 2006. – 324 с.

180. Лепкій О. О греческо-славянской грамматике. Галицко-русская матица / О. Лепкій. – Львов, 1870. – 322 с.
181. Лордкипанидзе Д. О. Дидактика Яна Амоса Коменського/ Д. Лордкипанидзе. – 2-е исправленное издание – М., 1949. – 128 с.
182. Любащенко В. Українські реформатори: відновлення традицій. Людина і світ. 2001. № 9. С. 32–41.
183. Любащенко В. Просвітництво і прояви пієтизму в Україні. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5. Протестантизм в Україні. 424 с.
184. Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари : (по неизданным источникам) / Н. Любович. – Варшава : Тип. Земкевича и Ноаковского, 1883. – 348 с.
185. Льюис В. С. Возрождение и движение Реформации / В. С. Льюис. – Т. 2. История Реформации. – Режим доступу: <http://www.reformed.org.ua/2/338/Spitz>
186. Марцинковский В. Из истории религиозного движения в Советской России (1917-1923) / В. Марцинковский // Записки верующего. – Прага, 1929. – 320 с.
187. Мазурок Г. На світанку протестантизму в Україні (Євангельський рукопис XVI ст.) / Г. Мазурок // Київська старовина. – 1995.– № 2. – С. 108–122.
188. Мак-Грат А. Інтелектуальні витоки європейської Реформації / А. Мак-Грат; пер. з англ. М. Климчук і Т. Цимбал. – Київ : Ніка-Центр, 2008. – 344 с.
189. Максимович М. А. Об участии и значении Киева в общей жизни России / М.А. Максимович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1837. – № 9–10. – С. 1–29.
190. Максименко С. Д. Психолого-педагогічні аспекти формування особистості в навчально-виховному процесі / С. Д. Максименко. – Київ, 1981. – 280 с.

191. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – Київ : Дніпро, 1995. – 430 с.
192. Материалы к истории и изучения русского сектантства и раскола. Баптисты. Штундисты / [ред. В. Бонч-Бруевич.]. СПб. : Свобода слова, 1908. – 258 с.
193. Марченко О. В. Богошукання як шлях людського самоздійснення : аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції / О. В. Марченко. – Черкаси : Брама, 2004. – 264 с.
194. Маслійчук В. Світло вчення. Як освіта ставала світською, загальною і доступною для широких мас населення. До історії фармації на Харківщині [Електронний ресурс] // 20 Сумцовські читання: Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій. – Харків, 2014. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=896>
195. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / [А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев]. Запоріжжя : РА «Тандем–У», 1999. – 252 с.
196. Мірошніченко Г.В. Освітня діяльність і педагогічна спадщина М.Х. Бунге в контексті розвитку університетської освіти (1894-1917) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Мірошніченко Ганна Володимирівна; НПУ імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011.
197. Мітюрів Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні / Б. Н. Мітюрів. – Київ : Рад. школа, 1971. – 108 с.
198. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях / Є. М. Мединський. – Київ : Радянська школа, 1958. – 210 с.
199. Меньшиков В. М. Педагогіка Еразма Роттердамського: відкриття світу дитинства / В. М. Меньшиков. – М., 1995. – 215 с.
200. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – Київ : Абрис, 1994. – 280 с.

201. Модзалевский Л. Амос Коменский, основательной педагогике. По поводу 300-летия со дня его рождения. / Л. Модзалевский. – СПб. : Изд-во Н. Г. Мартынова, 1892. – 22 с.

202. Мокієнко М. Трансформація суспільно-політичних поглядів вітчизняного п'ятидесятництва (XX–початок XXI ст.) / М. Мокієнко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 130–134.

203. Моїсєєнко Л. М. Християнські конфесії Донбасу (1880–. 1914 рр.): автореф. дис.на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Л. М. Моїсєєнко. – Донецьк, 2009. – 20 с.

204. Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – Київ : Основи, 1998. – 578 с.

205. Нагорна Т.В. Духовні християни в Україні наприкінці XVIII - у першій половині XIX століть : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нагорна Тамара Віталіївна ; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2007. – 352 с.

206. Надольська Ю.А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд.пед.наук :13.00.01 /Надольська Юлія Анатоліївна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2012. – 220 с.

207. Небожук Р. Християнські цінності у контексті української духовності / Р. Небожук // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 136–145.

208. Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова: очерки истории / [И. Сергеев, В. Вардашко и др.]. – Харьков : Оригинал, 2003. – 48 с.

209. Нестеровський К. Як колективізація нищить релігію / К. Нестеровський. – Київ : Держ. вид-во України, 1930. – 32 с.

210. Німчук В. В. «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник. Синоніма славеноросская / В. В. Німчук. – К., 1964. – 654 с.

211. Никифорова Л. В. Феномен голландской живописи XVII столетия / Л. В. Никифорова. 2-е изд., испр. и доп. – СПб. :Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2012. – 175 с.

212. Никольская Т. К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 годах / Т. К. Никольская. – СПб. :Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – 365 с.

213. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. Литературно-критические работы : в 2 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. –М. : Худож.лит., 1989. – Т. 2. – 526 с.

214. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви / І. Огієнко. – Київ, 1993. – 234 с.

215. Омельчук В. В., Лісничка В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав / В. В. Омельчук, В. М. Лісничка. – Київ : Персонал, 2011. – 608 с.

216. Основы „Дидактики” в связи с основами церковно-приходской школы (из сочинений Е. М.Крыжановского) /Церковно-приходская школа. – 1889. – С. 131–147.

217. Опря І. А. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. А. Опря.– Київ, 2006. – 20 с.

218.Павлюк Г.В. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Волинської губернії в другій половині XIX - на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 09.00.11 „Онтологія і теорія пізнання” / Г. В. Павлюк . – Острог : Б.в., 2011. – 20 с.

219.Падалка О.С. Філософські засади професійно-економічної підготовки вчителя / О. С. Падалка // Нова парадигма. Філософія. Соціологія. Політологія : журнал наукових праць; гол. ред. В. П. Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 83. – С. 57–64.

220. Пащенко В. Сітарчук Р. Деякі аспекти державно-церковних відносин у 1920–30 роки (на прикладі громад баптистів та євангельських християн

Полтавщини) В. Пащенко, Р. Сітарчук // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 228–233.

221. Пэк Н. Чж. История протестантской церкви Кореи /Н. Чж. Пэк. – Сеул : Издательский отдел университета Ёнсе, 1993. – 223 с.

222. Петрова І. Педагогіка любові: з історії християнської системи виховання / І. Петрова // Людина і світ. – 1996. – № 8. – С. 7–10.

223. Перетятко О. В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01, „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Перетятко. – Харків, 2001. – 17 с.

224. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.

225. Пискунов А. И. История педагогіки в 2-х ч. / А. И Пискунов. – М.: ТЦ Сфера , 1998. - 304 с., 389 с.

226. Пінчук Ю. А., Ясь О. В., Соловійов С. М. // Енциклопедія історії України : у 10 т. ; редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – 376 с.

227. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов ; сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.

228. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : у 2 кн. – Київ : Науковий світ, 2000. – 307 с.

229. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття : політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Суліменко // Житомир : Волинь, 2004. – 165 с.

230. Потульницький В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в ХVІІ – ХVІІІ ст. / В. Потульницький // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 3–7.

231. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Харків : Бізнес-Інформ, 1999. – 168 с.

232. Потоцький В.П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. П. Потоцький. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2004. – 255 с.

233. Правдюк О. В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку півдня України (XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Правдюк– Київ, 2011. – 20 с.

234. Православная педагогика: традиции и современность: сб. лекц. и докл. – Владимир : ВГПУ, 2000. – 128 с.

235. Проблеми національної освіти в Україні на початку XX ст. Інститут педагогіки АПН України / [наук. ред. О. В. Сухомлинська]. – К. : Ін-т педагогіки, 1996. – 130 с.

236. Про сектантство і сектантів. – Київ : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», 1937. – 25 с.

237. Пругавин А. С. Значение сектантства в русской народной жизни / А. С. Пругавин. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1905. – 95 с.

238. Путинцев Ф. Районы распространения сектантства прежде и теперь. Критика религиозного сектантства (опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х годов) / Ф. Путинцев. – М. : Изд-во «Мысль», 1974. – С. 79-88.

239. Путинцев Ф. Политическая роль и тактика сект / Ф. Путинцев ; ред. П. А. Красиков. – М. : Гос. Антирелигиозное изд-во, 1935. – 476 с.

240. Радул О. Історія педагогіки України X – XVII століть: персоналії / О. Радул. – Київ : Основи, 2005. – 238 с.

241. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 312 с.

242. Релігієзнавчий словник / [А. Колодний, Б. Лобовик]. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
243. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV - початку XVII ст. – К.: Основи, 2000. – 472 с.
244. Решетніков Ю. Є. З історії євангельсько-баптистської освіти / Ю. Є. Решетніков // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 10–13.
245. Решетніков Ю., Санніков С. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. Решетніков, С. Санніков. – Одеса : Богомисліє, 2000. – 230 с.
246. Родников В. П. Два темних места в нашей педагогической литературе XVI – XVII вв. / В. П. Родников // Труды Киевской духовной академии. – 1913. – Книга VI. – С. 231–245.
247. Роттердамський Е. Зброя християнського воїна. Філософські твори. / Е. Роттердамський. – М. : Наука, 1987. – 326 с.
248. Русин П. На світанку протестантизму в Україні (Євангельський рукопис XVI ст.) / П. Русин. – США : Видавництво „Дорога Правди”. – 250 с.
249. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусії в XVI–XVII в. / А. Савич. – Київ, 1929. – 298 с.
250. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одеса : Богомыслие, 1995. – 128 с.
251. Съезд адвентистов в Киеве. Киевские епархиальные ведомости. – 1910. – № 8–9. – С. 218.
252. Скотна Н. В. Україна і світ в контексті цивілізаційної виховної стратегії. Філософія освіти. / Н. В. Скотна. – Київ : Майстер-клас, 2006. – № 3. – С. 159–169.
253. Сільський Д. Виховання християнина в педагогічному вченні Я. А. Коменського / Д. Сільський // Рідна школа. – 2007. – № 2. – С. 71–73.
254. Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927) : зб. док-тів і мат-лів / [упоряд. В. І. Марочко]. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 339 с.

255. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік). – Полтава : Скайтек, 2008. – 324 с.

256. Сітарчук Р. А. Освітньо-видавнича діяльність адвентистів у Наддніпрянській Україні / Р. А. Сітарчук // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць. – 2008. – № 1. – С. 106–112.

257. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів : Взаємна поміч українського вчителства / С. Сірополко. – 1937. – 174 с.

258. Сірополко С. Національне виховання / С. Сірополко // Шлях навчання й виховання. – 1931. – Річник V. – С. 1–3.

259. Селіханович Й. Б. Я. А. Коменський – борець за передову педагогічну науку / Й. Б. Селіханович // Радянська школа. – 1945. – № 5–6. – С. 48–54.

260. Сисоєва С. О., Соколова І. В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 308 с.

261. Смаль В.З. Педагогічні ідеї Івана Франка / В. З. Смаль. – К.: Рад. шк., 1966. – 236 с.

262. Соловій Р.П. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української євангельсько-реформованої церкви у Західній Україні (1925 - 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 09.01.11 „Релігієзнавство” / Р.П. Соловій; Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2000. – 20 с.

263. Сотник О.М. Протестантизм на Сумщині: (Короткий історичний нарис) / О.М. Сотник. – 2-е вид., доп. – Суми: Козацький вал, 2001. – 84 с.

264. Соколов И. Отношение протестантизма къ России въ XVI и XVII вѣкахъ / И. Соколов. – Москва, 1880. – 245с.

265. Соколовський О.Л. Просвітницький вектор раннього антитринітаризму / О. Л. Соколовський // „Гілея: науковий вісник”: Збірник наукових праць. – К., 2011. – вип. 46 (4). – С. 338–343.

266. Сорокін П. Головні тенденції нашого часу / П. Сорокін. – М., 1997. – 364 с.
267. Старовойт О. М. Релігійне вільнодумство як прояв культурно-національного відродження в Україні кінця XVI -початку XVII ст. (Стефан Зизаній) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Старовойт Олексій Миколайович ; НАН України. – Львів, 1996. 208с.
268. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – Київ : Рад. школа, 1985. – 312 с.
269. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 192 с.
270. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт.іст. наук : спец. 09.00.11 „Соціальна філософія” / Н. Г. Стоколос. – Київ, 2003. – 37 с.
271. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.05 „Етнологія”. – Київ, 2002. – 16 с.
272. Сухомлинський В.Сто порадучителєві / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1988. – 304 с.
273. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 2. – С. 42–49.
274. Тимчик О. Релігійна освіта учнів у народних школах II-пол. XIX – поч. XX ст. / О. Тимчик // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С.15–17.
275. Тимошик М. Канадські україномовні часописи «Слово Істини», «Наша культура», «Віра й культура» / М. Тимошик // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. VІВсеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 11–13 трав. 2000 р.) ; за ред. М.М. Романюка. – Львів : Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, НДЦ періодики, 2000. – С. 169–174.
276. Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль / Б. Тихомиров. – М. : Гос. антирелигиозноеизд-во, 1929. – 64 с.

277. Тхоржевська Т. Д. Православне виховання в історії педагогіки України / Т. Д. Тхоржевська. – 2-е вид., доп. і перероб. – Київ : Фенікс, 2008. – 432 с.
278. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні / В. І. Ульяновський. – Київ, 1994. – Кн. 2. – 254 с.
279. Українські гуманісти епохи Відродження. – К. : Наукова думка, „Основи”, 1995. – Ч.1–2. – 234 с., 248 с.
280. Условия приема на Библейские Московские курсы // Баптист Украины. – 1928. – № 7. – С. 46–47.
281. Ушій С. Н. Педагогічний концепт у соціально-філософському дискурсі М. П. Драгоманова / С. Н. Ушій // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 62–66.
282. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – 435 с.
283. Философско-теологический дух Реформации: к 500-летию Филиппа Меланхтона: сборник научных трудов / [ред. проф. В. Н. Вандышев]. – Сумы : Издательство „Мистецького центру „Собор”, 1997. – 80 с.
284. Филипович Л. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності / Л. Филипович. – Режим доступу :URL:<http://www.risu.org.ua/freedom/analytics/article;7315/>
285. Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник. – Київ, 2002. – С. 80-81.
286. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов]. – Київ : Абрис, 2002. – 743 с.
287. Філософія Відродження на Україні / [М.В. Кашуба, І.В. Паславський, І.С. Захара, В.А. Овсійчук, М.Д. Рогович, О.В. Матковська та ін.]. АН УРСР. Ін-т сусп. наук; відп. ред. М.В. Кашуба. – К.: Наук. думка, 1990. – 336 с.
288. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України : матеріали науково-практичної конференції : статті, доповіді, виступи. Кн. 2 / НАН України Острозький вищий колегіум Національного Інституту «Києво-Могилянська Академія» [ред.кол. І. І. Курас]. – Острог, 1995. – 224 с.

289. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские учения конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. А. Францев. – Варшава : Типография Варшавского ученого округа, 1902. – 386 с.
290. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. – Мариуполь : Предприятие «Газета «Приазовский рабочий», 1999. – 295 с.
291. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношении их к инославным / К. Харлампович. – Казань : Типография Императорского Университета, 1898. – 524 с.
292. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – 2-е вид., перероб. і допов. – Київ : Вища школа, 1981. – 235 с.
293. Цветаев Д. В. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований / Д. В. Цветаев // Чтения в истории и древностей российских. – М., 1890. – Кн. 152. – С. 444–488.
294. Черенков М. М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності / М. М. Черенков. – Київ, 2008. – 234 с.
295. Чижев О. І. Роль духовенства у розвитку початкової освіти у Слобідсько-Українській губернії : I пол. XIX ст. / О. І. Чижев // Вісник Державної Академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2009. – № 1. – С. 150–153.
296. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Д. Чижевський. – Варшава, 1934. – С. 181–209.
297. Чуткий А. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М. П. Дашкевича / А. Чуткий // Київська старовина. – 2001. – № 2 (338). – С. 127–137.
298. Шапран О. І. Формування управлінської компетентності майбутніх учителів у регіональних університетських комплексах / О. І. Шапран // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 5 (2). – С. 103–110.

299. Шкіль С. О. Вплив ідей протестантизму на формування світогляду Ф. Прокоповича : дис. ... канд.філос. наук : 09.00.01 / Шкіль Світлана Олександрівна. – К., 2004. – 171 с.
300. Школа без стін. – Режим доступу: <http://www.bez-sten.com>.
301. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів (передрук 1936 р.) / С. Шелухін. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 248 с.
302. Шмит А. Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття / А. Шмидт ; перекл. з польської М. Стронський. – Кременець, 2012. – 235 с.
303. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – Київ : Вид-во «Криниця», 1999. – 324 с.
304. Шульга С. А. Чеська община на Волині в 20-ті-30-ті роки XX століття : дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шульга Світлана Анатоліївна. – Луцьк. – 195 с.
305. Шульгин Я. Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в. / Я. Шульгин // Киевская старина. – 1891. – № 7. – С. 98–118.
306. Щербина Ф. А. Ново-штундисти / Ф. А. Щербина // Неделя. – 1885. – № 26. – С. 123–128.
307. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917) : Екатеринославская губерния : сборник документов и материалов / О.В. Безсонова. – Днепропетровск : Штайнхаген, 2006. – 320 с.
308. Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і “шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Київська старовина. – Київ, 1997. – № 1–2. – С. 11–27.
309. Ясевич-Бородаевская В. И. Борьба за веру: историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов / В. И. Ясевич-Бородаевская. – СПб, 1912. – 656 с.
310. Яреш А. Ф., Степович А. И. Ян Амос Коменский (1592–1670) / А. Ф. Яреш, А. И. Степанович // Чтения в торжественном собрании Киевского

славянського благодетельного общества, состоявшиеся 15-го марта в память 300-летия рождения Я. А. Коменского. – К, 1892. – 65 с.

311. Ярмаченко М. Д. Від Я. А. Коменського до А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського / М. Д. Ярмаченко // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 4. – С. 5–13.

312. Яроцький П. Український протестантизм вчора і сьогодні / П. Яроцький // Віче. – 1994. – № 11. – С. 147–157.

313. Яроцький П. Протестантизм в Україні: динаміка змін / П. Яроцький // Людина і світ. – 2004. – № 7. – С. 2–10.

314. Vovk L.P. Kosharna N. V. Vovk L. P., Kosharna N.V. Basic structures of the future teacher's intelligence and activity // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, V (60) / [Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos]. – Budapest: published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe, 2017. – Issue 135. - p. 61 - 64.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

315. Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 2179. Протокол заседания, постановление и программа Всеукраинского союза евангелистов. Июнь 1926 г. — октябрь 1926 г. — 55 арк.

316. Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1057. Протокол II Всеукраинского съезда, доклад о деятельности правления Всеукраинского союза христиан евангельской веры и переписка о созыве окружных съездов. 24 июля 1928 г. — 13 декабря 1928 г. — 38 арк.

317. Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1059. Отчет и сведения о съездах общин Всеукраинского объединения адвентистов и переписка о разрешении их союза. 23 февраля — 14 сентября 1928 г. — 36 арк.

318. Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 865. Матеріали про договірні компанії з сільськими громадами щодо утримання шкіл. ЦДА вищих органів влади та управління України. – арк. 57.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

319. Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 59. Протоколы № 77–99; 1–3 заседаний

Политбюро ЦК КП(б)Украины (ксерокопии). 3 июля – 28 декабря 1925 г. — 60 арк.

320. Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 34. Закрытое заседание секретариата ЦК КП(б)У «Религиозное движение и антирелигиозная пропаганда». 23 апреля 1928 г. — 62 арк.

321. Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 60. Протоколы № 24–36 заседаний оргбюро и секретариата ЦК КП(б)У (экземпляр первый). 3 апреля – 29 июня 1926 г. — 109 арк.

Центральний державний історичний архів України

322. Ф. 294. - Оп. 1. - Спр. 267. Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. – 461 арк.

323. Ф. 268. - Оп. 1. - Спр. 904. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса, Херсонської Губернії. - арк. 52.

324. Ф. 442. - Оп. 861.- Спр. 312. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. - арк. 316.

325. Ф. 470. Оп. 312. – Спр. 70. Київська секретна комісія про таємні товариства при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові, м. Київ – 248 арк.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Поняття та терміни

Громада - (лат. *politia* політія - община) група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів, що ставить перед собою певні спільні завдання. Громада - форма соціальної (колективної) організації людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства; характерна майже для всіх народів.

Громадсько-педагогічна діяльність протестантських громад – діяльність, яка проводилась у вигляді гуртків, недільних шкіл, коротких курсів, консультацій з метою поширення загальноосвітніх знань, вивчення історії, традицій краю, виховання любові до рідного краю, популяризацію рідної мови і національних ідей.

Євангельські громади – почали формуватися з середини 50-х років XIX століття серед корінного населення переважно на територіях, де були німецькі колонії менонітів, кальвіністів, лютеран.

Магістерська реформація – реформація церковного життя у тісній співпраці зі світською владою. Рух, що поширився у більшості країн Європи у XVI-XVII ст. і значною мірою вплинув на становлення національних держав.

Протестантський рух - один із поширених напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в період Реформації у XVI. Основною метою руху було повернення до ідеалів раннього християнства. Церкви й спільноти протестантів національного чи місцевого характеру є в усьому світі і їхнє поширення триває.

Протестантизм - термін з'явився у 1529, коли Шпейрський рейхстаг скасував своє попереднє рішення від 1526 щодо призупинення дії Вормського едикту проти Мартіна Лютера. У відповідь декілька німецьких земель та ряд імперських міст виголосили протест.

Педагогічна діяльність протестантських громад – систематизована освітньо-виховна діяльність, яка мала на меті надавати дітям і молоді загальноосвітні знання, а також формувати у них стійкі морально-духовні

імперативи. У досліджуваний період **п.д.** могли здійснювати здебільшого громади іноземного походження через надані їм преференції від влади.

Педагогічна діяльність протестантських етноконфесій як складник історії освіти і думки - у контексті дослідження розуміються тенденції етнічних і релігійних груп до самоідентифікації в протистояння політики офіційної влади, а отже, в підтримку поширення демократизму, освітніх і національних інтересів як окремих етносів, так і суспільства в цілому.

Раціоналістичні течії – філософські вчення, що поширюються на українських територіях з XIV ст. головна ідея – істина визнається такою тільки через аргументи розуму і логічне обґрунтування. Термін **р.т.** частково закріпився за протестантизмом за його тяжіння до логічного усвідомлення релігійних догматів, обмеження ритуалів, апеляцію до прагматизму і конструктивізму.

Секта - школа, вчення, від латинського «*sequor*» - *слідую*. Початкове значення вживалось для виокремлення політичних, філософських чи релігійних напрямків.

Штунда – (нім. *stunde* – година) – термін, що поширився на українських територіях з другої половини XIX ст. завдяки німцям-місіонерам, які організовували для місцевого населення годину вивчення Біблії, навчання грамоті, господарським і побутовим питанням.

Штундизм – течія в протестантизмі, прихильники якої обстоювали необхідність відновлення ідеалів ранньохристиянського життя. У законодавстві Російської імперії штундизм було визначено як «небезпечний для державного устрою напрямок сектантства». Наприкінці XIX – на початку XX ст. «штундистами» узагальнено називали віруючих різних пізньопротестантських конфесій, що дозволяло опонентам закидати «антидержавну діяльність» та переслідувати у судовому порядку.

Відомі протестантські вчені***У сфері науки:***

Френсіс Бекон (1561-1627) – англійський філософ, відомий тим, що поклав початок науковому методу дослідження, заснованого на експериментуванні та індуктивному міркуванні.

Йоганн Кеплер (1571-1630) – математик і астроном, встановив закони руху планет навколо сонця (Закони Кеплера).

Гуго Гроцій (1583-1645) – голландський юрист і апологет, один з кращих теоретиків природного права, зачинатель міжнародного права.

Ян Амос Коменський (1592-1670) – чеський педагог, мислитель, теолог, письменник, основоположник сучасної педагогічної науки.

Роберт Бойль (1627-1691) – англійський хімік, фізик. Запровадив наукове поняття «хімічний елемент». Один із засновників якісного хімічного аналізу. Відкрив закон про залежність об'єму газу від тиску (закон Бойля).

Ісаак Ньютон (1642-1727) – англійський вчений, що заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики. Сформулював закони руху, відомі як закони Ньютона і закон всесвітнього тяжіння (гравітації).

Готфрід Лейбніц (1646-1716) – німецький вчений, який створив комбінаторику, як науку, заклав основи математичної логіки, описав двійкову систему числення.

Джордж Берклі (1685-1753) – англійський філософ, відомий своєю системою спіритуалістичної філософії, доводив неспроможність матеріалізму.

Майкл Фарадей (1791-1867) – англійський фізик, відкрив електромагнітну індукцію. Створив першу модель електродвигуна, основоположник вчення про електромагнітне поле.

Макс Планк (1858-1947) – німецький фізик, здійснив вагомий внесок у розвиток областей фізики, більш відомий через квантову теорію, яка зробила революції. У розумінні атомних і субатомних світів.

У сфері політики:

Радзивіл Чорний (1515-1565) – державний, військовий, політичний діяч Великого князівства Литовського. Великий канцлер литовський. Головний протестантський реформатор Великого князівства Литовського.

Гаспар II де Коліньї (1519 – 1572) – французький державний діяч, адмірал, один з лідерів гугенотів, борець за релігійну свободу.

Олівер Кромвель (1599-1658) – англійський державний і військовий діяч, лідер інDEPENDENTІВ під час громадянської війни в Англії, прибічник парламентаризму.

Самуель Рутерфорд (1600 – 1661) – шотландський пресвітеріанський пастор, автор політичного трактату «Закон – Король» (1644). Висловлювався у підтримку конституціоналізму та обмеження прав монарха законом.

Джон Вітерспун (1723-1794) – пресвітеріанський служитель, президент Пристонського університету з 1768 по 1783 роки, який підписав Декларацію Незалежності США.

Вільям Вілберфорс (1759-1833) – британський політик, громадський діяч, відомий своєю боротьбою з рабством і работоргівлею. Кинув виклик системі і боровся з несправедливістю.

Авраам Лінкольн (1809-1865) – шістнадцятий президент США, завдяки якому була прийнята 13-та поправка до Конституції США про скасування рабства.

Карл Маренгейм (1867-1951) – відомий фінський маршал, який зупинив радянську агресію і відстояв незалежність своєї держави. Був Президентом Фінляндії.

Мартин Лютер Кінг (1929-1968) – лідер руху за громадянські права 1960-х років. Завдяки його зусиллям у США була викорінена расова дискримінація.

У сфері культури:

Альбрехт Дюрер (1471-1528) – видатний німецький художник, основоположник мистецтва німецького Відродження. Математик і теоретик мистецтва.

Лукас Кранах Старший (1472-1553) – відомий німецький художник, малював портрети і релігійні картини, підтримував реформаційний рух, був приятелем Мартина Лютера.

Ганс Сакс (1494 – 1576) – німецький поет, драматург, представник бюргерської літератури XVI ст.. автор віршу «Віттенберзький соловей», присвяченого Мартину Лютеру.

Ганс Гольбейн Молодший (1497-1543) – видатний німецький художник епохи Відродження, який брав участь у створенні німецького перекладу Біблії Мартіна Лютера.

Пітер Брайгель Старший (1525-1569) – нідерландський художник, який визначив новий характер релігійного живопису. Він зображував не тільки біблійні сюжети, а й реальних людей.

Генріх Шютц (1585-1672) – німецький композитор і органіст раннього Бароко. Вражається найвидатнішим німецьким композитором до Й.С. Баха.

Джон Буньян (1628-1688) – англійський письменник, протестантський проповідник. Автор книг: «Духовна війна», «Подорож пілігрима», «Християна і її діти», «Христос – досконалий Спаситель».

Йоганн Себастьян Бах (1685-1750) – видатний німецький композитор, один із творців світової музичної класики, один з найвидатніших композиторів світу.

Георг Фрідріх Гендель (1685 – 1759) – німецький і англійський композитор, автор відомого музичного твору «Месія». Його творчість мала значний вплив на пізніших композиторів Гайдана, Моцарта, Бетховена.

Гарієт Бічер-Стоу (1811 – 1896) – відома американська письменниця, борець за ліквідацію рабства, автор знаменитого роману «Хатина дядечка Тома», дочка протестантського священика.

Вітчизняні діячі

які частково чи повністю поділяли протестантські погляди

Андрій Вишоватий (1608-1678) - автор багатьох філософських, полемічних, наукових, поетичних праць. Головний твір Вишоватого “Про релігію, співвідносну з розумом” або “Релігія раціональна” (Мюнхен, 1665) — своєрідний гімн людині, її розумові, природним здібностям.

Григорій Оршак (бл. 1520–1567) – відомий літератор і вчений, знавець латинської, грецької та давньоєврейської мови, випускник і доцент Краківського університету, один з перекладачів Радзивіллової Біблії. У 1558 році співпрацював з італійським гуманістом Франціском Станкаром у складенні нових програм для протестантських шкіл.

Лаврентій Зизаній (біля 1570 - 1633) - православний культурно-релігійний діяч, автор богословсько-полемічних творів. У своїх працях він обґрунтовував необхідність реформування православної церкви, використання народної мови та поширення початкової освіти – ідеї, активно впроваджуванні протестантами.

Стефан Зизаній (1550-1624) – православний релігійний і культурний діяч, член Львівського братства. У своїх працях, зокрема, "Казання св. Кирила, патріарха Єрусалимського про антихриста і знаки його..." (1595) зробив спробу модифікувати православну доктрину в руслі реформаційних ідей. Він обстоював принцип соборності, коли вся громада може брати участь в управлінні церквою і мати право голосу як у справах віри, так і в питаннях організаційних і щоденних процесів.

Самійло Припковський (1592 - 1670) - соцініанський філософ, київський шляхтич, секретар польського короля Владислава IV (1632-48 рр.), маршалок житомирського сейму (1643 р), один з найвідоміших людей в Речі Посполитій та Україні, автор близько 50 творів. Найбільш відомий твір - виданий у Голландії трактат "Про мир та згоду в церкві" (1638), в якому обґрунтовувалась думка, що суттєву роль у розвитку церкви відіграє взаємоповага та любов до ближнього.

Симон Будний (1530-1593) - народився в селі Буди (Мазовія, Польща). В статті Станіслава Кота про нього (Польський біографічний словник, 1937 рік) вказано, що був поляком, «все життя провів у Литві». Один із засновників кальвіністської друкарні у Несвіжі (нині місто Мінської області, Білорусь), видавець Катехізису, Біблії, Нового Завіту в перекладі на білоруську книжну та польську мови.

Христофор Філалет (II-пол XVI – поч. XVII ст.), український письменник-полеміст з Волині, вихованець Острозької академії, філософ. Написав полемічний твір "Апокрисис"(1597), де обґрунтував протестантські ідеї. Автор доводив, що розум притаманний кожній людині, а отже вона спроможна самотійно зрозуміти Божу істину.

Юрій Немирич (1612 –1659) - навчався у Європі, а в 1635 повернувся в Україну у родове містечко Черняхів на Київщині. У 1657 році вступив на службу до Богдана Хмельницького, пізніше став одним із близьких соратників гетьмана Івана Виговського. Як державний діяч, був одним з авторів Гадяцького трактату (1658р), яким проголошувалась самотійна українська козацька держава на чолі з виборним гетьманом.

Якуб Теодор Трембіцький (1643 — 1720). Він уклав об'ємну збірку поетичних текстів польських авторів XVI — XVII ст., зокрема, протестантів. Цю збірку можна вважати антологією поезії польського ренесансу й раннього бароко. До цієї ж антології увійшли твори й самого Я.Трембіцького.

Феофан Прокопович (1701-1702) – православний діяч, викладач Києво-Могилянської академії. Відповідно до протестантської науки вважав, що вивчення текстів Святого Письма потребує обов'язкового аналітичного осмислення.

**Протестантські школи на українських та порубіжних територіях
періоду XVI - XVII**

школи	роки	територія	статус	фундатори
Пінчув	1552	Західна Україна		Микола Олесницький, Франциск Станкар
Ланцут	1550	Підкарпатське воєводство	з 1579 року отримала вищого ступеня	Христофор Пілецьки, Станіслав Стадницький
Дубецьк	1553-1554pp	Галичина	кількість учнів до 300 осіб	Станіслав Стадницький
Панівці	1590	Поділля	школа-академія, друкарня	Ян Потоцький, Балтазар Панкратіус палятин
Туборин	діяла до початку XVII ст.	Західна Україна	Перший ректор доктор медицини Валентин Госліцій	Ян Козмінчик, Станіслав Гурка
Крилов	1593	Побужжя	Школа-академія	Микола Осторог
Бучав	1560	Люблінське воєводство	школа середнього ступеня гуманітарного профілю, до 80 учнів	Андрій Мишковський
Влодав	1630 рік	маєток Буцацьких	спочатку середнього, потім вищого ступеня	Христофор Пандловський, Ян Оріховський
Біржі	діяла до початку XVII ст.			
Красноброд	1587(?)-1611	маєток Лещиницьких	ректори: Матвій	Лещеницькі Потоцькі

			Белоблоцький, Франциск Парула, Яков Міліус, Христофор Якубеш, Мельхіор Россіж	
Заблудів	детальних відомостей не знайдено			
Камянець- Подільський	детальних відомостей не знайдено			
Слуцьк		мала статус академії, друкарню,	видано статут 1628 р.	Христофор Радзивіл
Шарош- Поток	1617	Діяв шкільний статут “Закони добре організованої школи”	Викладав Я.А. Коменський	Георг Ракоці
Гоща	поч. XVII ст – 1639 р.			
Хмельник	кін. XVI ст			
Раків	1602 - 1638	були уроки трудового виховання, а також друкарня	латина вивчалася за підручниками Я.А. Коменського, держава і право – за працями Гого Гроція	Микола та Самуель Олесницькі. Її підтримували патрони Микола Малецький і Симон Хребтович (родич Юрія Немирича).

**Населення протестантського віросповідання
за переписами 1897 та 1900 рр.**

територія	кількість	Відсоток
Волинська губернія	171 331	5,73%
Херсонська губернія	123 453	4,52%)
Катеринославська губернія	80 979	3,83%
Таврійська губернія	78 305	5,41%
Бессарабська губернія	- 48 840	5,98%
Східна Галичина	43 900	1,1%
Північна Буковина	21 709	5,3%
Закарпаття	~20 000	4,1%
Київська губернія	14 707	0,41%
Харківська губернія	9 080	0,36%
Чернігівська губернія	5 037	0,30%
Полтавська губернія	4 579	0,16%
Подільська губернія	4 069	0,13%

Повіти з найбільшою кількістю протестанського населення 1897 р.

Повіт	губернія	чисельність	відсоток
Одеський	Херсонська	62 658	10,3%
Житомирський	Волинська	46 922	10,8%
Аккерманський	Бессарабська	43 389	16,4%
Новоград-Волинський	Волинська	38 201	12,0%
Луцький	Волинська	38 201	12,0%

Рівненський	Волинська	24 407	8,9%
Бердянський	Таврійська	23 870	7,8%
Тираспольський	Херсонська	23 527	9,8%
Катеринославський	Катеринославська	20 609	5,8%
Херсонський	Херсонська	20 290	3,5%
Мелітопольський	Таврійська	20 154	5,2%
Маріупольський	Катеринославська	19 104	7,5%
Володимир-Волинський	Волинська	15 739	5,7%
Олександрівський	Катеринославська	14 014	5,2%
Бахмутський	Катеринославська	12 646	3,8%
Перекопський	Таврійська	11 718	2,8%
Ананіївський	Херсонська	10 177	3,8%

**Друковані органи протестантських об'єднань
в Україні у 30-тих рр. XX ст.**

Назва періодичного органу	Належність друкованого органу	Рік видання	Місце видання	Головний (відповідальний) редактор	Кількість номерів	Періодичність	Тираж
1	2	3	4	5		6	7
Баптист України	ВСОБ	1926–1928	Харків	1926 р. №№ 1–2 – А. Альохін; 1926 р. №№ 3–7; 1927 р. №№ 1–3 – П. Дацко; 1927 р. з № 4 – І. Кмета-Єфимович	1926 р. – №№ 1–7, 1927 р. – №№ 1–12 1928 р. – №№ 1–12	місячні к	5 тис; у 1928 р. 3 тис.
Благовестник	ВОАСД	1926–1928	Київ	І. Львов	1926 р. – №№ 1–4 1927 р. – №№ 1–6 1928 р. – №№ 1–4	квартальний 1927 р. – 6 номерів	3 тис; у 1928 р. 2 тис.
Евангелист	ХОСЄХ	1927	Харків	№ 1 – І. Моторін, № 2 – Н. Головань	1927 р. – №№ 1–2	місячні к	3 тис.
Евангелист	ВСХЄВ	1928	Одеса	І. Воронаєв	1928 р. – №№ 1–8	місячні к	3 тис.
Українська Реформація	УЄРЦ	1928–1939	Львів				

я							
Сіач	УЄРЦ	1932-1933	Коломи я	Т. Довгалюк, В. Боровський		місячни к	
Євангельс ький голос	ХВС	1936-1939	Кремен ець	М. Вербицький, В. Федішин	№1-43	місячни к	
Примирит ель	ХВС	1929-1931	Рига		1929 р. 1930 р. 1931р.	місячни к	
Віра і наука	УЄРЦ	1929-1935	Станісл ав, Коломи я			щокварт альник	
Післанець Правди	ОЄБЦ	1927-1939	Рава- Руська				
Стяг	УЄЛЦ	1932-1939	Станісл ав	Т. Ярчук		місячни к	

**Стаття І. Кмети-Єфимовича у журналі «Баптист України», присвячена
справі українізації та розвитку національної культури**

Січень 1927 р.

НЕОДКЛАДНА СПРАВА В НОВОМУ РОЦІ (НА ОБГОВОРЕННЯ)

З кожним Новим Роком ми ставимо собі нові завдання в роботі, думаємо, як би краще поставити діло проповіді Євангелії серед нашого народу, як би більш душ привести до Спасителя Ісуса.

Отож, і справа, про яку ми маємо трохи говорити тут, має велике значення в Євангельській місії на Україні і є ділом неодкладним в наступному році.

Маємо ми говорити про українізацію та про наше відношення до неї, яке саме воно повинно бути.

Всім нам відомо, що наша Радянська держава поставила це питання рішуче, як справу сьогоднішнього дня. Кожен народ, колись поневолений, забитий, тепер в наших обставинах має змогу будувати своє життя, піднімати свою культуру, мати свою рідну школу, газету, українізовану установу, де й неграмотний селянин може розуміти, що кажуть йому та й розказати про своє діло просто, як уміє, своєю рідною мовою, не так як колись на запитання – «Какое ваше отечество?», відповідав – «звісно... якоє, Росея»... Гірко згадувати минуле, коли права нації були знищені, осміяні...

Звичайно, наше релігійне життя стоїть якось одсторонь таких пекучих справ, та коли ми на сто процентів пройняті думками місії, то повинні неодмінно розв'язати питання: українізувати нашу роботу серед українського селянства чи заставити її російською, як вона є зараз.

Ми гадаємо, обминути і в Новому Році цю справу ніяк не можна. Ми – люди прогресу, ми повинні завжди йти вперед в усіх галузях життя, а тому й підняття національної свідомості серед наших членів повинно бути неодкладною справою. Причин до цього багато. Євангеліє знімає всякий гніт, несе волю, Євангельська місія повинна це виявити. Така велика постать в історії християнства, як

ап. Павло, знав національне життя свого народу і тому євреям не говорив на грецькій мові, хоч вони і розуміли її.

Наша історія у майбутньому серйозно зв'язана з моментом – чи є у нас віруюча освічена молодь, чи йде вона до нас, чи може виходить зі складу наших громад, залишає віру і нищить наші надії на неї, як це і трапляється останніми часами.

Треба вивчати молодь тим, хто не знає її потреб. Коли ви робите елементарні дослідження, то бачите, що молодь, поза церквою, національно і соціально свідомі. Нам говорять – ви несвідомі, у вас русифікація... і т. ін. В докорах є доля правди. Я пригадую свої переживання в перші часи мого перебування в колах віруючих, душа боліла, коли всюди один, один з рідною справою. Так не повинно бути. Діло українізації наших місій – баптистів, євангельських християн і ін. повинно офіційно початись в наступному році.

Навіть православні церковні кола цю справу народу розуміють, синодальна церква має видавати другий цілком український журнал, переводять службу на українську мову, не кажучи вже про українську церкву.

Наші брати в Америці і Галичині мають свою місію цілком українську. Ми закликаємо наше братство, його свідомих керівників, до переведення в життя цієї неодкладної справи. Закликаємо всіх, хто може вживати української мови в проповідях по селах і серед українців по городах.

Закликаємо хори наших громад кожного зібрання співати українські духовні гімни з «Арфи» і «Р[ідні] М[елодії]». На літературних зібраннях молоді треба дати більше українських матеріалів. Слід влаштовувати виключно українські концерти і т. ін.

Це питання ставимо перед Радою Українського союзу Баптистів та Радою Євангельських Християн на Україні, перед Правліннями районів, аби про українізацію місії були прийняті постанови.

Діловодство треба неодмінно провадити українською мовою, бо до Союзу пишуть здебільшого селяни і пишуть по-російськи так, що бере декого сміх, і інших жаль.

Пропонуємо «Українське слово» в «Баптист Украины» значно поширити, або виділити в окремий невеличкий журнал – «Християнське Слово», а «Баптист Украины» поки ще може зостатись і на рос[ійській] мові.

На найближчому Всеукраїнському з'їзді треба остаточно прийняти постанови по цьому питанню, після належних пояснень, докладів.

Звичайно, це діло треба здійснювати обережно, давши повну змогу руським громадам вживати рідну мову в своїх молитвах, зібраннях.

Ми глибоко віримо, що тільки будучи з Христом, йдучи вперед, не лишаючись далеко ззаду од культурного життя, ми діло євангелізації нашого краю приведемо до прекрасного стану.

Нехай же прославиться Господь!

Баптист Украины. — 1927. — № 1. — С. 41–43.

Любов Кобяко та вихованці дитячого будинку.

Андрон Мулярчук разом із вихованцями.